III ДЕО

БРИГАДА У САСТАВУ
23. СРПСКЕ ДИВИЗИЈЕ

Формирање 23. српске дивизије НОВЈ

Стварањем већег броја бригада на подручју јужне Србије омогућено је да се образују и нове дивизије. Тако је, 6. јуна 1944, од Седме и Девете српске бригаде, као и од 14. српске (нишке) НО бригаде формирана Трећа српска дивизија НОВЈ.[164)] У Штабу Треће српске дивизије постављени су Радован Петровић за команданта, Крста Филиповић Гроф за политичког комесара и Светислав Татарац Тале за начелника штаба. После организационог сређивања и попуне, пред крај јуна 1944. године, Трећа српска дивизија имала је укупно око 1.430 људи.[1651] Наредбом Врховног штаба НОВ и ПОЈ, од 11. јуна 1944, ова као и друге формиране српске дивизије добила је нову нумерацију. Тако је Трећа српска од тала носила назив 23. српска дивизија НОВЈ.[166)]

Прикупљање бригада које су биле предвиђене да се ставе под команду Штаба 23. српске дивизије започело је 6. јуна у јабланичком селу Добра Вода где је дошла Седма српска бригада, а завршено је 14. јуна у расинским селима(шири рејон Шиљеговца) када је прихватио

164) Зборник, П/13, док 18. Наређење делегата ВШ НОВ и ИОЈ Светозара Вукмановића Темпа од 27. маја 1944. године; А VII, к.5. бр. 29/1.

165) О датуму формирања Треће српске дивизије постоје различита гумачења, тако, на пример, у Зборнику том I, књига 20, стр. 702, у напомени редактора бр. 15 наводи се 6. јуни 1944., али при том, аутор не даје извор такве тврдње. „Билтен" 27, од 15. јуна 1947, у чланку: „Трогодишњица оснивања 14. српске (нишке) бригаде"се. поред осталог, каже: „На дан 17. јуна 1944. формирана је од Нишког НОГ1 одреда бригада. Само три дана касније формирана је 3. дивизија."

166) Архив VII, к. 1040, бр. рег. 4-1, Наредба Штаба 21. српске дивизије за 14. јун 1944. године.

и ставио под своју команду Девету српску и Нишки партизанки одред од кога је17. јуна у с. Рибаре формирана 14. српска бригада. Од тога дана 23. српска дивизија сматра се комплетном, а у њеном саставу је првобитно било нешто преко 1.400 бораца и руковОдиоца. [67]>

Бригаде су дуго имале и незваничне називе према завичају одакле су поникле: Седма (Црнотравска), Девета (Тимочка) или 14. (Нишка) па су та, незванична имена често и у извештајима помињана.

О свом првом сусрету са Штабом 23. српске дивизије, чланови штаба Седме бригаде у мемоарским казивањима истичу:

> „Добили смо наређење да са бригадом из реона с. Слишани и Бучумета дођемо у село Добра Вода и јавимо се штабу III дивизије. Испред команде Јабланичког војног подручја прође нам непознато лице у новој енглеској униформи. Доста крупнији и старији од нас, са широким челом, благог осмеха и погледа те у први мах помислисмо да је Петар Стамболић, знајући да се у близини налази Главни штаб за Србију чији је он био командант. Пружајући нам руку непознати рече: ‚ја сам Крста Филиповић-Гроф," а ваш будући комесар дивизије." Када покушасмо да га информишемо о стању наше бригаде Гроф нас прекиде речима: „Знам да сте црнотравско-лужнички печалбари, да сте поникли у устаничком крају у коме је окупатор починио страшна зверства. Знам и за ваше богато борбено искуство - радује ме да је тако." [168]

Од команде војног подручја Седма српска бригада је тада добила 80 пари одећне опреме и нешто оружја које су претходне ноћи примили од савезника. Бригади је стављено на располагање два казана за прање одела како би надједним делом јединица могла да се спроведе хигијенска обрада. У поподневним часовима одржан је састанак 23. српске дивизије и Седме српске бригаде.

167) С.Миладиновић - 14. срп. бригада, стр. 110; И.Глигоријевић - 9.срп. бригада, стр. 92.

168) Мемоарска казивања политкомесара и заменика команданта Седме бригаде Ђ.Златковића Милића и Р. Митровића Шумадинца.

У команди дивизије чланови штаба Седме српске бригаде препознали су човека који је, 27. маја, у својству члана Оперативног штаба Јужноморавских бригада обишао борбене положаје Седме српске бригаде у окршају против четника на Горњој Оруглици. Био је у пратњи Милана Ковачевића и још неке личности.

На састанку је било доста речи о војно-политичкој ситуацији, о снази западних савезника и скором отварању другог фронта, о успесима Црвене армије, о дејствима и јачини НОВЈ уопште, а посебно о преимућству над четницима који су разбијени и протерани са Козјака, па и оних који су потучени на ргајским положајима, потпуно разбијени у Горњој Јабланици - који су свуда трпели тешке поразе и предавали се борцима ослободилачке војске чак и њихови команданти. [169]

Војнички добро организоване, уз високу идејну свест, јединице НОВЈ под руководством Партије и друга Тита успеле су на најбољи начин да искористе све повољне околности и у тешким ратним условима истрају у неравноправној борби до коначне победе.

Има се у виду онај период у развоју НОБ у коме су партизанске снаге однеле одлучујућу превагу над „уједињеним националним снагама Србије" и немачким окупационим јединицама, периоду када је НОВЈ толико нарасла да је могла да удари на стратешки најосетљивије подручје југоисточног фронта Вермахта - на „средиште Балкана" - време када су се јединице Црвене армије приближавале Дунаву и својим продорима дубоко према западу и југозападу утицали на војно-политичко преустројавање у Бугарској, Румунији и Мађарској.

Својим успесима у овој фази другог светског рата НОВЈ најугословенском ратиштудобијазаслужено место уантихитлеровској коалицији иуразрешавањудијалектичких противуречности на ширем подручју Балкана - одре-

169) Овосевероватноодноси наслучај РадославаЂурићаЈедног од највећих функционера Врх. команде четника Драже Михаиловића та јужну Србију, Македонију, Косово. Ђурићје прешао на страну партизана 29. 5. 1944., а убрзо затим издао проглас четницима који је био поражавајући, нарочито за оне корпусе који су били под његовом командом. „Изјава (Серокс) Р.Ђурића, Врхов. штабу НОВЈ од 1.6.1944. године - ксерокс код аутора.

ђује НОБ-и и социјалистичкој револуцији веома уочљиву димензију светских размера. Њени продори и успеси у средишту Балкана створили су повољне услове да јединице Црвене армије готово неометано форсирају Дунав - најзначајнију водену препреку у овом делу Европе на правцу кретања украјинског фронта.

С друге стране, све офанзивнија дејства јединица НОВЈ и ПОЈ према Србији - „средишту Балкана" - учиниле су, са своје стране, да источни део земље (Србија и Македонија) за немачку команду, а тиме и команду Југоистока постане „неуралгично" подручје и предмет готово свакодневних оцена и планирања најодговорнијих немачких команданата који су морали да констатују:

- да веома несигурне саобраћајнице Моравско-вардарском, Моравско-нишавском и Ибарском долином доведе у опасност немачку групу армија „Е" у јачини од преко 350.000 војника, и

- да је угрожавањем поменутих комуникација непосредно био угрожен извоз стратегијских сировина са ових богатих подручја рудним богатствима и пољопривредним производима, што је осетно слабило производне потенцијале немачке ратне машине.

У процени стања у Југославији немачки Вермахт па и сам Хитлер, тешка срца, могли су да констатују праву вредност НОВЈ, тактику и стратегију партизанског начина ратовања - способност дојучерашњих „банди" да се претворе у веома покретљиве и вешто вођене оперативне јединице, способне да предузимају и најозбиљније фронталне подухвате. У новоствореној војно-политичкој ситуацији, у 1944. години, НОВЈ постаје одлучујући фактор у угрожавању немачког југоисточног фронта, усклађујући своје ратне планове с плановима савезника.[170]

У строго поверљивом извешгају бр. 0186/44 упућеног врховној команди Вермахта, команда Југоистока, о продору већег броја јединица НОВЈ у Србију, поред осталог, каже:

„На подручју између Ибра и Мораве налазе се јаке црвене снаге из Црне Горе у наступању против

170) Зборник XI1/4, док. 109.

њима баченим у сусрет четничких јединица, полицијским, СДС, бугарским батаљонима."

У даљем тексту немачког извештаја се каже:

„све у свему, добија се утисак једног скоро планског тока дуго очекиване Титове офанзиве у циљу заузимања Јужне Србије... и може се закључити да ће се црвене снаге које продиру у Србију спојити са јединицама Главног штаба за Србију и да имају намеру да чврсто запоседну терен са обе стране пруге Сталаћ-Ниш-Грделица, те да ефикасно врше прекиде главне снабдевачке саобраћајнице, да Јужну Србију подчине комунистичкој владавини елиминишући сваки утицај Драже Михаиловића."[171)]

У својој процени, Фелдмаршал Максимилијан Вајкс, као командант Југоистока закључује да је погрешно Тигову армују квалификовати „бандитским противником" како је чињено у прошлости. Ради се о оперативно-тактички добро вођеним и до завидне висине наоружаним снагама, које се одликују динамиком коју не треба потцењивати и чија бројност стално расте. „Нисам наклоњен грешци да непријатеља потценим," истиче фелдмаршал Вајкс.[172)]

Схватајући веома озбиљно борце ослободилачке војске као непријатеља, команда Југоистока прихватила је понуду Недића и Драже Михаиловића за још организованију сарадњу противу Народноослободилачке војске. Чврста „коалиција" окупационих снага, Недића, Драже Михаиловића и других заснивала се на изразито „антикомунизму." Команди Југоистока било је стало да што потпуније искористи снаге квислинга у чему је у највећој мери и успевала.

У току консолидовања 23. српске дивизије НОВЈ, њен командант и политички комесар одржали су састанак са Штабом Седме српске бригаде и тада посебно нагласили да су четничке снаге у источној Србији још веома јаке и да помоћу терора покушавају да одврате народ од подршке и помоћи НОП-у, због чега су борци источне

171) Зборник ХИ/4, док. 107.
172) Зборник ХИ/4, док. 135.

Србије понекад били принуђени да, привремено, напуштају своју територију. [173] Међутим, четничке застрашујуће акције и пропаганда биле су неутралисане чим су се тамо појавиле јаче партизанске снаге. У источној Србији требалоје створити најоптималније услове с обзиром на приближавање јединица Црвене армије, о чему је било речи на поменутом састанку.

Заједно са Штабом 23. дивизије, Седма српска бригада је преко села Статовца, Прекадина и преко Топлице, 8. јуна 1944, дошла у топличку Велику Плану. Док је дуга колона бораца прелазила реку Топлицу, железничку пругу и пут, у непосредној близини одјекнуле су експлозије мина што су их топлички диверзанти подметнули испод пруге, не знајући, за наилазак делова 23. српске дивизије.

У Великој Плани Седму српску бригаду дочекао је командант Топличког војног подручја Новаковић Миодраг Цуца и разместио је на одмор, преузимајући обавезе око исхране и обезбеђења. То је био први сусрет бораца Седме српске бригаде са народом Топлице, који је оставио снажан утисак о топличком гостопримству и предусретљивости. Тује бригада поред, осталог, лобила потребне количине нове одеће, обуће, два минобацача и довољно муниције.

Следећих 12 дана Седма српска бригада, заједно са Штабом 23. српске дивизије, боравила је у ширем рејону Шиљеговца на северним обронцима Јастрепца. И тада је бригада искористила прилику да се њени борци окупају у топлој води Рибарске Бање. Слободни дани коришћени су у образовне сврхе, за одржавање политичке и војне наставе, часова критике и самокритике, за приредбе и игранке. За време чишћења оружја у селу Гревце, несрећним случајем од пушке свога друга погинуо је борац Милисав П. Вукадиновић из Црвене Јабуке који је сахрањен у гробљу села Гревца. [174]

У расинским селима Седма српска бригада сусрела се са припадницима Девете и 14. српске бригаде са којима је била у формацијском саставу 23. српске дивизије.

173) У то време у источној Србији деловала је Девета српска бригада и Нишки партизански одред.

174) Због дезертерства и издаје осуђен је и стрељан Радисав С. Живковић из с. Кијевца.

Иако су у састав 23. српске дивизије ушли борци са два различита и међусобио удаљена устаничка подручја Србије, ипак је међу њима било много заједничких тачака, нарочито Седме и Девете бригаде. У Шиљеговцу је било много срдачних загрљаја бораца Трећег батаљона Девете бригаде са борцима Седме српске бригаде. Они су још 30. марта из Пусте Реке кренули са Седмом српском бригадом за Црну Траву и Лужницу, у крај који је непријатељ опустошио и народ осиромашио. Но и поред тога, борце Седме српске бригаде испуњавала је радост што ће се поново наћи у свом завичају, иако им је тешко пала погибија пет бораца у једној борби противу непријатеља. [175)]

Сусрет са борцима 14. српске бригаде тада је остварен први пут. У каснијим борбама најчешће ће се борити заједно па ће им и успеси, као и недаће бити заједничке. Погинуле другове често су скупа сахрањивали, а рањенике заједнички лечили.

Продор у источну Србију

На основу директиве Главног штаба НОВ и ПО за Србију, новоформирана23. српска дивизија НОВЈ изРасине кренула је за источну Србију у први сумрак 20. јуна 1944. године. Задатак јој је био да искористи расположење народа источне Србије ради стварања нових јединица ослободилачке војске и стварања слободне територије. Осим тога, дивизија је својим дејствима морала да разбије тамошње непријатељске снаге и онемогући им учествовање у немачкој операцији на територији Расине, Топлице и Јабланице. Није било илузија да дивизијска колона може проћи долину Јужне Мораве (реку, железничку пругу и међународни пут) а да при томе не буде откривен правац њеног кретања - у условимајаког непријатељског обезбеђења моравске саобраћајнипе. Интервенције непријатеља нису биле искључиване, а посебно се рачунало на четничке снаге које су могле бити сконцетрисане у већем броју на повољнијим положајима Бу-

175) Иван Глигоријевић: „Девета српска," стр. 46.

ковика и Озрена. Под заштитом мрака 16. српске бригаде под командом народног хероја Пана Ђукића која је неустрашиво напала бугарско-фашистичку посаду на делу железничке пруге код Ђуниса, 23. дивизијаје, 20/21. јуна, прешла Јужну Мораву кол села Доњег Љубеша. На челу колоне ишла је Девета српска бригада као познавалац терена, а за њом 14. бригада, па затим Седма српска бригада. Штаб дивизије није располагао довољно прецизним обавештењима о ситуацији на супротној страни, али су извештаји позадинских радника и извиђача говорили да су четници заноћили у селима Мозгову и Црном Калу. Требало им је задати ударце и истовремено не дозволити им да се домогну доминантних положаја на Буковику. Имајући све то у виду, Штаб дивизије одлучио је да делом својих снага нападне четнике једновремено у селима Мозгову и Црном Калу, а делом што пре да поседне Буковик и тиме обезбеди прихват својих јединица после завршене акције у поменутим селима. Задатак јединица биоје следећи:

- Девета бригада ојачана Првим батаљоном Седме бригаде да нападне, уништи или разбије Звишку четничку бригаду у селу Мозгову;[176)]

- Четрнаеста бригада да од села Брадарца крене за село Црни Као и изненадним нападом уништи Голубачку летећу четничку бригаду Крајинског корпуса;

- Седма бригада без Првог батаљона најкраћим правцем да избије на Буковик и поседне доминирајуће положаје и обезбеди прихват осталихјединица дивизије.

До сванућа, 21. јуна, Седма бригада запосела је Буковик на коме није било четника. Ујутарњим часовима групице четника, бежећи из Мозгова и Црног Кала ка Буковику, наишле су на предстражне делове Седме бригаде која их од магле није раније примећивала. Ту и тамо разлегао би се по који пуцањ и повици бораца из предстраже „предајте се." Тако је један четник на коњу ушао у стрељачки строј бригаде и када је приметио где се нашао, дао се у бекство, али је по отварању ватре погинуо. Они, пак, четници који су благовремено открили присуство бораца ослободилачке војске на Буковику, по-

176) А VII, к. 1070, бр. 1-12/5; Оперативни дневник 7. бриг. И. Глигоријевић, 9 српска бригада, стр. 95.

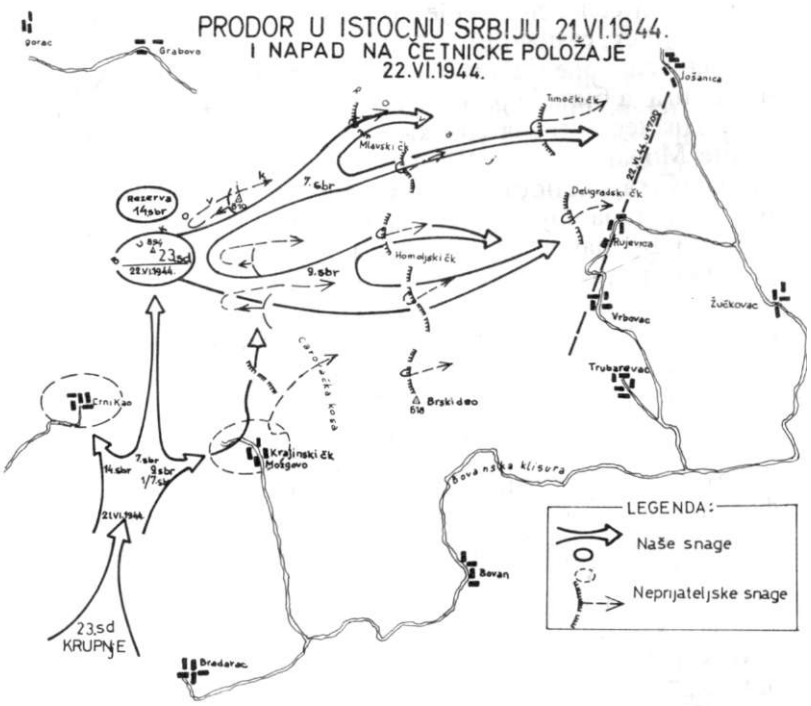

бегли су ка Ражњу или Сокобањи. До 10 часова пристигла је Девета бригала са Првим батаљоном Седме бригаде, а до подне и 14. бригада са заробљеним четницима и њиховим официрима.

Девета српска бригада око поноћи, 21/22. јуна, успела је да из покрета упадне у Мозгово. Први батаљон Седме бригаде у једној кући заробио је штаб Звишке четничке бригаде, а у заједници са Деветом бригадом напао делове Крајинског четничког корпуса и разјурио их.

Четрнаеста српска бригада у заобилажењу Прног Кала на Дреновачкој коси заробила је курира Голуба-

чке летеће четничке бригаде од кога је саслушањем сазнала извесне важне појединости. Убрзо затим на коти 540 (изнад села) дошло је до оштре борбе противу четника који су, сазнавши за борбу у селу Мозгову, заузели борбени распоред. У двочасовној борби Голубачка четничка бригада била је разбијена - уз велике жртве.

Двадесет трећа српска дивизија прешла је долину Јужне Мораве, док је Шеснаеста бригада водила борбу против бугарске посаде чије су одјеке могли чути четници, и у даљем маршу прошла кроз села Доњи Љубеш, Рутевац и Бродарце, а да је четници нису осетили нити су сазнали за њен покрет. Ова небудност четника омогућила је борцима ослободилачке војске да их изненаде и разбију. То потврђује чињеницу, између осталога, да четници нису имали одговарајућу подршку народа као борци ослободилачке војске, па их нико тада није обавестио о опасности која им је претила.

Поред свега, очувани историјски извори показују да су четнички штабови ипак располагали информацијом о формирању 23. српске дивизије и да су очекивали долазак њених бораца из Топлице и Расине у источну Србију. У депеши коју је послао својим потчињеним командантима, 29. маја 1944, командант Књажевачког четничког корпуса капетан Миладиновић, између осталог, јавља: „Долази им у помоћ Седма партизанска бригада из Тогшице..." [77]

Четничка врховна команда, вероватно, на основу извештаја потчињених команданата у источној Србији, наредила је груписање скоро свих четничких корпуса источне Србије у рејону планина Буковика - Озрена - Ртња са задатком да затворе и контролишу све правце који изводе из долине Јужне Мораве у исгочну Србију. [78] Истим наређењем четничке Врховне команде стављено је у задатак неким четничким личностима да ступе у везу и преговарају са представницима бугарске војске „за рад на националној основи." [179]

177) Микрофилм бр. 7, снимак 30-депеша 30/44, Ист. архив у Нишу.

178) Сл. Миладиновић - 14. срп. бригада, стр. 113, објашњење 181.

179) А VII, к. 1070. бр. 1-25/5; група аутора - Тако се борила Црна Трава, стр. 342.

Да би затворили све правце који из долине Јужне Мораве изводе у источну Србију, четници су проценили да ће ослонцем на Буковик, Озрен и Ртањ моћи да господаре „неверном" сокобањском котлином, а гиме и целом источном Србијом. Четничке јединице поселе су сва села око планине Буковика. Крајински четнички корпус био је распоређен у Црном Калу и Мозгову, Деригградски и Тимочки корпус у селима Трубаревац и Врбовац, Хомољски корпус у рејону Бељевине, Млавски на источним падинама Рожња, а 1Љ>ажевачки четнички корпус између Озрена, Каменичког виса и Ртња. Вођење операције над овим корпусима, за 21. и 22. јуни, било је поверено мајору Брани Петровићу, команданту Деригградског четничког корпуса,[180]'а касније Велимиру Пилетићу.

У кратком временском раздробљу четнички корпуси претрпели су неколико озбиљних пораза, што је умногоме растројило њихове редове, довело до убрзаног осипања, нарочито мобилисаних који су почели да избегавају учешће у четничким акцијама. Страх је завладао код већине зликоваца, те нису били способни да пруже озбиљнији отпор партизанским снагама.

Четничка команда била је свесна настале ситуације а и чињенице да се приближавају одсутне борбе против јединица ослободилачке војске. Зато је било нужно да се најпре ојачају четнички редови, покуша повратити њихово самопоуздање и колико-толико храбрости да се суоче са, све ефикаснијим, партизанским јединицама. Прво су међу својом војском морали да омаловаже успехе партизана и да своје поразе прикажу као поразе партизанских бригада у Јабланици, Пустој Реци, Топлици и Расини. Поред измишљања лажи у циљу пропаганде држали су својим присталицама кратка предавања изразито антикомунистичке и монархистичке садржине. Тиме су величали националистички покрет Драже Михаиловића - борбу за краља и монархију. Рачунали су једино на помоћ окупатора - Немаца и Бугара са којима су правили заједничке планове у борби противу НОВЈ.[181]Пред јавношћу

180) А VII, к. 95, бр. 46/6.

181) Сл. Миладиновић - 14. срп. бригада, стр. 113, објашњење 181.

су покушавали да их оквалификују као бескућнике, пропале интелекгуалце, људе без вере и осећања.

Међутим, ни психолошке пресије, ни политичка пропаганда нису поправљале положај четника у њиховом настојању да се успешније супротставе оружаним јединицама НОВЈ. У Мозгову и Црном Калу потучене су Звишка и Голубачка четничка бригада Крајинског корпуса, као и његови други делови. У Операцијском дневнику Седме српске бригаде истиче се да је међу заробљенима било 17 официра којима је судио народни суд на Буковику. [Ш)]

Пораженом Крајинском четничком корпусу пружали су подршку: Хомољски четнички корпус на Бељевини, Делиградски и Тимочки на линији западно од села Врбовца и села Трубаревца и Млавски на југоисточним падинама пл. Рожањ. Разбијени Крајински четнички корпус прикупљао се у рејону села Рујевац, па је 21. јун протекао у припремама свих четничких корпуса за напад на Буковик кога су поселе јединице ослободилачке војске.

Наредног дана, 22. јуна, од јутра па до 15 часова јединице 23. српске дивизије енергично су напале четничке јединице. Док је штаб дивизије још увек проучавао јачину и распоред четника - да би одабрао најпогодније нападне правце својих бригада - четници су подилазили положајима Буковика и отпочели нападе на истурене положаје Девете и Седме бригаде. Не чекајући да четници преузму иницијативу, командант 23. српске дивизије наредио је да се одмах крене у противнапад:

- Девета бригада, десно, правцем Буковик, Бељевина, с. Врбовац, с. Жучковац после чега ће се задржати на линији с. Врбовац, с. Рујевица;

- Седма бригада, лево, правцем Буковик, Струкалски врх, Дренова глава, с. Јошаница, с. Врмџа са задатком да разбије и протера непријатељске снаге, а потом да се задржи на линији Јошаница - Рујевац;

- Четрнаеста бригада задржана је у дивизијској резерви.

Први напади на источним падинама Буковика дочекани су најжешћом ватром пешадијског наоружања. По-

182) А VII, к. 1070, бр. 1-15/5; група аутора - Тако се борила Црна Трава, стр. 342.

ложаји јединица 23. дивнзије били су знатно повољнији од положаја четника, али су четнички корпуси били густо концентрисани, а официри су још имали команду над мобилисаним четницима, па су одолевали нападима 23. дивизије. На тим првим положајима пале су и три прве жртве Седме бригаде.[83)]

И поред жртава, напад 23. дивизије није јењавао. Борба се водила на пошумљеном земљишту, а осим тога водиле су је партизанске јединице добро наоружане и снабдевене са доста муниције. То су биле бригаде састављене од добровољаца који су имали велика борбена искуства а морал бораца био је на завидној висини. У таквој ситуацији четничка одбрана била је разбијена, после чега су се четници дали у бекство, чак и онда када су борци 23. дивизије прекинули даље гоњење. Само на правцу наступања Седме српске бригаде нађено је 25 четничких лешева, а заробљено је 12 четника. Заплењено је 30 пушака, један револвер, један двоглед, два ручна часовника, 10.000 динара и другог материјала. Стање на подручју источне Србије, после победа, бригада 23. дивизије у рејону Буковика дала је нови подстрек за даље ширење покрета у Сокобањској котлини.

Седма српска бригада била је тада по прву пут у селима: Врмци, Мужинцу, Шарбановцу, Николинцу, Сеселцу, Читлуку, Богдинцу и Дугом Пољу. Утисци њених бораца о гостопримству народа тих села остали су незаборавни. У Читлуку је, 26. јуна, организован пријем савезничких авиотранспорта. Тиме су све јединице 23.

183) Погинули су: Ћока Соколовић из с. Калне, Вукадин Крстић из с. Калуђерова и Жика Станојевић из Црне Траве. У тој борби рањено је 16 лица - 13 је припадало Трећем батаљону. Тежи рањеници били су Велимир Голубовић, политкомесар Првог батаљона и Радомир Миладиновић-обојица из Црне Траве. Они су уз санитетску негу Драгомира Јанковића из с. Страњева смештени на лечење у с. Сеселац. Када у близини није било партизана, њих су открили четници и сву гроЈицу заклали. Тако се број жртава, од 22. јуна, повећао на шест погинулих из Седме бригаде.

Рањени су: Борисав Радисављевић из Црне Траве, Станоје Танчић, Милисав Богдановић и Милован Миленковић из с. Црвене Јабуке, Драгомир Ђорђевић, Љубомир Стојановић, Гмитар Николић и Таса Цветковић из с. Дарковца, Станко Миладиновић и Жовојин Милошевић из с. Градске, Сава Ћикић из Калне, Радован Јовановић из с. Јабукова, Јордан Анђелковић из с. Рупља, Стоилко Спасић из с. Страњева (гројица из 1. и 13 из 3. бат.).

српске дивизије попуниле своје борбене комплете, а тиме и повећале ударну моћ.

Штаб 23. српске дивизије одлучио је да следећи објекат напада буде рудник „Добра срећа" у с. Вини код Књажевца. Поред осталога и због тога што су четници Књажевачког корпуса ту имали радионицу за израду ручних бомби.[184] Према првим обавештењима, Рудник су чувале слабије снаге Недићеве пољске страже, жандармерије и већи број четника. То, ипак, нису биле снаге за које би се морало ангажовати све јединице 23. дивизије, па је задатак за ликвидацију рудника препуштен Деветој српској бригади, ојачаној са Трећим батаљоном Седме бригаде. У тој акцији учествовао је и део 14. бригаде. Рудничко обезбеђење брзо је савладано, 28. јуна, и Девета бригада овладала је насељем и постројењима. У Оперативном дневнику Седме бригаде истиче се следеће: „... наш Трећи батаљон са 9. бригадом. У Вини разбијене непријатељске снаге. Рудник је дигнут у ваздух, заплењена је већа количина муниције и другог материјала и 10.000 к§ брашна.'[185]

Увече, истога дана, 23. српска дивизија избила је на линију: Шуман Топла - Слатина - Вина, а, 29. јуна, разместила се на простору села: Балановац, Шуман Топла, Васиљ око 6 к§ западно од Књажевца.

Борба код Белог Потока - на Варничком врху -

Офанзивни наступ 23. српске дивизије одмах по преласку Јужне Мораве у источну Србију, њен први успех у Мозгову и Црном Калу, а затим нова победа над бројним четничким корпусима на Буковику и у Сокобањској котлини, а уз то пријем савезничких ваздушних транспорта са оружјем и другом војном опремом снажно је политички одјекнуло у народу ових крајева. Одмах затим, 28. јуна, радник ,Добру срећу" у Вини заузеле су јединице 23. српске дивизије а размештај дивизије у близи-

184) И. Глигоријевић - 9. срп. бриг, стр. 99.
185) А VII, к. 1070. бр. 1-13/5.

ни Књажевца изазвао је озбиљну забринутост, нарочито бугарских и четничких снага. Овако неповољна војно--политичка ситуација упућивала их је на што тешњу међусобну сарадњу, јер је од тога и зависио њихов опстанак на целом подручју источне Србије. Четници су захтевали оружану подршку окупаторске бугарске војске што им је, уз сагласност Немаца, свесрдно пружана. Тако је бугарска 22. пешадијска дивизија одмах ангажовала Први и Трећи батаљон 103. етапног пука, са дивизионом топова из Књажевца и Зајечара, противу јединица 23. дивизије НОВЈ. С друге стране, ојачани Први батаљон 63. пешадијског пука из Ниша упућен је, преко Сврљига, ка селу Бели Поток.[186)]

Распоред непријатељских снага у широј зони дејства 23. дивизије НОВЈ, уочи борбе на Варничком врху изнад с. Белог Потока, био је следећи: бугарски 66 пешадијски пук из Ниша са истуреним батаљонима: Први у Сталаћу, Други у рејону Светозарева, Трећи у рејону Алексинца. У Зајечару је био бугарски 103. пешадијски пук са својим Трећим батаљоном, док је Први батаљон био у Књажевцу, а Други у Белој Паланци. У Нишу се налазио комплетан бугарски 63. пешадијски пук, затим Штаб 22. бугарске дивизије и остале дивизијске и корпусне јединице. У Неготину био је Први батаљон 102. бугарског пешадијског пука, а у већим местима постојале су гарнизонске чете ван органског састава батаљона (у Белој Паланци, Књажевцу, Зајечару и Житковцу, као и артиљеријске јединице у свим четним и већим гарнизонима).[187)]

На правцу кретања бригада 23. српске дивизије НОВЈ, 30. јуна 1944, у садејству с бугарском окупаторском војском из нишког гарнизона, били су директно

186) Оборби код Белог Потока постоје бројни записи и објављени ралови који су мање или више усклађени са извештајима руководиоца 23. дивизије од 1, 3. и 7. јула 1944. године и са Оперативним дневником Седме бригаде. Своја виђења аутори ће темељити на архивској г рађи, објављеним радовима, мемоарским казивањима савременика догађаја, исказима заробљених непријатељских војника и на све што пружа сигурне или колико-толико веродосгојне доказе о догађају који се обрађује.

187) Шема распореда 22. буг. дивизије на дан 14. јула 1944, Ксерокс код аутора.

ангажовани Књажевачки и Крајински четнички корпуси са ширег подручја Сокобање на правцу Бели Поток - Божиновац - Скробница - Шуман - Топла, а на ширем рејону Делиградски, Нишавски, Чегарски, Млавски, Тимочки, Ресавски и Иванковачки четнички корпус. У Извештају партијског руководиоца 23. српске дивизије ПК КПС, од 3. јула 1944. године, између осталог, се каже:

„... Бугари су нас требали напасти са два батаљона са једне стране (од Књажевца Први и Трећи 103. пп-(прим. аутора), а с једним батаљоном с друге стране (мисли се на правац од Ниша - прим. аутора). Около по свим косамапосели су четници..."[188]

Штаб 23. српске дивизије прозреоје намере бугарске војске и схватио опасност која прети из правца Књажевца и Зајечара, као и могућност употребе артиљерије и друге војне технике ради лакшег и бржег маневра. У контексту оваквих процена, Штаб 23. српске дивизије дошао је до закључка да се његове јединице налазе на веома угроженом подручју и у складу с тим донео следећу одлуку:

- да дивизија делом снага крене правцем село Васиљ - с. Бели Поток - с. Галибабинац;
- другим делом снага да се преко с. Скробнице пребаци ка с. Галибабинцу.

Циљ оваквог маневра био је да се јединице 23. дивизије што пре нађу на огранку планине Девице, а одатле пребаце у рејон Ниша и тамо изводе обимније акције у његовој непосредној околини. У духу ових замисли издата је и заповест о покрету 30. јуна у 02,30 сати у следећем распореду:

- десна колона (9. српска бригада) правцем с. Балановац - с. Скробница, са задатком да нападне и разбије четничке снаге на правцу свога кретања, а затим настави ка селу Галибабинац.
- лева колона (Штаб дивизије са Седмом и Четрнаестом бригадом) правцем с. Васиљ - с. Бели Поток - с. Галибабинац.

Обе колоне према дивизијској заповести кренуле су у одређено време, мада Штаб дивизије није имао

188) А ЦК Србије ПКС, к. 5, док. 596.

никаквих података о покретима бугарске окупаторске војске из Ниша, нити да су оне поселе положаје на Варничком врху изнад села Бели Поток. У раним јутарњим часовима претходница леве колоне (14. бригада) на 2 кш североисточно од Варничког врха (к.720) наишла је на непријатељску предстражу. У новонасталој и неочекиваној ситуацији Штаб 23. дивизије одмах је дошао до претходнице да би непосредно руководио борбом. После једночасовног тешког окршаја претходница Четрнаесте српске бригаде одбацила је непријатељске истурене делове и заузела погодне положаје за развој и напад осталих јединица дивизије. Док је непријатељ потискиван према Варничком врху, имао се утисак да су се испред дивизије налазиле четничке снаге. Међутим, што је борба постајала жешћа и када је непријатељ употребио тешке митраљезе и минобацаче, било је јасно да се борбе воде противу бугарске окупаторске војске. У 05,00 сати командант 23. дивизије наредио је да се Седма и Четрнаеста бригада развију за борбу обухватним нападом. Батаљони четрнаесте српске бригаде посели су положаје у захвату пута од Књажевца према Белом Потоку. Други батаљон, Седме српске бригаде уведен је у борбу лево од Четрнаесте бригаде, а у исто време Трећи батаљон је упућен да као лево крило дивизије заобиђе преко источних падина Варничког врха на правцу с. Сврљишка Топла. Други батаљон Седме бригаде пред собом имао је потпуно откривени терен којег је непријатељ могао осматрати као на длану и ставити под пешадијску ватру. Једини заклон за борце биле су покоја вртача или голи камен.

Пребацивање бораца до следећег заклона вршено је под заштитом ватре и у скоковима. Када би неки од бораца био погођен, најближи другови или болничари довлачили су га до мале вртаче где би му указивали помоћ. Догађало се да је у тим малим вртачама рањеник остајао до краја борбе јер није могао бити евакуисан. За ове рањенике била је несносна летња жега. Лево од Другог, био је Трећи батаљон, са задатком да обезбеђује лево крило дивизије, јер је постојала очигледна могућност да се бугарске нове јединице искрцају на отвореној железничкој прузи и утрозе јединице 23. дивизије.

С друге стране, постојала је опасност да се Трећи батаљон Седме бригаде нађе у ватреним клештима не-

пријатељских снага на Варничком врху и оних који би могли из правца Ниша или Књажевца да крену у помоћ снагама на Варничком врху. Први батаљон Седме бригаде задржан је у дивизијској резерви, с тим што је једна чета Трећег батаљона одмах посела брдо Дејанов кам, к.712 да обезбеди залеђе борбеног распореда дивизије.

Тек након два часа огорчене борбе, Штаб 23. дивизије могао је да констатује да се борба води противу ојачаног бугарског пешадијског батаљона који је претходно био посео Варнички врх и за кратко време успео да га колико-толико утврди за кружну одбрану с ослонцем на к. 720 и Руднику, к.668. Ископали су плитке ровове и направили заклоне од нагомиланог камења којег је било на положају доста. Непријатељ је, уз то, држао положаје који су у топографском погледу доминирали откривеним прилазима што му је и у тактичком смислу давало предност. [189]

У међувремену, Девета српска бригада отпочела је борбу противу четника на Говедаришту и рејону села Скробнице. Као што се и могло очекивати, сукоб са Књажевачким четничким корпусом Девета бригада брзо је и успешно решила у своју корист. Пошто је сузбила четнике Књажевачког корпуса и онемогућила их да угрозе бок осталих бригада, део снага девете српске бригаде оријентисан је пема Белом Потоку, с обзиром да је на том правцу већ дошло до сукоба. После 09,00 часова по наређењу Штаба 23. дивизије, Штаб Девете српске бригаде упутио је свој Први батаљон са минобацачком четом да са супротне стране нападне непријатеља на Варничком врху, успостави контакт - лево са Четрнаестом српском бригадом, а десно са Трећим батаљоном Седме српске бригаде и тако затвори обруч око непријатеља који се упорно бранио.

Очито је да је непријатељу на Варничком врху била нужна помоћ због чега се радио-везом обратио Првом батаљону 103. пешадијског пука и очекивао да буде деблокиран. То се могло закључити и по активности Првог батаљона 103. пука од с. Васиља. Већ око 11,00 часова цео Први батаљон Седме српске бригаде био је ангажо-

189) Р.Петровић-Борба код Белог Потока, ВИГ бр. 12/49.

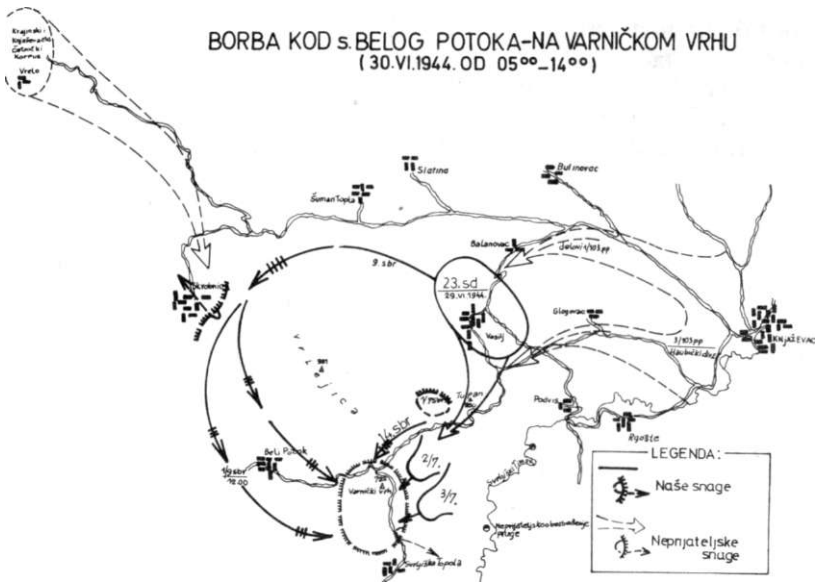

ван на том правцу, а око 13,00 часова пристигли су и делови Девете српске бригаде и ступили у акцију. Дејство артиљерије, која је подржавала јединице 103. бугарског пука иако врло снажно, није било довољно ефикасно.

Ватрени положаји Минобацачке чете Седме српске бригаде налазили су се у рејону Колиба, око једног километра северно од Варничког врха. У његовој непосредној близини налазило се и командно место Штаба 23. дивизије, па је командант лично усмеравао дејство минобацача. Тога дана Минобацачка чета испалила је око

200 мина на непријатељске положаје. [190]Ако се имају у виду укупна дејства Минобацачких чета Девете и Четрнаесте бригаде на непријатеља, груписаног на уском простору, може се рачунати да су му нанесени велики материјални губици и људске жртве.

Већ у подне истога дана престала је непријатељска минобацачка ватра, док је дејство осталог наоружања осетно ослабило. Готово у исто време, у позадини непријатеља ка Варничком врху чула сејака ватра. Први батаљон Девете бригаде напао је непријатеља из позадине и снажно потпрашио преко Рудинске к. 669. За време надирања батаљон је успео да успостави ватрену везу са Трећим батаљоном Седме бригаде и тако се непријатељ нашао окружен и у тешкој ситуацији. Командант 23. дивизије оценио је да је ситуација повољна за општи јуриш на непријатеља који је малаксавао, те је - после краћег консултовања са осталим члановима Штаба - донео одлуку да се у 13,30 часова изврши општи јуриш из свих праваца и непријатељ принуди на предају.

У време предвиђено за јуриш планула је ураганска ватра из свих оружја и дуж читавог положаја проломило се из хиљаду грла „ура..а...а...а." Са осматрачнице команданта 23. дивизије видело се како борци ускачу у прве непријатељске ровове. Док су поједини непријатељски војници подизали руке у знак предаје, дотле су други тражили спас и, не обазирући се на убитачну ватру, јурили безглаво у жељи да се извуку из обруча. Иако у паници, једна већа група непријатељских војника ипак је успела да на споју Седме и Девете бригаде пронађе прави излаз и усмери се ближе положајима Трећег батаљона Седме српске бригаде који је у извесним тренуцима био у врло критичној ситуацији. Једном делу војника бугарског окупатора успело је да се пробије према железничкој прузи и побегне у Ниш. Према непотпуним подацима, из обруча се извукло близу 190 окупаторских војника. Било је случајева да су у моменту, док су непријатељски војници одлагали оружје и подизали руке у знак предаје, били изложени ватри сопствених снага као револт на њихове поступке. Према изјавама појединих заробљеника, у томе

190) Записи о 7. бриг. стр. 32. А. Пирот, бр. 14013.

се посебно истицао командант овог здруженог батаљона Тоша Колев Втеф. Борбе су, најзад, престале око 14 часова.

Сврстани у колону 206 заробљеника доведено је у једну шумицу у којој су се налазили Штаб 23. дивизије и Савезничка војна мисија. Међу заробљеницима било је и 46 рањеника с којима се хумано поступало: указана им је лекарска помоћ. Из колоне су једино издвојени заробљени бугарски фашистички официри због појединачних саслушања. Некима од њих дозвољен је контакт и са официрима Савезничке војне мисије. Савезнички официри интересовали су се о ваздухопловним снагама у Нишу и Краљеву - броју и врсти авиона. Чак су и поједини заробљени бугарски војници инсистирали да разговарају с представницима команди одређених јединица ослободилачке војске. У тим разговорима указивали су на декларисане фашисте међу заробљеницима. Карактеристично је да су готово сви имали позитивно мишљење о неким појединцима као што су: лекар др Тодор Захаријев, поручник Јордан Тенев, потпоручници Атанас Димитров и Владимир Лумбарски. Захаријев, Тенев и Димитров су се представили као чланови КП Бугарске и затражили да остану са борцима ослободилачке војске, да им се омогући да се прикључе некој од јединица НОВ Бугарске. "п

С друге стране, најтеже оптужбе пале су на команданта батаљона капетана Тому Колева Втефа који је тога дана убио неколико својих војника да би остале застрашио. Тешке су оптужбе биле и на командира њихове Треће ударне чете поручника Љубена Рафаилова, а нарочито на командира вода потпоручника Георгија Стефанова, који се међу војницима деспотски понашао, а у односу на цивилно становништво као зликовац. С друге стране, поступак бораца и старешина јединица ослободилачке војске према заробљеним бугарским војницима и рањеницима био је у складу с одредбама међународног права, осим према починиоцима тешких злочина. У Оперативном дневнику Седме српске бригаде, између оста-

191) Извештај партијеког руководиоца 23. срп. див. од 3. јула 1944. голине. А ЦК Србије ПКС. к. 5 и 6. док. 593 и 596

лог, пише: „... заробљеници су пуштени сем 14 зликоваца који су стрељани после саслушања..." Међутим, у Извештају команданта бугарског 63. пука команданту 22. дивизије број 78, од 11. јула 1944. године, говори се да су партизани стрељали 11 војника и старешина. [192]

У исмо време сакупљено је оружје и остали ратни плен, санирано бојиште и обезбеђене запреге за превоз тежих рањеника и плена. У борби на Варничком врху заплењено је: два минобацача, осам тешких митраљеза, 19 пушкомитраљеза „зорка", 14 немачких шмајсера, 300 пушака, 35.000 метака разног калибра, 10 двогледа и 20 коња са целокупном опремом.[193)]

Што се тиче броја погинулих окупаторских бугарских војника, подофицира и официра у борбама код Белог Потока, 30. јуна, у досадашњим публикацијама приказиване су нереалне цифре. Накнадна истраживања показала су да те бројке нису одговарале чињеничном стању. И податак у Операцијском дневнику Седме српске бригаде - да је у овој борби „убијено 160 бугарских официра и војника" претеран је, с обзиром да се није могао остварити потпуни увид у то, а није се ни вршило пребројавање погинулих. Највероватније је да је то број укупно избачених из строја-погинулих и рањених.

Међутим, у Извештају команде 63. бугарског фашистичког пука, од 8. јула 1944. године, уписано је име и презиме за 96 погинулих и 59 рањених. Значи да је било 13 рањеника у групи која се пробила из окружења, а у посебном списку наведена су имена 20 несталих од којих су, према тврђењу у Извештају, борци ослободилачке војске стрељали 11 њих.[194)]Списакјеажурно вођен и пружа исцрпне податке за сваког погинулог, несталог или рањеног. Уз свако име постоји податак који је чин имао и

192) Ксерокс код аутора.

193) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-13/5. Са наведеним подацима о количини заплењеног оружја слажу се и наводи у „Монографији 9. српске" стр. 101, а у „.Монографији 14. српске" стр 125, појављују се итвесне разлике. Порел поменутог, заплењено јејош и другог ватреног и хладног оружја, личне и колективне опреме, као што су: пиштољи, бомбе. ножеви, опаеач« са фишеклијама, ћебал, ранци, пољска кухиња, прибори за јело и личну хигијену, средства везе Пелефони, каблови, радио сганица - оштећена и материјал друге врсте).

194) Ксерограф код аутора. ју

какву је дужност у једиинци обављао, године старости и место рођења, којој је јединици припадао, чиме је био наоружан, а за погинуле и место где је ко сахрањен, а за рањене у који део тела је рањен, односно да је упућен на лечење у болницу. У списковима су и имена 17 официра, и то: један капетан, пет поручника и 11 потпоручника. Седам њих су погинули у борби, шест касније стрељани, а четворица су остала у јединицама 23. српске дивизије. Дакле, између броја погинулих у документацији југословенске провенијенције и бугарској евиденцији постоји знатна разлика. Број заплењених пушака и аутоматског оружја (341 комад) још не значи да је било толико убијених и заробљених. Јер постоји вероватноћа да су бугарски војници у паничном бекству бацали оружје, те је, у сваком случају, количина заплењеног оружја била већа од броја убијених и заробљених. Уз то, у непријатељским извештајима, од 11, 12. и 15. јула 1944. године, говори се о трагању за неким несталим лицима, што опет доказује да и њихова евиденција о броју погинулих на Варничком врху није била коначна.[195)]

Од 96 погинулих код Белог Потока у Цариброду (Димитровграду) сахрањено је 85 непријатељских војника.

Иако је борба на Варничком врху била успешно окончана, она се и даље водила с несмањеном жестином против 103. бугарско-фашистичког пука из правца Кња-

195) У свим чаписима и објавл»еним радовима у борбама изнад Бело! Погока од почетка је прихваћена гтогрешна нумерација непријатељскејединице. Накнадним проверавањем чињеницаутврђеноједа на Варничком врху није био 3. багаљон. Прегдедом списка 177 погинулих и рањених бугарских војника, све чињенице наводе на закључак да је го била здружена јединица. Према овом сгшску из:

- Првог батаљона било је 105 или 60%,
- Другог 36 или 20,5% и
- Трећег батаљона 34 или 19,5%рањених и погинулих. Усастав ове здружене јединице улазила је Митраљеска чета 63. пука. На основу овако изведених података да се закључити да је из Првог батаљона 63. пешадијског пука било две трећине бораца и старешина. Командант здружене јединице припадао је Првом батаљону, зато се у свим документима и говори о Првом, а не о Трећем батаљону. Војници и већина старешинског кадра били су резервисти, што се види по томе да је од 177 у списку наведених лица 66% било рођено од 1901. до 1903. године.

жевца. Њихово наступање зауставили су Први батаљон Седме и делови Девете бригаде у подножју Дејановог камена, кота 712, али опасност и из других праваца није била отклоњена. Ужурбано се припремала евакуација плена и рањеника, те су ангажоване воловске запреге из села. За време ових припрема наишла су три бугарска авиона који су, најпре, учинили неколико кругова, а затим митраљирали и бомбардовали, нарочито положаје Првог батаљона Седме бригаде и зачеље већ формиране колоне коморе и јединица које су пратиле рањенике и заробљенике. Јединице 23. дивизије НОВЈ браниле су се од авиона расположивим - лаким пешадијским наоружањем, али са мало успеха. Но, и таква одбрана принудила је авионе да дејствују са већих висина, па према томе и мање прецизно. Крај једног извора од бомбе из авиона погинуло је пет бораца Седме српске бригаде.

Пошто је престала свака опасност, политички комесар дивизије окугшо је заробљене бугарске војнике и објаснио им циљеве НОБ у Југославији. Указао им је на сарадњу југословенских и бугарских бораца ослободилачке војске, објаснио оправданост борбе за национално и социјално ослобођење и хумане, људске односе, за право на слободу свих народа и сваког појединца, за организовање свих напредних снага у борби против фашизма, на хуманосг коју су борци показали према 46 рањених бугарских војника, којима је указана потпуна лекарска помоћ, и упоредио то с злочиначким поступцима њихове фашистичке војске према цивилном становништву под окупацијом. На крају је апеловао на њихову људску свест и позвао их да приступе праведној борби бугарских антифашиста. Ујединице 23. дивизије НОВЈ ступило је четири официра и пет војника.

У борбама изнад Белог Потока 23. српска дивизија НОВЈ имала је 27 погинулих и 30 рањених бораца и руководилаца. Само из Седме српске бригаде погинуло је 16 а рањено 18 бораца. Међу погинулима био је и Борисав Стефановић из Црвен Јабуке[196] који је у свимбор-

196) АУИ.к. 1070.рег.бр 1-13/5. ПоредСтефановића погинули су ЈОШ и: Сребрен Златановић. Миодраг Милосављевић и Тихомир Милутиновић из с. Брода; Чедомир Стефановић из с. Рупља, Градимир Стефановић из Криног Дела. Синиша Богдановић, Бошко Димић и

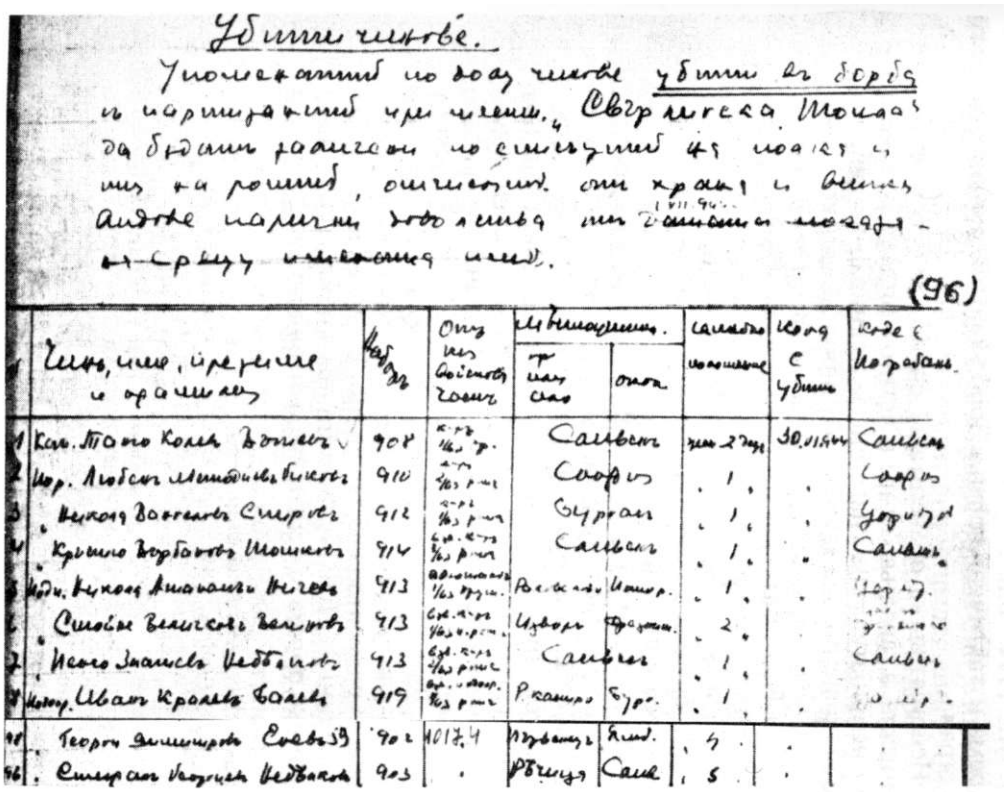

Убити чинове.

Упоменатий по доду чинове убити въ борба съ партизанитѣ при мѣстн. „Свѣрлиска Тошка" да бѫдатъ заличени по списъцитѣ на полка и тѣ на роштѣ, отчисляти отъ храна и вещи. Видове парични доволства тѣ ~~дадатъ~~ 1.VII.944 ~~могазя-ня срещу имѣнатъ имѣ~~.

(96)

№	Чинъ, име, презиме и фамилия	Набор	Отъ кои войскови часть	Мѣстоположение: отъ или село	Мѣстоположение: окол.	Самостоятелно положение	Кога е убитъ	Коде е погребанъ
1	Кап. Тано Колевъ Вотевъ	908	к-ръ 1/63 р.	Сливенъ		зем. 2 дни	30.VI.944	Сливенъ
2	Пор. Любенъ Методиевъ Биковъ	910	к-ръ 2/63 р-ни	Софія		„ 1 „	„	Софія
3	„ Никола Вангеловъ Стировъ	912	к-ръ 1/63 р-ни	Бургасъ		„ 1 „	„	Цариградъ
4	„ Кръсто Вербановъ Тошковъ	914	бзв. к-ръ 2/63 р-ни	Сливенъ		„ 1 „	„	Сливенъ
5	Подп. Никола Атанасовъ Ничевъ	913	[illegible] 1/63 друж.	Ракитово	Пашор.	„ 1 „	„	Цариградъ
6	„ Стойне Величковъ Велиновъ	913	бзв. к-ръ 1/63 н. р-ни	Изворъ	Фрезин.	„ 2 „	„	[illegible]
7	„ Исаго Знаменъ Небѣлковъ	913	бзв. к-ръ 2/63 р-ни	Сливенъ		„ 1 „	„	Сливенъ
8	Подпор. Иванъ Кралевъ Балевъ	919	бзв. подпор. 2/63 р-ни	Р. Кастро	Бург.	„ 1 „	„	[illegible]
98	„ Георги Димитровъ Еневъ 59	902	1017.4	Изъвенцъ	Ямб.	„ 4 „	„	„
96	„ Стефанъ Георгиевъ Недѣлковъ	903	„	Рѣчица	Сам.	„ 5 „	„	„

Део списка иошну.их непријашељских дојника код села Белој Пошока 30. јуна 1944. јодине.

бама био иајбољи командант батаљона Седме српске бригаде.

Рањеници су ради лечења остављени у селу Копај Кошара где су их преузели партијско-политички активисти.

И површне анализе борбе вођене на Варничком врху, 30. јуна 1944. године, указују на добре и Лоше стране припрема и тактичког вођења борби против противничких страна.

Непријатељска обавештајна служба добро је функционисала, а сарадња Бугара и четника била је активна. Напад непријатељских снага био је планиран на основу тачне процене правца кретања јединица 23. српске дивизије НОВЈ, па је зато и на том правцу (Варничком врху) постављен Први батаљон 63. пешадијског пука и са повољних положаја дочекао јединице ослободилачке војске. На таквим положајима бугарска окупаторска војска борила се крајње упорно, појединн чак и онда када су многи положили оружје.

С друге стране, у начину вођења борбе и коришћења положаја било је пропуста, што је и утицало на такав исход борбе. Иако је посео добре положаје, Први батаљон бугарског 63. пука-због густо поседнутих положаја на Варничком врху-претрпео је велике губитке, нарочито од минобацачке ватре јединица Седме и четрнаесте српске бригаде. Поред тогаЈединицебугарског 103. пешадијског пука од с. Васиља према Белом Потоку нису показале запаженију активност, а авијација је стигла када је на Варничком врху било све завршено. Бугарски савезници против јединица НОВЈ и четници претходно су претрпели неколико пораза против бораца ослободилачке војске,

Пашелеја Радосављевић, заменик полит. комесара 3. бат. сви из Црне Траве; Стојан Савић и Зарије Савић из с. Калне; Раломир Ранђеловић из с. Доброг Поља; Профир Игњаговић из с. Калуђерова; и Стојан Матејић. Ранама су гподлегли Арса Глигоријевић из Пирота и Влада Накић из с.Радињинца. Рањени су: Браца Сгефановић, Воја Миленовић. Раде Цекић, Дојчин Дојчиновић и Атексаидар Митровић из с. Брода; Влада Искреновић, Десимир Ћикић, Драги Димитријевић и Атексаидар Миловановић из Црне Траве; Влада Коцић из с. Црвене Јабуке: Божидар Дикић, Милан Дојчиновић и Влада Костадиновић из с. Рупља; Атексаидар Живадиновић из с. Доброг Поља; Бошко Пауновић и Драгомир Иг њаговић и} с. Раков Дола; Јаков Ђорђевић из с. Страњева; Бора Ђорђевић из с.Чдудене.

што Је ЈОШ више утицало на пад њиховог морала па им је наступање било веома неодлучно.

Штаб 23. српске дивизије НОВЈ благовремено је открио припрему и намеру непријатеља да с правца Књажевца нападне јединице 23. дивизије с циљем да их разбије и уништи, па је вешто применио маневар. Двадесеттрећа дивизија је у то време била добро снадбевена оружјем и муницијом, а и морал бораца био је на висини, што је уз идеолошко-политичку опредељеност, дисциплину и храброст бораца уливало велико поверење. Правилно сагледавање развоја догађаја, успешно командовање и целисходна употреба јединица, као и подршка народа и његова мржња према окупатору и издајицама, уједињавало је напоре да се издржи и у најтежим тренуцима. Уколико је и било слабости у дејствима јединица 23. српске дивизије, оне су биле претежно објективне природе. Штаб дивизије није располагао техничким средствима везе за брзо преношење наређења и усклађивање садејства између бригада и њима потчињених јединица, већ је везу одржавао преко курира, а то је било споро. И поред тога, заједничка дејства јединица била су на завидној висини захваљујући правилним проценама развоја борбених догађаја. Обавештајна служба била је слабо развијена, тако рећи у повоју, због чега и нису благовремено откривени покрети бугарско-фашистичког батаљона од Ниша и његово утврђивање на Варничком врху, те су Штаб 23. српске дивизије и штабови бригада, у покрету, тражили решења за извршење сложених оперативних задатака. Захваљујући високој вештини руковођења јединицама дивизије, и поред изненађења које јој је непријатељ приредио, крајњи исход борбе на Варничком врху завршио се великом победом 23. српске дивизије.'[97]'

Пораз буга^ске војске на Варничком врху био је један од најтежих пораза бугарских окупационих снага на подручју југоисточне Србије, а у исто време крупна победа 23. српске дивизије која је испољила борбеност, упорност, истрајност и примарну одважност борачког

197) Р.Петровић „Борба 23. сд. код Белог Потока" - Војни гласник бр. 12 од 1949. год.

и старешинског састава због чега је - одлуком Главног нггаба НОВ и ПО Србије - 23. српска дивизија проглашена „ударном."[198)]

Ослобођење Сокобањске и Црноречке котлине

Пошто су позадински радници преузели рањенике и заплењено наоружање, наредна четири дана Седма српска бригада боравила је у селима: Попшици, Доњем Крупцу, Пруговцу, Црним Барама и Бовану. Осим војничких успеха требало је ићи корак даље и у политичком плану, па су Штаб 23. дивизије и штабови потчињених бригада и батаљона као основни задатак имали политички рад не само у јединицама већ и у народу. Најпре су погинули руководиоци замењени новим људима.

Војнички успеси умногоме су ишли наруку политичком деловању. Становништво је са одушевљењем примило партизанске борце и пружило им свестрану помоћ, али су се са изузетним неповерењем односили према четницима због њихове одмазде која је увек била тешка после одласка партизанских јединица. Због тога се, у појединим случајевима отворено изражавала бојазан и говорило: „Ви ћете отићи, а ми ћемо после испаштати." То је, поред осталог, можда и био један од разлога да је прилив нових бораца из ових средина био веома слаб. 199)

О томе у Извештају Покрајинском комитету за Србију, од 3. јула 1944. године, пише:

> „... Ми смо у овим борбама (од 21. до 30. јуна прим. аутора) прошли као победници и народ нас симпатише и добро прима али се нигде не задржавамо и народ није у нас сигуран... Зато смо решили да оставимо један мањи батаљон који би се кретао по терену нишком, који би имао задатак да прикупља новомобилисане... изводи мање акције и да одржава везу са нама и ОК Ниш...[200)]

198) Исто.
199) А ЦК СКС - ПКС, к. 6, д. 593; Зборник 1/20, док. 157, 161.
200) А ЦК СКС - ПКС^ к. 6, д. 596; Зборник 1/20, док 157, 161.

Доследна својим обавезама, 23. српска дивизијаје из села Бован кренула према селима Трубаревцу и Врбовцу и даље према Ртњу, не обазирући се на то што су четничке јединице са сваке чуке отварали ватру на њене борце. У то време скоро сва села у Сокобањској котлини - нарочито Бели Поток, Ресник, Трубаревац, Врбовац, Жучковац, Рујиште и Јошаница - била су поседнута бројним четничким јединицама, Млавскот, Крајинског и Деригградског корпуса. Штаб 23. српске дивизије НОВЈ био је упознат са размештајем четника у Сокобањској котлини, али није имао тачних подагака о њиховом бројном стању и нумерацији корпуса. Тек после заробљавања првих четника и сламања отпора појединих њихових јединица из састава корпуса, откривене су намере противника. Оно, пак, што је било најважније Штаб 23. дивизије па и све њене бригаде знали су да је борбени морал четника слаб, па су борци без оклевања прелазили у смеле нападе. О томе се недвосмислено говори и у Извештају 23. српске дивизије Покрајинском комитету за Србију, од 1. јуна 1944. године, у коме се, између осталог, каже:

> „Што се тиче Дражиних снага оне за нас нису представљале у борбИ никакву озбиљнију препреку, премда су неколико пута јачи бројчано, али их тучемо, јер су деморалисани. Не можемо их потпуно разбити, јер су масовни. Стално нам се препрече на свим ћувицима, али када их нападнемо бегају". [201)]

Из Бовна су се јединице 23. српске дивизије кретале у две колоне:

- десно, Девета српска бригада - правцем Поружница - с. Трубаревац - с. Жучковац и
- лево, Седма српска бригада косама на левој обали реке Моравице - Врх, к.569 - Брезино - Јечник.
- Четрнаеста српска бригада кретала се у другом ешалону као дивизијска резерва.

Све до села Трубаревац, на правцу кретања Девете српске бригаде и Врха - к.569, на правцу кретања С-едме српске бригаде, сукоби против четника сводили су се на пушкарање и њихово постепено повлачење.

201) А ЦК СКС - ПКС к. 6, д. 593.

Међутим, на линији с. Трубаревац и на погодним положајима западно од Трубаревца и с. Врбовца четници су пружили организован отпор, нарочито из зграде Основне школе села Трубаревац, у којој су се били утврдили и к.596-око 2 кш западно од овог села. Поручник Ратко Бонцуловић са групом четника из трубаревачке Основне школе упорно се бранио. Четрнаестој српској бригади-уз велике напоре и четири погинула борца, успело је да ликвидира ово четничко упориште.

На положајима Седме српске бригаде борбе су вођене све до око 16,00 часова. После упорне одбране, били су принуђени да се повлаче према Трговишту, селима Шербановцу и Бољевцу. Из Операцијског дневника Седме српске бригаде види се да је у тим борбама погинуло 10 четника, док је бригада имала пет погинулих бораца.[202)]

Све је било јасније да је морал већине четника био озбиљно пољуљан и да је ту околност требало искористити на најбољи начин како би се убрзало осипање њихових редова. После тешких војничких поразатребало им је нанети и политички ударац. Зато је Штаб 23. српске дивизије и штабови бригада, с теренским партијско-политичким руководством, на ослобођеном подручју организовао интензивни политички рад међу становништвом које је било застрашено четничким поступцима-указујући му на суштину издаје четничког покрета, нарочито његових команданата. Зато је Штаб 23. дивизије НОВЈ и усмерио покрете својих бригада у правцу четничког повлачења чистећи територију ол њих, стварајући истовремено услове за јачање утииаја НОП-а.

У селу Криви Вир 23. српска дивизија први пут је боравила, 9. јула 1944, са двојаким циљем: да после напорних борби одмори своје јединице и да политичким радом подстакне оне малобројне који су још с неповерењем гледали на НОП. И заиста, гдегод су се борци 23. диви-

202) Код с. Трубаревца погинули су: Тихомир Вељић из с. Раков Дола, Даринка Младеновић из с. Коњувца, Радован Богдановић из Црне Траве, Бошко Крстић ɹз с. Доброг Поља, Драги Радивојевић из Црне Траве био је теже р&>ен и за време лекарске интервенције подлегао у с. Врбовцу. А У1< к. 1070, рег. бр. 1-14/5; Иван Глигоријевић .Девега српска," стр. 104-105; Светислав Миладиновић „14. бригада," стр. 129.

зије задржали, њеии ириладници су освајали симпатије народа. Скромно понашање са пуно такта борачког и старешинског кадра на најбољи начин уништавадо је лажи које су четници ширили о борцима ослободилачке војске.

У Јабланици (селу на левој обали Црног Тимока) борци Седме српске бригаде доживели су неочекивано пријатно изненађење - сусрели су се, поред осталих, и са многим рођацима који су се давно населили у овом селу. У истом селу мештани су пријавили четнички магацин са брашном и другим производима за исхрану, што је борцима било од велике користи. [203)]

Мадајебиократакборавакјединица23. српскадивизије у долини Црног Тимока, чињеница је да се знатно поправило политичко расположење народа према партизанима, што је било од посебног значаја. Наиме, под ударцима јединица 23. дивизије, четничка организација преживљавала је тешке дане после којих су се многе јединице почеле нагло расипати. Само у једном дану Деветој српској бригади предао се комплетан батаљон Бољевачке четничке бригаде са командантом батаљона (силом мобилисаним) Тихомиром Николићем.[204)]

У време док је боравила у близини села Јошаница и када су у њеном саставу формирани нови водови, Седма српска бригада наредног дана, 14. јула, састала се с Нишким теренским батаљоном који је са Каменичког виса довео 100 нових бораца, углавном Београђана и Борана.[205)]Били су то већином организовани људи - активисти НОП-а. Штаб 23. дивизије НОВЈ новодошле борце равномерно је распоредио по бригадама, а штабови бригада гго батаљонима.

Истога дана, Други батаљон Седме српске бригаде сукобио се са Књажевачким четничким корпусом. Случај је хтео да је командант четничког корпуса Божидар Миладиновић био из истог села као и командант Другог батаљона Седме бригаде Божидар Адамовић. Четнички командант био је капетан бивше јутословенске војске,

203) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-14/5. Оперативни дневник 7. бриг.

204) Иван Глигоријевић - Девета српска стр. 106; С. Миладиновић „14. српска," стр. 131.

205) С. Миладиновић, „14. српска" стр. 132, помиње број од 430 бораца.

који Је посриуо у издаЈу и прикључио се четничкоЈ организацији, док је Адамовић, много млађи сељак из ЈТужнице, пришао јединицама ослободилачке војске.

Штаб Седме српске бригаде добро је познавао борбену вредност овог четничког корпуса и супротставио му је само један батаљон, и то баш онај којим је командовао Божидар Адамовић. Када је Адамовић повео свој батаљон на положај, борци су га на уобичајен начин испратили разним доскочицама. Међутим, када се вратио као победник, исти другови су му честитали нарочито због тога што је победу извојевао без жртава. И сутрадан, приликом покрета за село Мужинац, у правцу кретања Другог батаљона Седме српске бригаде, поново су се испречили четници Књажевачког корпуса. У борби којаје трајала од јутарњих часова до подне, Други батаљон бригаде заробио је 24 наоружана четника.[206] Пошто је заробљеним четницима одузето оружје и са њима политички дискутовано пуштени су кућама.

За све време активног деловања 23. српске дивизије на овом подручју, авиони бугарског окупатора готово свакодневно надлетали су, откривали, митраљирали и бомбардовали положаје јединица 23. српске дивизије.[207] Активност бугарске авијације отежавала је не само дневне покрете партизанских јединица већ и њихово бивакованье, да ниједног тренутка нису могле бити мирне и безбедне.

У каснијим вечерњим часовима, 19. и 20. јула, Штаб 23. српске дивизије организовао је пријем савезничког авиотранспорта у рејону села Сеселац. Колико је и какве ратне опреме тачно тада примљено тешко је рећи, али муниција је била најдрагоценија јер је у свакодневним борбама била и највише потребна.

И поред још недовољно ефикасне своје обавештајне службе, Штаб 23. дивизије располагао је потребним информацијама о припремама за непријатељске офанзиве и о започетим нркретима бугарских и четничких јединица. Логично било претпоставити да ће покрети бугарских јединица из Зајечара и Књажевца бити усаглашени са покретима њихових јединица из Ниша, Алек-

206) А VII, к.1070, рег. бр. 1-14/5. Оперативни дневник 7. бриг.
207) Исто.

синца и околних места - како би избегли судбину бугарско - фашистичког батаљона на Варничком врху. Реално је било претпоставити да су ови истовремени покрети били договорени са четничким корпусима који су још увек живели у илузијама да ће удруженим снагама успети да опколе и униште, или бар разбију и трајно протерају јединице 23. српске ударне дивизије из источне Србије.

Овакве процене бнле су основа за одлуку Штаба дивизије да својим јединицама изврши маневар и тиме наметне своју иницијативу непријатељу и услове борбе који су мање повољни за њега. Зато је Штаб 23. ударне дивизије издао следеће наређење:

- девета бригада из рејона Читлука кренуће правцем с.Зубетинац- с. Бучје - пл. Тупижница - Зајечар, с циљем да веже непријатељске снаге на том простору, развије политичку и борбену активност, прихвати нове борце, помогне у формирању и развоју илегалних НОО по селима Тимочке Крајине; [208)]

- Седма и Четрнаеста бригада извршиће покрет правцем: с. Сеселац - с. Рујиште - с. Мирово - с. Мали Извор - Кучајске планине.

Одлука Штаба 23. ударне дивизије била је усклађена, поред осталог, и са инсистирањем Савезничке војне мисије да се јединице НОВЈ приближе Ђердапској клисури и Дунаву.[209)]Истовремено, Одлука је излазила у сусрет захтевима зајечарског Окружног комитета Комунистичке партије да се партизанске јединице задрже на овом простору и помогну напоре ОК1ШЈ за бржи развој НОБ-е у тимочком крају. Уосталом, Одлука је и практично била у складу са стратегијском замисли Главног штаба НОВ и ПО за Србију - да се обаве потребне припреме и спремно дочекају велике промене које су се очекивале на совјетско - немачком фронту, у Румунији и Бугарској, као и да се на граници спремно дочека Црвена армија која се приближавала.

208) Редован Петровић-Народне новине Ниш бр. 3758 од 7.7. 1975. 1. наглашава да је 9 бригада ка Тимоку упућена 17. јула.

209) А ЦК КПС - фонд ПКС, к. 6, д. 596, стр. 3. Инсистирање Енглеза за покрет према Дунаву вероватно је било срачунато на њихов утицај (специјални задатак) на међународни саобраћај реком и на сусрет са Црвеном армијом чији се долазак очекивао.

Девета српска бригада је из рејона с. Зубетинца открила покрете бугарских колона пешадије и артиљерије у правцу Књажевац - Сокобања. Недалеко од с. Влашко Поље Девета српска бригада сукобила се с бугарско-фаштистичком јединицом и у оштром сукобу успела да заплени четири камиона са муницијом, задржи колону непријатеља и ослаби њен притисак на остале јединице 23. ударне дивизије.

Седма српска бригада је, 22. јуна у 11 часова, код с. Рујишта дочекана снажном ватром четника Тимочког, Млавског и Крајинског корпуса. Из покрета се бригада развила за борбу и одмах кренула у јуриш. Поучени лошим искуствима у борбама с борцима ослободилачке војске, четници су се одмах повукли према Бољевцу. На освојеним положајима, нађено је 10 погинулих четника.

Док су гонили разбијене четнике, борци Седме српске бригаде сукобили су се са бугарским и немачким војницима. Поред снажне пешадијске, непријатељје отворио и јаку артиљеријску и минобацачку ватру. Командант 23. НОУ дивизије у том моменту наредио је да се за борбу одмах развије и Четрнаеста српска бригада.[210)]У духу наређења јединице ове бригаде заузеле су борбени распоред десно од положаја Седме српске бригаде и запоселе северне падине планине Слемена и Крстатца. Од првих непријатељских граната пао је смртно погођен Милутин Коцић Зека, из с. Стајковца, командир Друге чете Трећег батаљона Седме српске бригаде. У исто време, били су рањени и два друга борца.[211)] Преко целог дана непријатељ је покушавао да се домогне положаја на Слемену, али су се бригаде 23. НОУ дивизије упорно браниле.

У новонасталој ситуацији Штаб 23. НОУ дивизије издао је наређење Штабу Девете српске бригаде[212]»да настави дејство према претходном наређењу, а да ће дивизија са својонСедмом и Четрнаестом бригадом, за сада, одустати од(првобитне намере - покрета ка Кучају. Под заштитом мрака, 23. НОУ дивизија (без 9. бригаде) одво-

210) Светислав Миладиновић - 14. бригада, стр. 141.

211) Рањени су: Раша Радисављевић из Црне Траве и Душан - презиче неутврђено.

212) Зборник 1/20, д. 159.

јила се од непријатеља и преко села Дугог Поља, а затим уском и врлетном стазом са товарним коњима, уз тешке напоре, избила на пл. Девицу и разместила се у рејону Големог скакора и Мањиног камена. Двадесет трећи јули протекао је без борбе, али и без хране и капи воде на јулском сунцу када су уморни и жедни коњи ипак најтеже прошли.

Тешка ситуација налагала је појачан политички рад у јединицама да се борцима посвети изузетна пажња како би схватили тежину ситуације у којој су се нашле јединице 23. НОУ дивизије, а истовремено да схвате да су опасности, натчовечански напори које је требало уложити, и глад и жеђ, само привременог карактера, као и да постану свесни неопходности да све јединице и сваки појединац мора помоћи Штабу своје дивизије тиме што ће, уз крајње напоре, дисциплиновано и јуначки извршавати његова наређења. По успешно обављеном политичком раду са борцима, одржан је састанак Штаба дивизије са штабовима бригада на коме је, после свега, оцењено да је морал бораца на завидној висини, да јединице располажу потребним количинама муниције, да дивизија има веома широк маневарски простор, да ће Девета српска бригада на свом борбеном правцу привући део четничких и бугарских јединица, што олакшава положај осталих снага дивизије и њене даље операције.

После такве процене Штаб 23. НОУ дивизије одлучио је да спроведе у живот првобитну одлуку - покрет према Кучајским планинама, али овога пута другом, заобилазном маршрутом: с. Ресник - с. Врбовац - пл. Рожањ - Долине Црног Тимока.

Пораз четничких корпуса на Буковику [213)]

Нсколико тешких пораза четничких јединица већ одмах по уласку бригада 23. ударне дивизије на подручје

213) Први већи пораз четничке јединице претрпеле су на Буковику. 8. јуна 1944. године, када су Девета српска бригада и Нишки партизански одред потукли Делиградски и делове Тимочког корпуса (И.Глигоријевић: „9. српска бригада,'" стр. 80).

источне Србије, утицали су да четничка врховна команда привремено одустане од „прве фазе офанзиве" за уништење партизанских снага у Србији („чишћење" Топлице и Јабланице), и то захватом са Копаоника.[214] Већ почетком јула 1944. године Дража Михаиловић је упутио генерала Мирослава Трифуновића, команданта четничких снага у Србији, на десну обалу Јужне Мораве са задатком да „обједини тамо команду и акције и да се тамо, такође, формира покретна група," све у циљу да се униште „комунистичке главне снаге..." „Ово нама такође препоручују из иностранства" - дописао је на крају Дража Михаиловић.[2151]

Према томе, четничка Врховна команда привремено је напустила планове за офанзиву са Копаоника и наредила да се јединице ослободилачке војске униште у рејону Буковика како би се спречио њихов даљи продор у дубину источне Србије.

Генерал Мирослав Трифуновић одмах је, затим, приступио мобилизацији новог људства за четничке јединице и наредио њихово окупљање у ширем подручју Алексинац-Сокобања-Књажевац ради спајања с главним снагама на Буковику како би спречили продор јединица 23. српске ударне дивизије, према Тимоку и уништио је у ширем рејону Књажевца, Бољевца и Сокобање. Због тога је Трифуновић најпре одржао састанак с командантима четничких корпуса и предузео енергичне мере за успостављање реда и дисциплине у јединицама, па је онда прешао на предузимање мера за уништење 23. српске ударне дивизије. У том духу генерал Трифуновић је, 17. јула, написао.[2,6)]

Други пој>аз на Буковику, још већи од првог. претрпеле су **(21. и 22. јуна) четничке снаге Млавског, Хомољског, Крајинског, Тимочког и Делиградског корпуса,** када је 23. дивизија- продором преко Букопика огворила врата источне Србије. (И. Глигоријевић: „9. српска бригада," стр. 95; С. Миладиновић: „24. српска бригада," стр. 112; Оперативни дневник 7. српске бригаде, А VII, к. 1070, рег. бр. 1-12/5. 214) С. Миладиновић: „14. српска бригада," стр. 136.

215) Архив VII, фонд ДМ, к. 5. рег. бр. 23/1.

216) „Партизани потучени код Кривог Вира повукли су се ка селу Јошаници и Буковику. Наређујем најхитније концемтричан покрет по следећем ради уништења: Гогићева група корпуса правцем Буковик село Шетка, Ражањ, Алексинац; Тимочки корпус правцем село Црни Као. Алексинац; Млавски корпус правцем Буковик, село Мозгово,

У депеши, од 19. јула, Трифуновићје констатовао да је „Пилетић у општем покрету правцем ка Буковику" и пожурује остале команданте да би се „овде разрешила ситуација" одмах, јер је у вези са акцијом на левој обали Мораве," што, свакако, наговештава разрачунавањесјединицама 23. српске ударне дивизије у офанзиви на слободну територију у Топлици и Јабланици, на „левој обали Мораве." [217]>

Покрети појединих четничких корпуса почели су већ 18. јула, а концентрације целокупних четничких снага на Буковику и око Сокобањске котлине завршена је 21. јула 1944. године, у друкчијем распореду него што је првобитно било наређено. Следећег дана капетан Божа Миладиновић, командант Књажевачког четничког корпуса, депешом је од 22. јула, обавестио претпостављене да се један бугарско-фашистички багаљон налази на линији Голи врх - Големи камен - Тумба.[2,8)]

Коначан распоред непријатељских снага, 23. јула 1944. године, на овом, широком подручју био је следећи:

- 103 пук 25. бугарске дивизије налазио се на линији Спемен - Читлук с циљем да наредног дана наступа преко Сокобањске котлине према Буковику, детаљно претресајући терен;

- Тимочки, Млавски и Крајински четнички корпуси налазили су се на положајима Ртањ - Рујиште, а сутрадан су се упутили преко с. Шербановца и Голе планине ка Буковику;

- Нишавска група корпуса са Књажевачким корпусом и Сврљишком бригадом посела је положаје: Скробница-Васиљ-Зоруновац управљајући се према Деветој срп-

Алекоинац; Крајински корпус правцем село Јошаница, Буковик, село Субогинац, Алексинац; Књажевачки корпус правцем Соко Бања, Апексинац. Део Нишавског одреда (вероватно се односи на корпус - примедба аутора) правцем село Мариновац до села Давидовац. Део Чегарског корпуса правцем село Лапинце до села Кравља. Најтешња веза са суседима. Три пута дневно ме извештавајте о ситуацији." (Истор. арх. Ниш, микрофилм бр. 7, снм 58/182.).

217) Исто, микрофилм бр. 7. сним. 58/182. Како се даље показало због неугврђених разлога наређена концентрација није извршена. 1!а косама Буковика утврдила се Великоморавска група четничких корпуса.

218) Истор. архив - Ниш, микрофилм бр. 7, снм. 58/182

ској бригади и Тимочком партизанском батаљону (оријентисана према Зајечару), садејствујући окупаторско-квинслишким јединицама зајечарског и књажевачког гарнизона. Чегарски четнички корпус једним делом био је усмерен од Матејевца према с. Крављу;

- Великоморавска група четничких корпуса, већ је 19. јула у 21,00 часова, стигла на Буковик и, ослањајући се на доминирајуће коте: 639 - 835 - 893 Буковика, посела његове југоисточне и источне падине утврђујући положаје у три ешалона. Тако су његове:

а) Параћинска и Раваничка четничка бригада (Иванковачки корпус) утврдиле положаје на сектору Козара (искључно)-Други Дел и тако блокирале прилазе према Алексинцу, што ће рећи преко села Мозгова „главном гребену и Буковој пољани;"

.6) лево од њих ресавски корпус организовао је одбрану у рејону Свињског дела од косе Горуњак (к.658), обухватајући главни гребен и шумски пут по дубини (к. 835) и тако затворио правац из Сокобањске котлине и планине Рожањ према Буковику;

ц) у рејону Козара - Букова пољана (на путу према селу Пардик) у другом ешалону, положаје је посео Варваринski корпус (Тимочка, Беличка и Моравска бригада) са задатком да штити позадину првом ешалону и прискочи у помоћ ако затреба;

- иза другог ешалона налазиле су се „летеће бригаде" које су имале задатак да контролишу људство у које четници нису имали пуно поверење.[219]

Са своје^тране, Главни штаб НОВ и ПО Србије пред 23. српс^у ударну дивизијујош почеткомјуна месеца поставио је задатак да подручје источне Србије очисти од бугарских фашиста, четника, недићеваца, љотићеваца и жандарма и онемогући немачкој команди да са овог подручја пружи јачи отпор надирућим снагама Нрвене армије према северном делу Балканског полуострва.

О овако опсежним мерама четничке команде, Штаб 23. српске ударне дивизије није имао ни приближно потребне податке. На ту чињеницу најбоље указује партијски руководилац 23. српске ударне дивизије у Извештају

219) С. Миладиновић: „14. српска бригада." cI р. 144 и 145

Покрајинском комитету КПЈ за Србију, од 25. јула 1944. године, у коме се, између осталог, каже: „... али да смо знали да су се тако утврдили заобишли би их, да се тучемо на терену где би се сусрели и лакше обрачунали."[220]

Необавештен о ономе што очекује бригаде, Штаб 23. српске ударне дивизије донео је одлуку да се с планине Девице, 23. јула, са Седмом и Четрнаестом српском бригадом и Савезничком војно.м мисијом упути ка Буковику, правцем Ресник, Оштра чука и, 24. јула, у рејону планине Рожањ одмори и нахрани своје јединице. После тога, већ следећег дана, 25. јула, две бригаде требало је покренути према Кривом виру. Догађаји су се, међутим, олвијали непрелвидиво.

После дугог и напорног марша преко камените и безводне Девице и шумовитог Озрена, 23. српска ударна дивизија (без 9. бригаде) стигла је у село Ресник, 4 кт западно од Сокобање. У 02.00 сати следећег дана, после кратког одмора и вечере у селу, Штаб дивизије наредио је покрет преко Сокобањског поља с тим да пређе друм Сокобања - Алексинац, и то, најпре, под заштитом марака, а затим, после сванућа, да безбедно кроз шуму настави покрет.

У маршевској колони на челу је била Четрнаеста српска бригада, а затим Седма бригада са Штабом дивизије и Савезничком војном мисијом. Приликом преласка пута Сокобања - Алексинац, чело колоне се сукобило с четничким извиђачким одредом. [221]

Још се пуцњава није стишала на челу колоне, а већ су одјекнули плотуни једне чете Трећег батаљона Седме српске бригаде која се, као бочно обезбеђење, кретала кроз кукурузе паралелно са Четрнаестом српском бригадом. У ствари, делови четничког извиђачког одреда, бежећи од претходнице Четрнаесте српске бригаде, нашли су се између две ватре. Овде је заробљено 20-так четника, а неколико их је погинуло. [222]

Заробљеници су приведени Штабу дивизије. Међу њима били су и два учитеља сарадника НОБ-е које су четници присилно мобилисали. Од њих је Штаб дивизије

220) Зборник 1/20, док. 159.
221) С. Миладиновић: „14. српска бригада." стр 147.
222) Записи о 7 српској бригади, Арх. Пирот. бр. 14013/37.

добио иодатак да се на Буковику налазе концентрисане јаке четничке снаге које су добро утврђене, као и да је извидница била упућена према Сокобањи-да успостави контакт с бугарским окупаторским јединицама које су се „кретале" са правца Бољевца према Сокобањи."[223] Ме(1утим, заробљеници пошто су били мобилисани само три дана пре тога, нису могли да знају о свему што је припремала четничка команда не само на Буковику него и ширем подручју Сокобањске котлине и око ње. Зато су и њихове процене о броју четника на Буковику (око 7.000) биле преувеличане.

Међутим, поуздано су знали да су четници добро наоружани, утврђени и снабдевени муницијом и бомбама које им је камионима посредно допремила немачка команда из Параћина и Ћуприје,[2241] као и то да су четници на гребенима Буковика и Букове нољане изградили неколико бункера од земље, камена и дрвета и неколико земуница, и да су ископали три реда ровова од којих се у последњем налазе припадници „летеће бригаде" - најокорелији зликовци са задатком да пуцају у оне који напусте прве линије или покушају да се предају борцима ослободилачке војске.[225] Од заробљеника се сазнало да се у Ретким буквама налази главна четничка предстража од 160 људи.[226]

Иако оскудни и веома контрадикторни подаци добијени од заробљеника и чобана били су драгоцени за процену сит-убције и доношење одлуке о даљем кретању дивизије у једном од два смера: преко Рожња првобитно планираном маршрутом или најприје да „очисти" Буковик и обезбеди залеђе дивизије за даља дејства према Црном Тимоку. Штаб 23. српске ударне дивизије определио се за другу варијанту.

223) Исто.

224) Начелник немачког Генералштаба одобрио је команданту Југоистока фон Вајксу, да у погледу снабдевања четника муницијом има „одрешене руке," с тим да је четници не гомилају. (Зборник ХП/4, „Изводи из Ратног дневника команданта Групе армија „Е" од 3. јула 1944."), што ће рећи да мора бити употребљена против партизана.

225) Р. Петровић: „Битка на Буковику," Народне новине - **Ниш од 8. јула 1975. године,** В.И.Г. **бр. 2/75.Г.**

226) Записи о 7. српској бригади, Архив - Пирот, бр. 14013.

После тога Штаб 23. српске ударне дивизије се током покрета консултовао са штабовима две бригаде и дефинитивно одлучио да се покрет настави правцем с. Врбовац - Струкалски вис - Буковик с крајњим циљем да се четничке снаге на Буковику разбију, а по могућству и униште.[227)] Прво је Четрнаеста српска бригада пошла на извршење задатка и избацила две патроле Другог батаљона као претходнице - једну ка Стругалском вису, а другу - преко Говеђег врха. Одмах затим, Седма српска бригада кренула је степеном лево са Четрнаестом бригадом. Према подацима које је сазнала од заробљених четника о јачој четничкој предстражи истуреној са Буковика на Ретким буквама, бригада је одредила Други батаљон да ову четничку групу ликвидира.

Оријентишући се према ватрама око којих су се окупили четници, под окриљем кише и магле, у раним јутарњим часовима, Други батаљон Седме српске бригаде заобишао је предстражу од Јошаничке косе и нашао јој се иза леђа одвојивши је од главнине.[228>] Изненадним нападом са блиског одстојања, четничка предстража није и.мала времена да организује било какав отпор, па се дала у бекство, низбрдо, према Рујевици. Други батаљон је у једночасовној борби, осим неколико погинулих заробио 60 мобилисаних четника из околине Ћуприје. Том приликом је тројицу везаних људи који су очекивали пресуду „четничког суда" због „избегавања војне обавезе" ослободио. Један од њих био је лекар др Павлимир Секулић.[229]>Готово сви заробљеници добровољно су се прикључили бригадама 23. ударне дивизије, а др Секулић је остао при дивизијској болници која је тога дана имала велики број рањеника.

Док је Други батаљон Седме српске бригаде водио борбу с истуреним четничким предстражама на положајима у Ретким буквама, Четрнаеста бригада хитала је према Великом врху (к.893) где је, постављајући се на десно

227) Р. Петровић: Народне новине Ниш од 7. до 9. јула 1975. године,; ВЈГ. бр. 2/75.г.

228) Записи о 7. срп. бриг., Арх. Пирот, бр. 14013, стр. 37; А VII к. 1070, рег. бр. 1-14/5.

229) Зборник радова: „Трагом Другог ЈМ одреда," стр. 167; А VII к. 1070, рег. бр. 1-14/5.

крило дивизије, иа Говеђем врху, наишла на предстражне делове четника и разбила их, при чему је већи број четника заробила а затим продужила ка Буковику. Други батаљон Четрнаесте српске бригаде је на главном правцу напада имао највише успеха, али зато и највише губитака.

После почетних успеха, Други батаљон Четрнаесте српске бригаде, као претходница, користећи маглу и шуму, енергично је наставио напредовање према истуреним положајима Великоморавске групе четничких корпуса на југозападним падинама Буковика и том приликом успео да заузме непријатељске положаје, источно од коте 835 и подиђе главним четничким положајима: Горуњак - Безимени врх - к. 835 - Дуги део, који нису били покривени маглом. Захваљујући томе батаљон се неочекивано нашао откривен, без добрих заклона у незавидном положају, засипан снажном митраљеском и пушчаном ватром, а нарочито мноштвом ручних бомби. Други батаљон није успео да избије на гребен Буковика. У критичном моменту командант Четрнаесте српске бригаде, спасавајући свој Други батаљон, уводи у борбу прво Трећи батаљон, а одмах затим и Први батаљон. Тако се цела ова бригада, за кратко време, нашла ангажована у нападу на четничка фортификацијска утврђења. Напад је, међутим, заустављен.

Пратећи ра)&ој догађаја на бојишту из непосредне близине, Штаб 23. српске ударне дивизије одмах је уочио да су: добро утврђени и доминантни положаји, добро наоружање и доста муниције, нарочито ручних бомби давали велику предност четницима. Положај у који се нашла цела Четрнаеста српска бригада потврђивао је ову консгатацију. И поред тога Штаб дивизије више је забрињавао неповољан положај у коме се нашла дивизија због могућности напада бугарских окупаторских јединица - које су се кретале од Слемена ка Сокобањи с једне, а од Алексинца ка Сокобањи, с друге стране. Затоје било потребно што пре разбити четнике на Буковику, јер је свако одлагање исхода борбе ишло у прилог удруженим непријатељским снагама.

У раним јутарњим часовима, по наређењу Штаба23. српске ударне дивизије, све јединице бригада развијале су се за борбу по степену пристизања. На десном крилу Трећи батаљон Седме српске бригаде, у средини 14. бри-

гада, а на левом крилу целог распореда 2. батаљон Седме српске бригаде, док је њен Први батаљон био у резерви. Уз саме непријатељске ровове био се привукао и део Штаба ове бригаде са командантом на челу. На левом крилу делови Седме и Четрнаесте српске бригаде упорно су подилазили непријатељу који је честим испадима покушавао да заустави њихово напредовање.[230] „Директриса" напада и општи орјентир за дејства бригада дивизије на овом планинском и пошумљеном земљишту"биојешумски пуг. Штаб 23. српске ударне дивизије налази се источно од к. 835 на око 150 метара од прве борбене линије, а поред њега Минобацачка чета Четрнаесте српске бригаде. Штабови бригада били су у првим борбеним редовима, непосредно командовали и на тај начин значајно утицали на борбена дејства својих јединица. Источно од к.63() билојесмештено дивизијско превијалиште.[231]Први

230) Арх. VII, к. 1070, рег. бр. 3/1; к. 1070, рег. бр. 1-5; рег. бр. 14/2.

231) Р. Петровић: „Битка за Буковик," Народне новине - Ниш од 8. јула 1975. године и ВЈГ. бр. 2/75.

О брбеном распореду батаљона Седме и Четрнаесте српске бригаде приликом напада на главне одбрамбене положаје четника на Буковику постоје различита и бројна тврђења. Према неким сви батаљони 14. бригаде налазили су се десно од батаљона Седме бригаде (Р Пстровић: Битка на Буковику," Народне новине - Ниш од 7-9 јула 1975.; 1lо другима 14. бригада је била у средини, а батаљони Седме на крилима и боковима нападног фронта (Д. Ковачевић: „Глас 7. бригаде" од 1. октобра 1944. године, стр. 16; А VII, к. 1070, рег. бр. 1 -1/5 и к. 1070, бр. 3-1/1, извештаји без потписа и датума.

Према трећој верзији Седма бригада је била на десном крилу нападног фронта на правцу Горуњка (к. 658).

Распоред батаљона Седме бригаде на крилима фронта дивизије - лево и десно, ако је уопште такав био, може да се протумачи и тиме што су батаљони и једне и друге бригаде, из покрета уведени у борбу по редоследу њиховог пристизања. Пошто је Четрнаеста бригада, као предходница дивизије прва стигла, прва се и развила за борбу у захвату шумског пута који води ка Буковику. Други батаљон Седме српске бригаде који је водио борбу уз источне падине Буковика. степеном лево од Четрнаесте, приликом избијања на предњи крај непријатељске одбране, уведен је у борбу лево од ње. Овакав распоред батаљона у борби је супротан војничким начелима по којима батаљони бригаде морају бити распоређени тако да је могуће командовање и усмеравање њихових борбених дејстава. Али, ако је Трећи батаљон под командом Славка Јоцића, чим је стигао, био распоређен десно од Четрнаесте бригаде, тј. (на десном крилу дивизије) где се осећала празнина којује могао непријатељ искористити онда је његов такав распоред диктирала ратна ситуација.

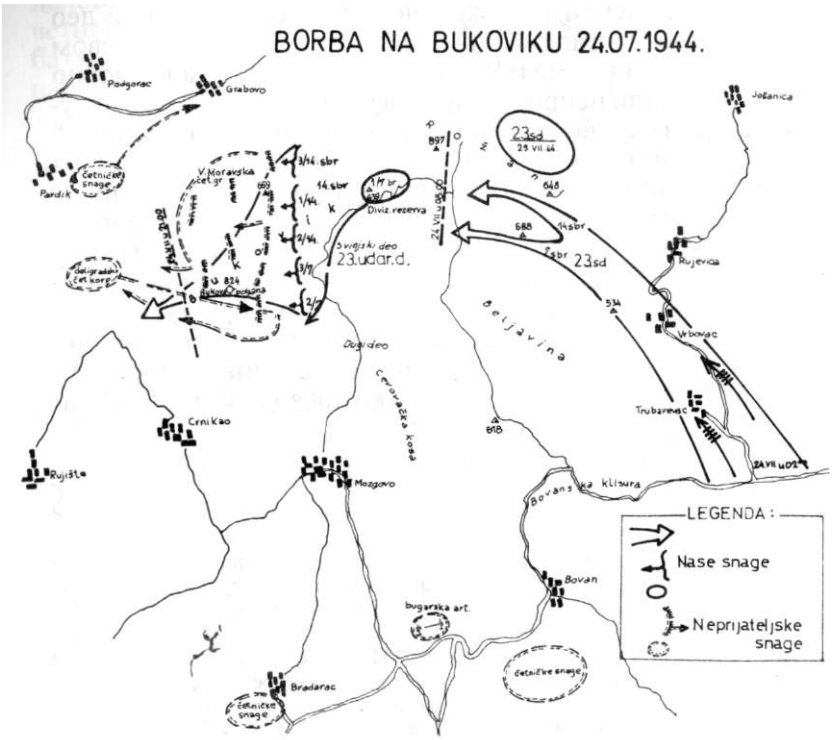

батаљон Седме српске бригаде остао је у рејону Великог врха (нешто касније у рејону коте 639) као дивизијска резерва.

Питање се може поставити и овако: да ли је било објективно могуће да се рокира Четрнаеста бригада и својим померањем направи места за групни развој батаљона Седме бригаде? У сваком случају, ако су ови батаљони били на крилима дивизијског фронта, а један у резерви дивизије, то је отежавало командовање. Најобјективнију оцену о учешћу и „заслугама" појединих бригада 23. српске дивизије дао је њен тадашњи командант Радован Петровић у чланку: „Битка на Буковику," Народне новине - Ниш, од 7-9. јула 1975. године; В.И.Г. бр. 2/75. г.

Око 08,00 часова командант 23. српске ударне дивизије је увео на правцу главног удара Трећи батаљон. Јединице Седме (без Првог батаљона) и Четрнаес1е српске бригаде кренуле су на јуриш кроз кишу куршума. На 50 до 80 метара испред четничких ровова борци су били заустављени запречном ватром и ручним бомбама с којима је непријатељ обилато располагао. У то време, положаје бораца ослободилачке војске почела је да туче и аргиљерија бугарског окупатора из рејона села Субогинца. То је била артиљерија делова 66. пука 22. бугарске дивизије који су се кретали од Алексинца. Непријатељске гранате убрзале су нападе јединица 23. српске ударне дивизије. Ређали су се јуриш за јуришом. Судари су били најжешћи на самом Буковику и Штаб 23. српске ударне дивизије наредио је дејство Минобацачке чете Четрнаесте бригаде. Убрзо затим, пристигла је Минобацачка чета Седме бригаде с премореним коњима обливеним белом пеном, која је с удаљености од око 300 т обасула непријатељске ровове снажном ватром. Експлозије граната одјекивале су наспрам обеју бригада - Седме и Четрнаесте. Понесени заносом, борци су силовито јуришали. Око њих праштале су ручне бомбе, од којих су многи борци били рањени а један део је погинуо. Борци 23. дивизије били су уверења да је најреалније било тражити излаз из тешке ситуације кроз четничка утврђења и ровове. Борац Чедомир Тасић, Врањанац, био је у првим редовима. Зарекао се да ће казнити кривце који су у селу Сеселцу заклали рањеног комесара Вељка Голубовића са још два рањена борца и болничарем Миланом. Са седам бомби у иеповима и рукама подишао је ионако блиским положајима. Једну за другом бацио је бомбе у непријшељске ровове. Непријатељ му је узвраћао. Утрошио је пет својих и узвратио две непријатељске. Том приликом је и погинуо. Поред њега, смртно је пао и Влада Митровић - најпре погођен метком, а затим га је бомба разнела испред непријатељског рова. Заменик комесара батаљона Милован Петровић није се двоумио, од погинулог борца узео је пушкомитраљез, позвао чланове КПЈ и у јуришу пао смртно погођен. Поред њега, са пушкомитраљезом, пао је и његов нераздвојни друг комесар чете Јоца Тополчевић. Погинуо је и Стамен Спасић, а крај њега Добривоје Голубовић којег је дозивао

тешко рањени Петар Дојчиновић. Мада је Петру пошла у помоћ Зора Нацић Неготинка да му ране превије, било је касно. Петар јој је издахнуо на рукама, а она је том приликом рањена. Партизанска болница била је све пунија. Немилосрдна борба није бирала жртве. Ратомир је изгубио око, некоме је сломљена рука. Некоме нога. Међу погинулима били су и Милорад Петровић, Стеван Стефановић, Стојан Стојановић, Светислав Стојковић, Чеда Видановић...[232)]

Исцрпљујуће борбе трајале су целог дана по врелом јулском сунцу, углавном испред четничких утврђених положаја. Само је висока трава штитила борце од четничког ока, од бомби и куршума - од ватре којом је непријатељ настојао да задржи јурише и нападе бораца Седме и Чегрнаесте српске бригаде. Што је борба била упорнија и дужа, све више је расла лична и колективна храброст бораца и руководилаца. Захваљујући само тој храбрости за све време борби за Буковик, целог 24. јула, иницијатива је била ^рукама јединица 23. српске ударне дивизије.

Међугим, пред вече (око 16,30 часова) непријатељ је у борбу увео Делиградски четнички корпус под звуцима громогласне музике и с великом помпом и истовремено извршио престројавање снага на резервном положају на Буковој пољани. Четничка резерва се спустила до гробља изнад села Мозгова и појавила на коси Свињски дел одакле је напала бок дивизије. Наступили су критични тренуци за исход борбе на Буковику. У исто време борцима бригада на борбеним положајима почела је да понестаје муниција, а сами борци исцрпљени глађу и напорима, уморни од борби које су пре два дана водили на Слемену против бугарских фашиста, Немаца и четника, а у нову, дал еко тежу и крававију непланирано ушл и посл е 20 часова марша преко камените и безводне Девице и Озрена.

У најкритичнијем тренутку у поподневним часовима Штаб дивизије предузео је правовремене и ефикасне мере за заштиту од напада Делиградског четничког корпуса. „Увеојеу борбудивизијску резерву- Први батаљон Седме бригаде без једне чете на левом крилу где се налазио

232) Зборник радова: „Трагом Другог ЈМ одреда,'¨ стр. 168.

Други батаљон Седме бригаде."[233] Истовремено палоје и наређење да се употребе последње гранате из минобацачке резерве.

Добро снабдевен муницијом Први батаљон Седме бригаде је, као дивизијска резерва, снажним нападом на непријатељске положаје на к.835 паралисао њихов покушај да заобиђе лево крило 23. ударне дивизије. Енергичан напад Првог батаљона Седме бригаде знатно је утицао на даљи ток борбених дејстава. И поред свега, жестоки четнички притисак са косеСвињски дел по интензитету није јењавао на дивизијску резерву и лево крило Четрнаесте бригаде с циљем да га потисне и обезбеди продор у рејон к.639 где се налазила болница и позадински делови 23. српске ударне дивизије. Лево крило бораца ослободилачке војске успело је да одоли налетима и заустави четничке нападе.[234]

Од преузетих јуриша две бригаде 23. српске ударне дивизије и њене резерве, у јачини једне чете, линија фронта се није битније померила. Четници су се упорно бранили не штедећи муницију и ручне бомбе, што је управо недостајало борцима ослободилачке војске. Усвакомтренутку постојала је могућност да ступе у дејство и четничке јединице које су биле концетрисане на ширем подручју Сокобањске котлине, као и да бутарске окупаторске јединице продру у позадину партизанских снага и угрозе снаге с леђа. Ове претње, као и упорна одбрана четника, захтевале су да се што пре разбије непријатељ у утврђењима, а за то је постојала само једна могућност а то је - одлучност бораца и руководилаца да до краја истрају у овој неравној борби.

У сутон дана, под претњом Делиградског четничког корпуса који је нападао у рејону Свињског дела, Штаб 23. српске ударне дивизије одлучио је да дивизијску болницу премести на безбедније место. Али, ни ово није било лако организовати. Требало је издвојити људе из првих борбених редова да носе 40 тешких рањеника. Затим да се направе за њих носила и организује одговарајуће обе-

233) С. Миладиновић: „14. српска бригада," стр. 151.

234) Р.Петровић: „Битка на Буковику," Народне новине Ниш од 7-9. јула 1975. године, В.И.Г. бр. 2/75.**Г.**

збеђење. Посао око извршења евакуације рањеника био је поверен политичком комесару 23. српске дивизије Крсти Филиповићу Грофу и политичком комесару Седме бригаде Ђури Златковићу Милићу. Ипак извршен је покрет рањеника, а са њима и Савезничке војне мисије. Када се болница удаљила на око 2 км, стигао је захтев политичког комесара 23. српске дивизије да рањеници предају муницију, готово и последњи метак с којим су располагали као и вест да су први непријатељски ровови заузети и да ће четници на Буковику брзо бити ликвидирани. Чак су чланови Војне мисије ишли од рањеника ло рањеника да би сакупљали муницију. Рањеници су враћени на првобитан положај у рејону коте 639.[235)]

Последњим напорима и залихама муниције борцима Другог б^гаљона Седме и Другог батаљона Четрнаесте бригадеуспелоје да на Безименом врхууништеједно снажно митраљеско четничко гнездо. Једна од испаљених мина, у исто време, погодила је у командно место од које је погинуо командант корпуса бивши генералштабни мајор Терзић и начелник Штаба групе четничких корпуса Ивовић са још неколико њихових официра.

Испред Првог батаљона Седме бригаде налазио се Безимени врх и кота 835 на којима су били утврђени четнпци Ресавског четничког корпуса. Када је погођено командно место, међу четницима је настао метеж. Користећи овај моменат, под непосредним руководством Штаба 23. српске ударне дивизије и штабова бригада, почео је општи јуриш. Први батаљон Седме и Трећи батаљон Четрнаесте српске бригаде разбили су чегничко десно крило и с југа избили на Безимени вис и коту 835. Четнички противнапади, предузети с циљем да поврате главне одбрамбене положаје, брзо су пропали. После тога све јединице 23. српске ударне дивизије, новом снагом, насрнуле су на поколебане четничке редове после чега су се дали у панично бекство преко Букове пољане где су јој се налазили помоћни положаји. Ни злогласне „легеће бригаде" нису могле по.моћи. Четници су бежали у правцу Мозгова, Црног Каоа и Пардика. Звуци плех музике одавно су престали да се чују. Усамљене четничке

235) Записи од 7 срп. бригади - Арх. Пирот, бр. 10013. етр. 40.

групе, сами сељаци Мозгова и Црног Каоа, сачекивали су рогљама и вилама и притом их разоружавали. Претходних дана, њима су четничке старешине наређивале да припреме храну војсци за осам дана и тада упућивали разне претње, међу којима и за 17 краљевих официра и многих других четника. [236]

Већ 25. јула 1944. године, партијски руководилац 23. српске ударне дивизије Десимир Јововић Чича послао је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију, изражавајући у њему непосредне утиске онога што је Штаб 23. српске ударне дивизије доживео претходног дана. У њему се, између осталога, каже:

„... На Буковику су нас дочекали моравски корпуси који су се били јако утврдили, читава утврђења и стратешки тако постављена да смо ми морали ударити ради опстанка... Овде смо имали тешку борбу какву нис.мо имали ни са Бугарима, јер су просечно имали по 20 бомби сваки, а имали су бункере. Бројчано су били око 1200. Борба је трајала од 08,00 изјутра до 9 часова увече и била је на живот и смрт. У једном моменту смо били у критичној ситуацији и озбиљној. Схватили смо да ако попустимо онда нам нема опстанка. То су схватили и штабови бригада и млади партијци и поставили су, бити или не бити. Јуришали су и скакали поред кише бомби у бункере и клали се и убијали и у последњем моменту су на тај начин потисли (непријатеља) и растерали. У тој борби имали смо тешке губитке..." [237]

Борбе су престале око 21,00 часа. Уморни борци предали су се сну на заузетим положајима. Један од њих чак је легао у порушено склониште четничке команде крај неког који је ту већ лежао, мислећи да је заспали друг из своје јединице. Ујутру је видео да се ради о непознатом унакаженом лешу. Пронађена документа четника предата су Штабу 23. српске дивизије. Њен командант

236) Зборник радова: „Трагом Другог ЈМ одреда." стр 164 Четници су оптуживали сељаке Мозгова и Црног Кала и претили одмаздом за „издајство'" 21. јуна 1944.

237) Зборник 1/20, док. 159.

Радован Петровнћ чим је погледао фамилијарну слику препознао је свог „пријатеља" са службовања из Сарајева, генералштабног мајора Терзића. Путеву су им се, међутим, разишли. Терзић се 1943. године падобраном спустио на Копаоник да своје војничко знање стави у службу окупагору и издаји. Радован Петровић, млађи по чину, од првог дана сврстао се у партизанске редове и касније постао командант 23. српске ударне дивизије.

Сутрадан, пошто су сахранили погинуле, прикупили ратни плен, Седма и Четрнаеста бригада под командом Штаба 23. дивизије упутиле су се на планину Рожањ где су остале читав дан да би се средиле, реорганизовале и одморили после неколико дана напорних дејсгава и гладовања.

На Роафљу је колона сељака из Мозгова и Црног Кала са запрегама дошла у партизански логор и донела доста хране. Сељаци су самоиницијативно организовали прикупљање и превожење хране за партизане.

Тачан број погинулих и рањених четника није се могао утврдити. Партизани нису имали времена да пребројавају њихове погинуле, а четничке команде су прикривале од претпостављених своје жртве. Није познато ни колико је четника тога дана рањено на Буковику. Зна се једино за 71 рањеника, који су смештени у болници у Ћуприји, и да су недићевци на молбу четника послали камионе за превоз рањеника до болнице,[238)] али не зна се за рањене четнике који су лечени на другим местима или су смештени по кућама у жељи да се више не врате у четничке редове.[239)]

Седма и Четрнаеста бригада на Буковику такође су имале знатне губитке: погинула су 43, а рањена 63 борца и руководиоца. Седма бригада имала је 12 погинулих и 17рањених другова.[240)]

238) Истор. архив Ниш, микрофилм бр. 7, сним. 477 (писмо окружног начелника Д. Путниковића о збрињавању рањених четника на Буковику.

239) С. Миладиновић: „14. српска бригада," стр. 156 и 165.

240) Погинули су: Стамен Спасић из с. Лесковице, Влада Митровић из Радињинца и Добровоје Голубовић из Градске, Милорад Петровић из Горњих Гара, Стеван Стефановић из Раков Дола, Петар Дојчиновић из Брода, Стојан Стојановић и Јоца Топалчевић из Калне, Чедомир Тасић из Врања, Светислав Стојковић из Црвене Јабуке и

Заплењена су четири противавионска митраљеза, шест тешких митраљеза, пет минобацача 81тт, око 300 пушака, 20 пушкомитраљеза, 5.000 хлебова, 200 кg масти, 100 кg кафе, 500 кg шећера, 50 кg цигарета, 22 коња под опремом и много другог материјала. 241)

Подаци о јачини четничких корпуса и о укупном броју ангажованих четника у борби противу јединица 23. српске ударне дивизије на Буковику су различити. У бројним написима и казивањима, међутим, помињу се десет корпуса (Иванковачки, Варваринski, Ресавски, Делиградски, Млавски, Крајински, Тимочки, Књажевачки, Чегарски и Нишавски). Неки од ових учествовали су у борбама на Буковику, други су у моменту борбе били у покрету према Буковику, а трећи, пак, на разним положајима сокобањског, бољевачког, књажевачког, сврљишког среза, па све до нишке Каменице и Матејевца.

Највише присталица има тврђење да је на Буковику у директној борби била ангажована Великоморавска група четничких корпуса (Ивановачки, Варваринski и Ресавски корпус), а да им је поподне у помоћ притекао Делиградски четнички корпус. Међутим, Чегарски, Нишавски и Књажевачки корпуси били су знатно удаљени од Буковика, те нису ни могли имати борбених додира с 23. српском ударном дивизијом. Највише контраверзних информација односи се на Млавски, Крајински и Тимочки четнички корпус. Према једнима, главнина ових корпуса

Милован Петровић, из Црвене Јабуке, Чедомир Видановић из Јабуковика. Оперативни дневник 7. бригаде А VII, к. 1070, рег. бр. 1-14/5. Петровић је најстарији борац из Црвене Јабуке један од најстаријих чланова КПЈ, један од најхрабријих у батаљону. Погинуоје као заменик политкомесара батаљона и секретар батаљонске партијске ћелије (забелешке Секције 7. бриг. Ниш).

Рањени су: Христа Јовановић, Михајло Миленковић, Ратомир Милетић, Града Стефановић и Љуба Петровић из Црне Траве, Владимир Стојановић и Милан Милошевић из Рупља, Спаса Дојчиновић и Станимир Миленковић из Градске, Живојин Виденовић из Кијевца, Станко Стојановић из Равног Дела, Станоје Лепојевић из Црвене Јабуке, Мирко Стојановић из Сремске Митровице, Душан Станојевић из Доброг Поља, Зора Нацић из Неготина, Борисав Борисављевић из Добровиша, Радомир Бранковић и Божидар Китановић из Дарковца и један Италијан чије име није уписано (Опер. днев. 7. срп.бриг., А VII к. 1070, рег. бр. 1-14/5.

241) А VII, к.1070, рег. бр. 1-14/5.

била је на јужним падинама Буковика, 17. јула 1944, по другима, што је вероватније, они су се, 22. и 23. јула, налазили између планине Слемена и Бољевца, те су, 23. јула, били у покрету преко Голе планине ка селу Шербановцу - преко 17 кт ваздушне линије од места борбе. У мањем броју су верзије које тврде да су ови корпуси били у рејону Кривог Вира, па чак и ближе.

Највероватнија су она тврђења у којима се каже да су противу 23. српске дивизије у директним борбама учествовали Иванковачки, Варварински, Ресавски и Делиградски четнички корпуси. То потврђује и Десимир Јововић Чича у свом извештају ПК КПЈ за Србију, 25. јула 1944. године, у коме се каже да је 23. дивизија водила гешке борбе са око 1.200 четника Великоморавске групе четнич^их корпуса на Буковику.

ЧетничЈси командант за Србију генерал Трифуновић у својој директиви, 17.јула, наредио је прикупљање већег броја четничких корпуса у рејону Буковика, али касније у извештају Врховне четничке команде, од 26. јула, говори о поразу Великоморавске групе четникајачине700 људи на Буковику.[242)]

242) О броју четника у борбама на Буковику, 24. јула 1944. године. у објављеним публикацијама процене су различите и у документацији до које смо дошли су различите.

- Десимир Јововић Чича у цитираном извештају од 25. јула пише о тешкој борби дивизије са о^о 1200 четника Великоморавске групе четничких корпуса на Буковику.

- Командант четничких снага за Србију генерал Трифуновић у директиви бр. 33342 од 17. јула наредио је прикупљање већег броја четничких корпуса у рејону Буковика, али у каснијем Извештају својој врховној команди, од 26. јула, говори о поразу Великоморавске групе четника јачине 700 људи на Буковику (А VII, фонд ДМ, к.59, рег. бр. 22/1).

- Командант 23. српске дивизије, пак Радован Петровић у чланку **„Битка на Буковику" В.И.Г. бр. 2/75.Г.; Народне новине - Ниш од** 7-9. јула 1975. године каже да је на Буковику било око 7.500 свих непријатељских снага - четника и љотићеваца сврстаних у 11 бригада.

- Миливоје Перовић у књизи „Јужна Србија" на стр. 412 говори о распореду четничких корпуса на Буковику и каже да је тамо било око 6.000 људи.

- Слободан Босиљчић у књизи „Источна Србија" на стр. 218 истиче да је Великоморавска група корпуса имала 2.000, Тимочки 500, Крајински око 2.000, Делиградски 500, Млавски близу 1.000 - укупно око 6.000 људи.

Када се има у виду да је на Буковику погинуло преко 200 четника међу којима и командант Ресавског четничког корпуса Терзић, Начелник Штаба Великоморавске групе четничких корпуса Ивовић сајош неколико официра - затим врста и количина запаљеног оружја, велики број убијених и заплењених коња - тешко је поверовати генералу Трифуновићу када у депеши четничкој врховној команди тврди да је у борби на Буковику поражено 700 четника Великоморавске групе четничких корпуса, тим пре што не помиње Делиградски корпус који је доживео исту судбину. Делиградски корпус тада је бројао 800 војника.

С друге стране, с војничке тачке гледишта, пак, треба и.мати у виду и чињеницу да на Буковику и свим његовим косама, на којима су се налазили четнички положаји, није било могуће развити у борбени поредак оволике четничке снаге. Може се говорити о концентрацији од преко 6.000 до 12.000 војника само ако се урачунају све четничке и окупационе снаге на ширем простору-од неколико десетина километара у пречнику-које су биле сконцетрисане даопколе, стегну обруч око23. српске дивизије и униште је. Не треба заборавити да је један број четника из корпуса морао остати на завичајном терену да ступе у дејство када се партизанске групе појаве у њиховој позадини.

Значај победе на Буковику23. српскеударне дивизије може се сажети у једну једину реченицу: Од пораза на Буковику четници у источној Србији нису представљали никакву озбиљнију организовану војну снагу. То је

Иван Глигоријевић у: „9. српска бригада" на стр. 113 наводи бројно стање појединих корпуса и кад се све сабере излази да је на Буковику било око 6.000 четника.

- Светислав Миладиновић у „14. српска бригада" на стр. 144 наводи да је на Буковику било ангажовано у директним борбама око 5.000 четника, од којих 1.500 активних и око 3.500 мобилисаних.

- Војислав Драган Дрљача и Миливоје Мићка Дрљевић у чланку: „Јуриш сломио непријатеља," Народне новине у Нишу од 24. и 25. јула 1975. процењују да је на Буковику, у четири четничка корпуса, било преко 5000 четника.

- Драгослав Миловановић у „Немирне шуме" на стр. 154 говори о концетрацији четничких корпуса на Буковику противу 23. српске дивизије са укупно 12.000 четника.

омогућило јединицама НОВЈ да дакше и дубље продру према Дунаву.

Тадашњи комаидант 23. српске дивизије Радован Петровић оцењујући доприносе појединих бригада, између осталог, каже:

> „... Победу на Буковику извојевала је комплетна 23. дивизија, а не само њена Седма и 14. Све три бригаде су се на свој начин, према месту и улози у борбеном, распореду, заиста истакле у борбености у руковођењу од стране команданта бригада, команданта батаљона, командира чета, као и политичких комесај&а свих степена. [243]>

Неколико момената одлучило је овако значајну победу на Буковику над много надмоћнијим непријатељем, на добро утврђеним положајима који су доминирали околином. Два од њих су основна: - прво, вешто руковођење јединицама током целог дана и - друго, појединачна и колективна храброст бораца и руководилаца. Ближе речено, Штаб 23. српске дивизије је у прво време увео у борбу целокупни борбени распоред обе бригаде, а у критичном моменту дивизијску резерву (Први батаљон Седме бригаде) која је смелим дејствима зауставила четнике. У исто време успешно су и сви батаљони Седме и Четрнаесте српске бригаде, нарочито група бораца Другог батаљона Седме и група бораца Другог батаљона Четрнаесте бригаде деловали на централном делу фронта. Са своје стране, успешно и прецизно дејствовале су и минобацачке чете обе бригаде чије су гранате прецизном ватром погодиле командно место групе четничих корпуса. Током борбе Штаб 23. дивизије и штабови потчињених бригада целога дана радили су на усклађивању дејстава појединих делова бригада с дејствима њихових истурених линија.

Значајну улогу у овој великој победи имала је и Девета српска бригада која је плански и успешно нападала и задржавала бугарско-фашистичке батаљоне 103. пешадијског пука у рејону Влашког поља а, 23. јула и

243) Р.Петровић „Битка на Буковику[1-] Народне новине - Ниш од **7-9. јула 1975. године; В.И.Г. бр. 2/75.Г.**

касније, маневром у правцу Зајечара одвукла пажњу бугарским и неким четничким јединицама-чиме је спречила да из позадине нападну јединице 23. дивизије. То је омогућило Штабу 23. дивизије да у најкритичнијем тренутку уведе Први батаљон Седме бригаде у борбу и спречи четнички маневар на његовом левом крилу. Да су бугарски фашисти успели да из позадине нападну две бригаде 23. српске дивизије, она би морала употребити расположиве резерве према нападачу из позадине уместо да остану ударна снага за исход битке, на правцу напада Делиградског четничког корпуса.

Међутим, четничке могућности, и поред свега, нису обећавале бољи исход битке у своју корист на Буковику против јединица 23. дивизије. О томе командант ове дивизије, поред осталог, каже и ово:

> „Буковичка битка била је за четнике једна од најтежих пораза у Србији. Четницима није помогао командантски утицај генерала Трифуновића који је командовао четничким снагама у Србији и непосредно руковођење буковичком одбраном од стране краљевског изасланика пуковника Терзића, командантом Моравске групе четника. Нису им помогли ни три реда ровова који су имали задатак да недозволе одступање.
>
> Такође им нису помогле топовске гранате окупатора са којима су присно сарађивали, нити им је на крају помогло увођење у борбу читавих колона уз победнички марш војне музике, који се за кратко претворио у њихов сопствени посмртни марш. Све ове посебне војничке и невојничке мере биле су узалудне. Двадесеттрећа ударна дивизија све је то смрвила и задала четницима смртоносан ударац на Буковику тако да они нису више представљали озбиљну снагу у Источној Србији."[244]*

244) Р.Петровић: ..Битка на Буковику[1]" Народне новине Ниш од 9. јy 1975. године.

Покрет ка Кучајским планинама и борба на Јаворским падинама

За време боравка на Рожњу, 25. јула, јединице 23. дивизије су се одморile, сређивале се да би могле успешно и организовано да прихвате нове борбе, а штабови и команде за то време анализирали су резултат протекле борбе уз критичке осврте на поједине њене етапе. Прва чета Другог батаљона Седме српске бригаде све рањенике обе бригаде, на коњима и носилима, пребацила је и сместила у селима Мозгову и Црном Калу где су их преузели партијско-позадински радници, збринули их и лечили. Села сачувала рањенике те их четници нису открили, као што се раније догодило у с. Сеселцу. Рањеници са Буковика лечени су касније у с. Вукашиновцу и другим поморавским селима. За то време штабови су попуњавали упражњена места погинулих и рањених руководилаца у својим четама и батаљонима, а Штаб 23. српске ударне дивизије побринуо се да преко савезничке мисије снабде јединице муницијом која је понестала после борби на Буковику и претходних борби. Партијски руководилац дивизије послао је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију о борбама и победи на Буковику који смо већ цитирали, док су штабови бригада упутили извиђачке патроле у разне правце ради прикупљања података о непријатељу.

Са Рожња је извршен покрет за село Криви Вир у којем је 23. српска дивизија још пре 17 дана боравила први пут и симпатијама била примљена од Кривовирчана. Поновни сусрет учврстио је стечено пријатељство између бораца и месног становништва. На Јаворским падинама (8 кт западно од села), 27/28. јула, Штаб 23. дивизије организовао је пријем савезничког авиотранспорта.[245] Захваљујући томе Седма и Четрнаеста српска бригада добиле су довољне количине муниције и друге војне опреме. Тада је свим борцима замењена дотрајала обућа новом - енглеске производње. У поподневним часовима, 28. јула, делови партизанских бригада сукобили су се са четницима који су наишли из правца Говедариште (к.758).

245) Оперативни дневник 7. бригаде, А VII, к. 1070, рег. бр. 1-15/5.

После краћег пушкарања четници су се разбежали, при чему се пет четника лобровољно предало и тражило да буду приведени Штабу бригаде. Пошто су заробљеници помињали имена неких чланова Штаба, иако озлојеђени према четницима, борци Првог батаљона изашли су им у сусрет. Испоставило се да су неки од ових четника већ раније били заробљеници Седме бригаде и да се политички разговорало с њима, тј. да се приликом првог заробљавања утицало на њихова опредељења. Били су то људи зрелих година из села Горња Мутница, недалеко од Параћина, у којем се борци ослободилачке војске дуго нису појављивали. Кад им је у Штабу Седме бригаде постављено питање: „Зар ви опет у четнике?", један од њих је уз благ осмех одговорио „Зар вам нисмо користили?" показујући на оружје које су собом донели. У даљем разговору саговорници су рекли да су их четници опет присилно мобилисали и наоружали, па судодали: „Народ нашег села жели да дођете, да вас види и чује." После тих разговора, ови људи су постали водичи Седме и Четрнаесте бригаде кроз села Горњу Мутницу и Извор. Не само то, они су помогли да се борци разместе по кућама ради вечере, помогли су у организовању сеоских зборова, у куповини добрих товарних коња за транспорт, као и у прибављању разних информација из села у којима су јединице 23. дивизије први пут боравиле. За куповину четири коња, на пример, Штаб дивизије платио је 16 фунти стерлинга у злату. Власници су били задовољни јер како су рекли „четници би коње опљачкали".

У циљу безбедности јединице дивизије су се у зору, 29. јула, пребациле на положаје североисточно од Горње Мутнице и ту се разместиле за одмор. Док су се бригаде одмарале на падинама Дебеле главе, четници су искористили пошумљене и њима добро познате терене, те су се приближили на око 800 метара и отворили ватру из пешадијског наоружања. Од првог плотуна погинуо је власник колибе у чијој близини су били штабови 23. дивизије и њене Седме бригаде. На ову акцију четника Седма и Четрнаеста бригада, свака са свог рејона размештаја, одговарале су ватром и покретима према нападачу. Пушкарање је трајало од 12 до 17 часова. Испред фронта Седме бригаде погинуло је 10, а заробљена су два четника. Бригада није имала губитке.

На погодним положајима Великог игришта и Јаворка, под окриљем топле ноћи и ведрог неба, борци Седме бригаде одморили су се неузнемиравани, што им се у последње време ретко догађало. Али, ујутру следећег дана 23. дивизија (без 9. бригаде) кренула је за Јаворске падине у следећем маршевском поретку: Седма, па Че грнаеста бригада. Већ око 08,00 часова претходница Дивизије доч^кана је снажном пешадијском ватром четника Млавског и Крајинског корпуса (око 3.000 четника), који су дан раније посели положаје у рејону Говедариште. Пошто је претходница Седме српске бригаде наилазила на све јачи и организованији четнички отпор, Штаб 23. дивизије увео је у борбу све њене батаљоне, а убрзо и Четрнаесту бригаду сем једног батаљона који је задржала као дивизијску резерву. Око 10,00 часова на левом крилу фронта, Други батаљон Седме бригаде релативно лако потиснуо је четнике, па је изгледало да ће ова борба бити брзо окончана тим пре што су четници у првим сукобима оставили на положајима око 30 погинулих и 10 заробљених. Тада је заплењено пет аутоматских оружја, више пушака и друге опреме.

Међутим, на десном крилу Седме бригаде, према Првом и Трећем батаљону, са доминирајућих положаја Вис (т.873) четници су се упорно борили. Штаб 23. дивизије оценио је да нема потребе да се дају узалудне жртве за освајање њихових положаја. С друге стране, постојала је реална опасност да уколико би јединице 23. дивизије наставиле мирно кретање по предвиђеној маршрути, четници би то, захваљујући повољности положаја које су држали, могли да схвате као слабост партизана, што би свакако покушали да искористе и предузму акцију. Зато се Седма и Четрнаеста бригада до мрака нису могле „одлепити" од четника и остале су на положајима.

У поподневним часовима појавила се нова опасност-пошто су недићевци из Параћина допремили четницима муницију, и обезбеђење овог транспорта ступило је у борбу противу партизана. То је подстакло четнике на динамичније акције. Тако је непријатељ успео не само да се одржи на положајима, него принуди батаљоне Седме и Четрнаесте бригаде да предвече пређу из напада у одбрану. Лево крило Седме бригаде, које је у преподневним часовима имало успеха, убрзо зати.м нашло се

под Јаким притиском иовоангажованих непријатељских снага. Делови Другог батаљона са замеником његовог команданта Михаилом Игњатовићем, пошли су у јуриш и присилили четнике на повлачење према Кривом Виру. У овим борбама на Јаворовим падинама, како је забележено у Оперативном дневнику Седме бригаде, погинули су двојица бораца док су двојица рањена. [246]

Пошто се спустио мрак, престала је ватра и 23. српска дивизија кренула је правцем: Јаворске падине - Беле воде. Тешко је било маршовати по мраку, кроз шуму и по беспућу. Зато је развучена маршевска колона заустављена да преноћи и у свануће наставила је пут. До дубоко у ноћ савезнички авиони кружили су над ширим рејоном Јаворских падинајер је било договорено да се те ноћи испоручи авиотранспорт. Како импровизовани аеродром није био обезбеђен, а сигнали са земље нису дати, пријем транспорта није могао бити обављен. У свануће бригаде су поново кренуле кроз шуму, док су бугарски авиони надлетали читави предео, извијали, повремено митраљирали и из авиона бацали минобацачке гранате, али без икаквог успеха. Колона бораца била је, за то време, принуђена да застајкује у густој шуми и избегава пропланке како не би била откривена из авиона. У ширем рејону Бела вода - Липов врх (к.821) дивизија је преданила. Ово маневрисање одвијало се далеко од насељених места и у ситуацији када је због безбедности кретање колоне било ограничено, па ни хлеб није могао бити обезбеђен. Штаб 23. дивизије одлучио је тада да у колибама богатог сточарског краја откупи за борце бар извесне количине овчијег меса. Интендантима је наређено да изврше откуп, и то за сваку чету по једног брава, а да за сваког брава плате два златника. Чобани су били задовољни, мада су неки с неповерењем гледали у новац чију вредност нису познавали.

Када је месо било откупљено и припремљено за печење, појавиле су се друге невоље јер је требало набавити соли за толико меса. Истина, у торовима је, по оби-

246) А VII, рег. бр. 1-5/5. Погинули су: Божидар Миловановић из Црне Траве и Станко Богдановић из Црвене Јабуке. Имена рањеника нису утврђена.

чају, било извесних груменова соли намењеног за овце, али со се није имала чиме и на чему уситнити. Требало је наложити велики број ватри за ражњеве и обезбедити да их непријатељ не открије. Но, упркос свему, за обед је сваки борац добио по парче печеног и осољеног овчијег меса.

Живот бораца био је динамичан, пун изненађења, невероватних згода и незгода. Околности под којима су се бо^ци борили захтевали су висок морал људи спремних на одрицања и натчовечанске напоре.

У јеку логорске живости када се сваки борац могао бавити личним пословима, неко је приметио да међу њима нема најмлађега Миодрага Миладиновића, борца Другог батаљона из села Црвеног Брега. Никоније могао одговорити шта је било са њим. [247]>

На путу за село Јошаницу борци појединих бригада су, 31. јула, у селу Лукову вечерали, а после тога наставили пут за место Вучја глава где се дивизија улогорила. Услови за радио-везу били су изврсни. Пошто су најпре одморили, Енглези из Војне мисије су се затим извукли из својих топлих „цакова"[248]>и приступили емиговању припремљених извештаја. Борцима није било дозвољено да долазе у додир са радио-одашиљачима, шифрантима и телеграфистима за време одашиљања порука. Постојала је бојазан да се евентуално не открије шифра. Упоподневнимчасовимаорганизованајеногометнаутакмица вероватно једна од првих у Седмој бригади. Правих фудбалера готово да није ни било, а ни правог игралишта ни довољно публике, но и поред тога ова прва бригадна спортска игра унела је живост и раздраганост међу борцима.

Другог и 3. августа 1944. преданак јединица 23. дивизије био је у селу Јошаници. Тује организовано прање одеће и друга хигијенска обрада бораца. Осим тога, две узастопне вечери примани су авиотранспорти од

247) Не зна се како је из бригаде нестао најмлађи борац Другог батаљона Миодраг Миладиновић из Црвеног Брега. Но свему судећи он је за време предаха на ноћном маршу заспао и тако пао четницима у руке. Није био само најмлађи него је познат као пркосан, самоуверен и одважан борац.

248) „Цакови" - навлаке за спавање.

западних савезника. Захваљујући пошиљкама оружја и друге опреме наоружан је и опремљен велики број новодошлих бораца којих је из дана у дан било све више. Од расположивих падобрана прављена су, поред осталог, и кошуље и женске мараме, па су ови производи дељени, нарочито сиромашним домаћинствима у селима Сокобањске котлине. У неку руку производи од падобрана послужили су као средство размене добара. Конпензација која је на овај начин вршена сељацима за њихове производе и помоћ која је пружана сиромашнима, у целини су деловали као снажан пропагандни ефекат.

Ослобођење градова у источној Србији

Током свакодневних борби које су бригаде 23. српске дивизије водиле, од 21. јула 1944. године па даље, извојевана је значајна победа над непријатељима:

- на војном плану потучене су бугарске, недићевске и четничке јединице на Буковику, код рудника „Добра срећа," изнад Белог Потока, код села Трубаревца и Врбовца, на Слемену, Јаворским падинама и у бројним мањим сукобима. Овим победама знатно је проширена слободна територија, а окупаторска и квинслишка власт била је изолована само у Сокобањи, Бољевцу, Књажевцу и Сврљигу. Успеси јединица ослободилачке војске и њихова даља дејства угрозила су саобраћајнице, ограничила производњу фабрика и рудника у корист окупатора, онемогућила им пљачку народне имовине и терор над њим;
- на политичком плану у народу је нагло порасло расположење према НОВЈ, а нарочито код омладине. Разоткривена је и паралисана непријатељска пропаганда против НОП-а. Извојеваним победама НОВЈ створени су услови да се народу пруже политичке информације о победама на заједничком пољу са савезницима у склопу антифашистичке коалиције.

Ови чиниоци били су од прворазредног значаја да се Штаб 23. српске ударне дивизије одлучи на освајање градова и да у дотадашњим среским местима (општинама) створи услове за организовање народноослободилачке власти. Пре тога требало је, на основу процене

Штаба дивизије, створити компактну слободну територију на целом простору Сокобањске и Црноречке котлине, а то је било могуће само брзим и ефикасним нападима и заузимањем Бољевца и Сокобање.

Напад на Бољевац

На састанку Штаба 23. српске дивизије са штабовима 7. јрИ. бригаде у с. Ласову одлучено је: 249)

Да се главним снагама дивизије (Седма и Девета бригада) нападне Бољевац, а помоћним (Четрнаеста бригада) очисти Сокобања од непријатеља, а затим, затвори Бованска клисура и спречи непријатељски продор на слободну територију.

За ангажовање јачих снага за напад на Бољевац постојало је неколико разлога. У том месту налазио сејачи одред пољске страже који је двоспратну зграду школе претворио у утврђење за дужу одбрану, а прилазне улице затворио вишеструким жичаним препрекама и заштитио их запречном ватром. У ширем рејону Бољевца и у самом Бољевцу четнички генерал Мирослав Трифуновић поново је сконцетрисао јаче четничке снаге (Хомољски и Крајински корпус - око 3.000 војника)[250] и најзад, за одбрану Бољевца требало је очекивати брзу интервенцију других непријатељских снага, најпре недићеваца из Зајечара, саједне, и Параћина, с друге стране, због погодних саобраћајних веза. Било је оправдано очекивати овакве интервенције из основног разлога што уједињене окупаторске и квислиншке јединице нису могле препустити важно подручје источне Србије надирућим јединицама Народноослободилачке војске. За разлику од Бољевца, Сокобања је и раније била изолована и сва села око ње ослобођена, а дотур хране и муниције непријатељском гарнизону отежан, због чега се очекивало да непријатељ напусти Сокобању и без борбе. Уколико то не би учи-

249) Девета бригада била је на самосталним задацима од 22.7. до 10.8. 1944. године.

250) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-15/5; Зборник 1/20, док. 159. Примедбе Секције 7. бригаде (код аутора).

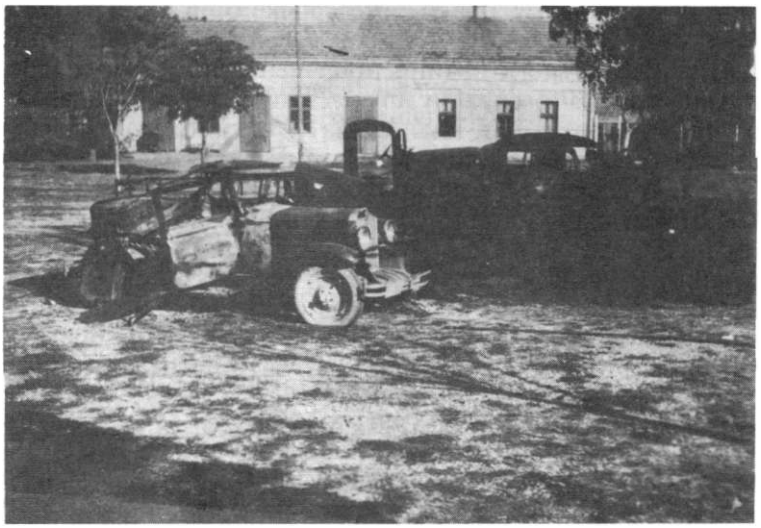

Спаљени аушомобил у Бољевцу, 13. а!)1уеша 1944. јодине, пришадао је ликкидираном наче./нику зајечарско'1 округ.

нио, Четрнаестој срискоj бригади било је наређено да га силом ликвидира.

У поподневним часовима, 12. августа, Седма српска бригада кренула је правцем: с. Ласово - с. Добро Поље - с. Гранич - с. Илино - Бољевац, а Девета бригада десном обалом Добропољске реке - Лиса пољана - Јасиковац са задатком да овлада комуникацијом која, долином Прног Тимока, повезује Бољевац са Зајечаром и Бором.

Испред с. Илино, а нарочито између Илина иБољевца, четници су пружили јачи и организованији отпор те је Штаб Седме бригаде развио за борбу целу бригаду са следећим задацима батаљона: Други батаљон, са деловима Девете бригаде, да у правцу кретања ка Бољевцу разбије четнике, нападне Пољску стражу у Бољевцу и да је зароби или уништи;Први батаљон да у захвату Добропољске реке разбије четничку одбрану, поседне положаје код бившег магацина и онемогући евентуалну непријатељску интервенцију из правца Зајечара преко села Планинице; Трећи батаљон да разбије четничку одбрану преко Дубраве, пређе Змијанску реку и обезбеди правац који из Параћина изводи преко с. Лукова за Бољевац.

У току наступања Девете српске бригаде четници нису били довољно активни и, судећи преме жестини њихове ватре као и брзини повлачења, нису имали довољно снага на том правцу или наступању нису придавал и одговарајућу важност. Изгледа да ни четници, ни пољска стража нису очекивали озбиљнији напад на Бољевац. Претпостављали су, највероватније, да су јединице ослободилачке војске у пролазу за Кучај, а да је ово само демонстративни напад на Бољевац. Због оваквог прорачуна четници *су* се груписали на левој обали Црног Тимока где су ра&унали да ће пружити одлучујући отпор јединицама *21.* српске ударне дивизије. У борбеном поретку, тако рећи, на леђима четника Девета са истока, а Седма српска бригада са југа ушле су у Бољевац, 12. августа 1944. године око 22,00 часа,[251] а ослободилега 14. августа око 02,00 часа.

Пошто су делови Седме и Девете бригаде евакуисали плен из непријатељских магацина ка селу Илино, борба против недићевског одреда настављена је читаву ноћ, 12/13. августа, односно све до око 02,00 часа следећег јутра непрекидно. Борци Девете бригаде успели су да заробе начелника зајечарског округа Воју Николића који је због учињених дела морао бити одмах ликвидиран као сарадник немачких фашиста и четника и као велики противник НОБ.

Под снажним притиском бораца поменутих бригада, четници су одступали према левој обали Црног Тимока, а пољска стража, пак, борећи се, повлачила се према утврђеној згради гимназије и запречном ватром бранила њене прилазе. Бољевац је био под контролом 23. дивизије, али је требало још ликвидирати непријатељско упориште у згради гимназије. За тај задатак ангажована су два батаљона Девете и један Седме бригаде. Затим требало је евакуисати материјална добра која су непријатељи имали у Бољевцу за шта су ангажовани по један батаљон обе бригаде, сваки са свог терена. Требало је онемогућити интервенције непријатељских снага ради деблокаде утврђеног упоришта за шта је задужен Трећи батаљон Девете бригаде који је затварао прилазне правце од Зајечара и

251) Оперативни дневник 7. срп. бригаде, А VII, к. 1070, рег. бр. 1-15/5.

Бора, Четврти батаљон исте бригаде, који је код с. Малог Извора ангажован је против четника, Трећи батаљон Седме бригаде који је обезбеђивао прилазе од Параћина и Први батаљон Седме бригаде према с. Планиници. Личнмм контактима и пропагандним материјалима утицало се на грађане Бољевца да се прикључе јединицама НОВ и помогну НОП.

Прилаз утврђеној згради био је отежан, јер су препреке под баражном ватром пушака и митраљеза брањене са прозора утврђене зграде. Требало је пронаћи могућности да се препреке уклоне и прићи што ближе утврђењу. Ручни минобацачи типа „џон бул" имали су велику разорну моћ, али ограничен домет. Убацивати мине кроз прозоре или разарати зидове могло се само са блиског одстојања. Друга могућност била је да се зграда запали, а за то се морало прићи самој згради. Штаб Девете бригаде и Штаб Другог батаљона Седме бригаде морали су да пронађу начин да униште утврђеног непријатеља. Најбољим стрелцима дат је задатак да ватром заслепљују пушкарнице, а најхрабријим да за то време направе бреше кроз жичане препреке, док је посебна група бораца-са нарамцима сламе и флашама гаса-требала да прође и упали зграду. При уклањању препрека погинула су два борца Девете бригаде од којих је један веома млад борац, иако кратко у јединици јавио се као добровољац из извршење најризичнијег задатка. Када је зграда, око поноћи 13/14. августа, планула и ватра обухватила и спрат, преживели браниоци замолили су за спас. Њима је било дозвољено да се пробију кроз пламене језике и дим - да се предају. Дванаесторица њих, на челу са командиром капетаном Бањцом, предало се, али је у том моменту један од њих-окорели непријатељ, отворио ватру и том приликом теже ранио једног борца. [252]

У међувремену - док је борба за освајање зграде гимназије била у најжешћем току - око подне, 13. августа, из правца Зајечара појавила се колона од око 200 недићеваца који су пошли да деблокирају своје снаге у Бољевцу. Трећи батаљон Девете српске бригаде - са повољних положаја око 2,5 кт североисточно од Бољевца -дозво-

252) Мемоарска казивања - код аутора.

Шшаб Седме бршаде са шефом бришанске којне мисије у сасшабу 23. српске дикизије.

лио је непријатељу да прође на блиско одстојање, после чега је на њега отворио снажну ватру. Непријатељ је одмах био разбијен и приморан иа повлачење ка полазном гарнизону. Међу десетак погинулих недићеваца био је и потпоручник Тошић. Том приликом Трећи батаљон Девете бригаде заробио је 27 недићеваца. [253]

Ослобођење Сокобање

Четрнаеста бригада у рејону села Богдинца и Дугог поља, истовремено, припремала је напад на Сокобању. Њен Трећи батаљон упућен је на положаје Мечијег врха да затвори правац ка Озрену и спречи евентуално повла-

253) Иван Глигоријевић - 9. српска стр. 124.

Шшаб 23. српске дикизије (ирко/ и следећеI сасшаћа) за креме ручка у Сокобањи 22. аћ/усша 1944. /одине.

чење непријатељских снага из Сокобање у том правцу. Остала два батаљона била су спремна за напад на Сокобању из села Дугог Поља са истока и села Белог Потока са севера. Међутим, још пре напада Четрнаесте српске бригаде, непријатељ је напустио ово среско место и повукао се према Алексинцу. Четрнаестабригадајетако, 13/14. августа, ушла у Сокобању без борбе.[254)]Поштоје запленила заосталу непријатељску имовину, чланови Штаба Четрнаесте бригаде одржали су збор са народом Сокобање, истовременоје један њен батаљон зарушио објекте на комуникацији у Бованској клисури, а остале снаге - преко села .Ресника, Пруговца и Црне Баре - приближиле су се Алексинцу.

Када је борба за ослобођење Бољевца успешно окончана, Седма и Девета бригада са Штабом дивизије и са-

254) Зборник НОР-а 1/11-165; 1АНиш микрофилм 6/337; Драгољуб Мирчетић „Сокобања и околина у НОБ," стр. 168. У монографији 14. бригаде, стр. 173 од С. Миладиновића наводи се да је Сокобања ослобођена 11. августа 1944. године.

везничком војном мисијом поново су, преко села Добруjевца и Рујишта, дошла у село Читлук где је, 16. августа, организован пријем савезничког авиотранспорта опреме и наоружања. Истовремено, батаљони Седме бригаде, по наређењу Штабадивизије, припремали суседасвечано уђу у Сокобању. Борци Седме бригаде у селу Николинац увежбавали су строjеви корак, дотеривали се за свечану параду поводом ослобођења варошице. Тако припремљена Седма бригада је, 20. августа у 10,00 часова, како је одредио штаб дивизије, строjевим кораком ушла у Сокобању. Кадаjје на тротоару главне улице извршена смотра jединице, зjастава Седме бригаде постављена је на улазну капију пред древном зградом купалишта као симбол слободе.

Истог дана око 14,00 часова са штабом 23. дивизије у Сокобању стигли су: пуковник Радивоје Јовановић, касније командант 14. корпуса НОВJ, потпуковник Миладин Ивановић који је, 23. августа, преузео дужност команданта 23. дивизије пошто је Радован Петровић био предвиђен за првог помоћника начелнИка Главног штаба НОВ за Србију, потпуковник Раја Недељковић који је убрзо затим преузео дужност политичког комесара 23. дивизије уместо Крсте Филиповића-пошто је он предвиђен за политичког комесара Обласног штаба НОВ за Косово и Метохију. Са њИма су, такође, дошли и Милиjан Неоричић, члан ПК Народне омладине и Љубинка Милосављевић, члан ПК КПJ за Србију.

Нове организационе и кадровске мере у Седмој бригади и на терену

Већ наредног дана, 21. августа, Седма бригада прешла је у с. Бели Поток, док је њен Трећи батаљон остао у Сокобањи са задатком да обезбеђује ред, сигурност и нормалан живот у граду. Да би растеретили село Бели Поток, Први и новоформирани Четврти батаљон и Пратећа чета са штабом Седме бригаде сместили су се у суседно село Трговиште. Тих дана у Сокобањи и околним селима веома се интензивно политички радило. Организационо су срeђиване jединице и формиране друштвено - политичке организације и организација пионира.

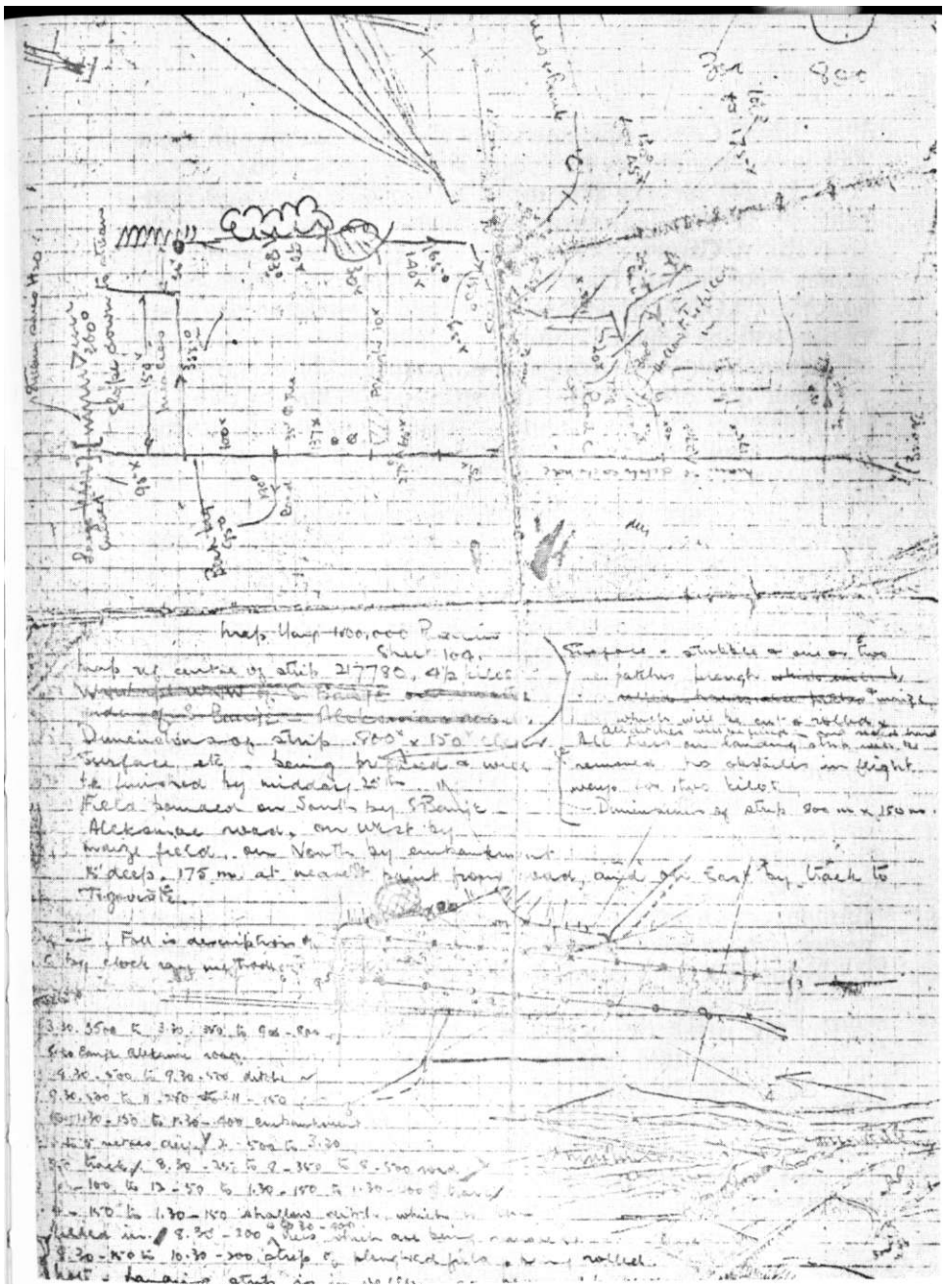

Пројекат-цртеж СМр$ Јаћзопа, по комеје изграђен привремени аеродром у сокобањском пољу августа 1944. године

Штаб Седме бригаде као и батаљонска руководства у то време радили су на бројним задацима, и то:

1.-24. августа формиран је Четврти батаљон бригаде.[255] За ову јединицу из сваког од три батаљона, Пратеће и Санитетске чете, издвојен је просечно подједнак број бораца. Партијско руководство бригаде, руководство СКОЈ-а, Штаб бригаде и команде батаљона и чета при избору бораца за нови батаљон узимале су у обзир војничке способности бораца, њихову политичку зрелост, борбена искуства, социјалну и старосну припадност, а нарочрто се водило рачуна о томе да у нову јединицу дођу кз свих батаљона подједнак број чланова КПЈ, СКОЈ-а и омладине;

2. - у бригади је по први пут организована колективна исхрана онако како је то било одређено Наредбом Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију, од 16. јула 1944. године.[256] Дотадашњи начин исхране (по приватним кућама) умањивао је борбену вредност и маневарску способност јединица. Због тога се, чим су се створили одговарајући услови, приступило организовању интендатуре, способне да одговори новоствореним приликама. За то је најпре било потребно обезбедити сигуран транспорт хране и другог материјала. Приступило се мобилизацији товарних коња са прибором, казана за кување и друге интендантске опреме за припрему и поделу хране. По батаљонима организоване су кухиње, формирани интендантски водови од људи који су били способни за интендантску службу (првенствено оних који су као војници раније југословенске војске служили у интендантским јединицама или су се иначе бавили кулинарством);

3. - у складу с поменутом Наредбом Главног штаба за Србију, штаб бригаде са руководствима потчињених јединица извршио је контролу с циљем да утврди да ли сви борци на капама имају петокраке звезде - симбол наше НОБ и да ли је обезбеђен потребан материјал за прављење овог амблема. Контрола је хтела да новопристелим борцима (прилив јебио велики)укаже на обавезу ношења на капама петокраке звезде;

255) Командант Чедомир Стојановић и политкомесар Паја Пејиновић.

256) А VII, к. 1068, рег. бр. 8-1/1.

4. - Штаб бригаде с руководиоцима потчињених јединица предузео је потребне мере да реализују инструкције Главног штаба за Србију о начину опхођења млађих према старијима, и обрнуто. Према томе, млађи су били дужни да пошгују војнички ред и дисциплину и поздрављају све старешине, а ови да им отпоздраве предвиђеним војничким (партизанским) поздравом. Почели су и да се редовно носе старешински чинови, знаци на рукавима и реверима шињела и војничких блуза;

5. - по угледу на другове који су дошли из пролетерских јединица, старешине Седме бригаде, батаљона и чета у њој симоиницијативно су одлучили да уместо старих шајкача носе „ гитовке". Изглед титовке допао се свим борцима у бригади, нарочито младима. Основни материјал за израду титовки била су парчад од скраћених енглеских шињела или расходованих енглеских блуза и панталона. Нове капе шили су кројачи којих је било у бригади и сеоски мајстори. Шивене су на шиваћим машинама којих је било у сваком селу куда је пролазила бригада;

6. - за потребе изградње импровизованог аеродрома за слетање савезничких авиона у рејону Сокобање, команда 23. дивизије наредила је Седмој и Четрнаестој бригади да у ту сврху делимично мобилишу људство и запрегу у селима Трговишту, Жучковцу, Јошаници и Врмци. [257]Мобилисани сељаци да би извршили задатак били су обавезни да имају 70 запрега, 150 мотика, 70 пијука, 20 секира, 25 дрљача, 110 лопата и 20 шумских тестера, и да све то ставе на располагање Трећем батаљону Седме бригаде, а овај све мобилисано људство и запреге са алатом да потчини начелнику Штаба 23. ди визије Светиславу Татарцу и начелнику Штаба 25. дивизије Драгославу Петровићу Горском који су руководили изградњом овог аеродрома на локацији наспрам чесме, северно одРесника и пута Сокобања - Бован, на месту где се одваја пут за село Трубаревац.[258]

Место предвиђено за привремени аеродром билоје тада под кукурузом и другим засадима, издељено међама

257) А VII, к. 1074, рег. бр. 11-1.
258) Исто.

Шшабоћи 23. сриске дидизије и Седме сриске бришде у околини Сокобање.ју./а 1944. јодине.

бројних власника, обрасло дрвећем, са доста неравнина. Све то требало је у кратком року раскрчити, поравнати и уклонити вишак земље, камења и шибља. Мека земља морала се набијати ручним дрвеним мајевима и дрвеним ваљковима, да би се уредила писта предвиђених димензија, тако да авиони могу безбедно да атерирају и с рањеницима узлете за Италију. У источној Србији то је била прва радна акција ширих размера у којој је, поред једног батаљона бораца, било ангажовано и 450 до 500 сељака са 70 до 100 запрега, који су три дана узастопно крчили, одвозили земљу и камење, вукли гвоздене дрљаче, равнали и набијали земљу;

6. - Штабу Седме бригаде било је поверено да формира команду места за сокобањски срез у духу Упутства Главног штаба НОВ и ПО за Србију, од 16. августа 1944. године, и да обезбеди за њу кадрове и материјална средства како би могла да ради. Као војнотериторијална јединица,она је имала да обавља предвиђене задатке када оперативне јединице крену да ослобађају друга насељена места и територије. У оквиру Команде места формиране

су и партизанске страже у сокобањском срезу, а она сама одговарала је за све послове - по вертикали Команди подручја, а по хоризонтали среским и градским органима народне власти.[259] За првог команданта Команде места у Сокобањи постављен је Радосав Митровић Шумадинац, а неколико дана касније ту дужност преузео је Љуба Ракић, ранији командант Другог батаљона бригаде. За све остале функције, у оквиру Команде места, додељени су људи из ове бригаде, првенствено са сокобањског терена.

У селу Читлуку, недалеко од Сокобање, 24. августа 1944. године, одржано је партијско саветовање руководећих кадрова 23. и 25. дивизије и представника окружних комитета за Ниш и Зајечар. Главни реферат поднела је члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију Љубинка Милосављевић.[260] Саветовање је имало за циљ да усагласи војну и политичку активност дивизија и партијско-позадинских организација на подручју два округа и предвиди људе за окружне, дивизијске и бригадне партијске руководиоце и комитете. Саветовање се бавило и проблемима снабдевања војних јединица и збрињавањем рањеника, усаглашавајући ставове војних и партијско-позадинских организација. Брзо проширивање слободних територија и даља наступања јединица у складу с плановима Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Главног штаба за Србију - и успостављање народне власти на тим подручјима - захтевали су истовремену мобилизацију живе силе и привредних потенцијала ослобођених и полуослобођених крајева. Оваква динамика развоја народноослободилачке борбе на подручју источне Србије пружила је нове и шире могућности савезничким војним мисијама да побољшају снабдевање толико потребним наоружањем и муницијом за нове борце и нове партизанске јединице. 261)

Петнаест дана проведених у рејону Сокобање и њене околине, јединице 23. српске дивизије, па према томе и Седме бригаде, искористиле су за одмор и попуну јединица новим борцима, као и за организационо, полити-

259) Зборник 1/2 од 162.

260) Партијски извештај дивизијског комитета КПЈ 23 дивизије ПК КП Србије. А ЦК СКС - ПКС бр. 765.

261) Иван Глигоријевић - 9. српска, стр. 131-133,

чко и војиичко сређивање. За то време појединејединице, посебно њихови активисти, развили су живу друштвено--политичку, културно-просветну и забавно-спортску делатност у подручјима на којима су се налазили.

На основу партијског саветовања у Читлуку и његових одлука,[262]>тих дана је за бригаде 23. дивизији упућен на распоред известан број војних и политичких руководилаца из пролетерских јединица. После расподеле кадрова у Седмој бригади су постављени: за начелника штаба бригаде Живомир Миловановић, поручник, на место Неббјше Анђелића који је стављен на располагање Штабу дивизије; за команданта Трећег батаљона Миша Мартиновић, поручник, а дотадашњи командант Славко Јоцић предвиђен је за команданта Команде места у Књажевцу; за команданта Првог батаљона Милан Јелисавац, на место Јована Орељa раније ослобођеног ове дужности због болести; за политичког комесара Првог батаљона Радована Шобота, поручник, на место Радоша Митића који је предвиђен за комесара Команде места у Књажевцу; за политичког комесара батаљона такође је био предвиђен Војо Стојић, поручник; за комесара чете Рајко Касаловић, за комесара чета или помоћнике комесара били су предвиђени Миломир Ивановић и Ђорђе Булатовић; за интенданта Милија Ристовић, а Драгољуб Милосављевић постао је његов заменик; за управника болнице Седме бригаде др Миковић; за референта санитета Првог батаљона Боро Митровић. У овој попуни и померању кадрова Седма бригада први пут је добила обавештајног официра Ђура Видовића.

Концентрација 23. дивизије око Ниша

И ове промене и размештаји били су потчињени основном циљу даљег ослобођења градова и села у источној Србији и земљи и стварању услова за социјалистичко преустројство друштва на платформи КПЈ, у оквири-

262) А ЦК СКС - ПКС, рег. бр. 718 и 765 - извештај комитета за 23. срп. дивизију од децембра 1944.

Лужничани у Седмој српској бршади с леђа: Љ. Андрејећић, Б. Адамоћић (сшоји), М. Видојић, Б. Андрејић, Ђ. Злашкоћић, А. Жићкоћић, С. Јоцић и В. Сшојанобић.

Цркотрадци у Седмој бршади с десна: Ђ. Радисабљећић, Д. РадулобиН, С. РадосабљећиИ, Р. МиШродић-Шумадинац, Љ. Радисаћљебић, Љ. Јанкокић и И. КуЈ.манодић.

ма планова војног и политичког руководства земље. Тумачећи оваква револуционарна стремљења, Штаб 23. српске дивизије је, 29. августа 1944. године, наредио [263] да Седма бригада истога дана у 14,00, усиљеним маршем, крене правцем с. Трговиште-Сокобања-Озрен-Језеро и размести се на простору с. Гојмановац-Пирковац-Попшица и обезбеди правце од Сврљига, Књажевца и Ниша. Десно од ње у рејону села Рсавци, Горњи Крупац и Врело биће Четрнајеста, а десно од ње Девета бригада у рејону села Горњи Крупац, Катун и Бели Брег.

уОдмах затим уследило је друго наређење Штаба 23. дивизије да, 30. августа у 11,00 часова, док су још биле у покрету, њене бригаде поседну нове концентрацијске просторе још ближе Нишу од првобитно наређених, и то:

- Седма бригада у рејону села Лалинац и Грбавче и да истури осигурање према Грамади, Нишевцу, а мање делове с противколском пушком на путу према Сврљигу на Вишкој стени (к.763);

- Девета бригада у ширем рејону села Лесковика, Хума, Рујника, Бреснице и Каменице са истуреним борбеним обезбеђењима изнад села Горњег Комрена (Тресни брег, к.281, Хумска Чука, к. 454, Попадика к.403 и Чегар);

- Четрнаеста бригада у ширем рејону села Горње и Доње Паљине са истуреним борбеним обезбеђењима изнад села Чумурлије (Личинац к.347 и Попова глава к.334).

У време када је Румунија испала из фашистичке коалиције и објавила рат Немачкој и када се Бугарска нашла пред капитулацијом, Главни штаб НОВ и ПО за Србију проценио је да постоји могућност за заузимање Ниша, па је зато и Штаб 23. дивизије наредио његове бригаде заузму нове положаје пре него су и заузеле првобитно одређене положаје. Требало је спречити да, - наместо немачких снага од око 2.000 војника с артиљеријом лоцираном у Нишу, које су се повлачиле ка Београду и око 5.000 бугарских војника који су се пасивно држали према Немцима - у Ниш не уђу четници, преузму власт и створе своје упориште, без обзира нато што су се њихови редови распадали. [264]

263) Зборник 1/11, док 79.

264) 36. 1/11, д. 79; А VII, к. 1074, рег. бр. 5/1; 1/11, д. 84; А VII к. 1067, рег. бр. 3/1; 1/11, д. 91; А VII к. 1074, рег. бр. 9/1.

У склопу општих задатака 23. српске дивизије, задаци Седме бригаде били су: да открије локацију четничких снага, да им понуде да се ставе под команду НОВ наглашавајући им да је краљ Петар II Карађорђевић указом од 25. августа 1944. године распустио четнике - „војску у отаџбини" и отпустио Дражу Михаиловића као команданта - гарантујући при томе, животе и официрске чинове свима онима који нису починили злочине.[265] Уколико одбију сарадњу нападати их, разбити или уништити. Наређење је гласило да се ступи у везу са свим бугарским окупаторским јединицама и посадама на прузи од Грамаде преко Сврљига до села Нишевца и да се позову да приступе заједничкој борби против Немаца и њихових савезника. За преговоре са овим бугарским постајама дата су три основна алтернативна услова:

а) да се ставе под команду јединица ослободилачке војске Југославије и боре против заједничког непријатеља на територији Југославије;

б) уколико овај услов не прихвате да им се омогући да ступе у народноослободилачку војску Бугарске;

ц) ако, пак, ни на то не пристају-да предају оружје и да им се обезбеди пребацивање за Бугарску.

У случају да не прихвате ниједан од понуђених услова, хитно обавестити претпостављену команду и чекати даље наређење.

Даљи задатак Седме бригаде био је да у току ноћи, 31. августа, поруши железничку пругу од Грамаде до Нишевца, а на Грамади остави један батаљон ради обезбеђења од Ниша. У случају напада на Ниш, бригада мора да буде спремна за покрет. Веза са Штабом дивизије и Хнруршком болницом била је у с. Перју.[266]

Све бригаде ове дивизије имале су заједнички задатак да на поседнутим територијама мобилишу способне за борбу. Седма српска бригада требала је да из села Лалинац и Грбавче мобилише по 50 људи. Питању мобилизације поклоњена је озбиљна пажња и схваћена је као важан не само војнички, него и политички задатак. Образована је комисија бригаде са политичким комеса-

265) Зборник 1/11, д. 91; А VII, к. 1074, рег. бр. 9/1.
266) Зборник 1/11, д. 91; А VII, к.1074, рег. бр. 9/1.

ром Другог батаљона Љубомиром Радосављевићем на челу. Одабрани војни обвезници упућени су на Капетанове колибе и тамо предати вишој комисији. Комисија је деловала као представник војске и власти која има сва законска права. [267)]

Наређењем, од 31. августа, Штаб 23. српске дивизије упозорио је штабове својих бригада да ће на основу споразума Тито - Черчил од раног јутра, 1. септембра, савезничка авијација почети да бомбардује Ниш и виталне ^аобраћајнице које полазе од њега. Бригадама је препоручено да се не приближавају ближе од 3 кгп од града и саобраћајница како не би имале губитке од савезничке авијације.[268)] Четворомоторни бомбардери, назначеног дана, бомбардовали су железничку станицу и Ваздухопловну базу у Нишу и мостове на Западној Морави код Крал>ева. [269)]

Ослобођење Сврљига

Сврљиг је био седиште посадне бугарске јединице којаје обезбеђивала железничку пругу између Грамаде, на једној, и с. Нишевца, на другој страни. Око Сврљига били су четници који су знали за превирање у Бугарској, очекивали да се бугарска војскз гвакуише или даје Немци разоружају, а да они (четници) успоставе своју власт у граду. Седма српска бригада имала је задатак да преговора са Бугарима и четницима да се придруже јединицама ослободилачке војске у борби против Немаца. Уосталом, то је било у духу споразума Тито - Шубашић и наређења Врховног штаба НОВЈ. Иједнима и другима гарантована је безбедност уколико нису починили злоч ине противу народа. На Липовици према Сврљигу, на пример, преговарано је са једним четничким официром, па пошто није постигнут никакав успех јер је одбио понуђене услове, Први батаљон Седме бригаде напао је четничке јединице после чега су морале напустити

267) Исто.
268) Зборник 1/11, д. 91 - А VII, к. 1014, рег. бр. 9/1.
269) Зборник ХП/4, д. 121.

Сврљиг и повући се преко Шљивовичког врха и Тресибабе. Предвече, 1. септембра, када су Трећи и Четврти батаљон ушли у Сврљиг, преко заменика комесара бригаде Душана Ковачевића и заменика команданта бригаде Радослава Митровића успостављен је први контакт с бугарском јединицом која је била размештена у згради Основне школе. Под командом те бугарске јединице биле су и посаде на свим железничким објектима између Грамаде и Нишевца. У поменутом контакту, који је водио Штаб Седме бригаде са бугарским официрима, отпочели су преговори у кафани „Њујорк." Штаб Седме бригаде као страна у преговорима поставио је бугарким овлашћеним лицима услове у духу примљених инструкција. Бугарски преговарачи држали су се врло округно-како у одбрани својих ставова у односу на лични положај тако и гледању на општу ситуацију. Стицао се утисак да су преговоре прихватили искључиво да би добили у времену. Вероватно су се надали да ће им у помоћ стићи снаге из Ниша. На предлоге представника бригаде, Бугари су одговарали да немају одобрење своје више команде, мада су изражавали мишљење да је отпор некористан. Намеравали су да напусте горнизон у Сврљигу и објекте на прузи, али нису били спремни да предају оружје и опрему. Првобитно су тражили да им се да времена да добију сагласност за преговоре од претпостављених команди са којима су биле прекинуте везе. У даљим разговорима захтевали су да им се омогући и гарантује безбедно повлачење до Ниша или бугарске границе-са наоружањем и опремом. Када је Штаб бригаде одбио овакве услове, бугарски преговарачи били су спремни да уступе гарнизон и магацине с делом опреме, док би се с личн им наоружањем повукли у жељеном правцу. Одговор им је био да и уколико се удовољи њиховим жељама, постојала би могућност да их разоружају четници-без обзира што су им савезници. У том смислу и немачке јединице имале су упутство фирера, од 27. августа 1944. године, у коме се, поред осталог, истиче следеће: „При измењеној ситуацији извршити разоружање бугарских снага у Србији и Македонији и на уговорени знак „Јудас." Вермахт је, као што се види, очекивао скору ка-

питулацију Бугарске.[270]>Четници су, на пример, већ били разоружали неке јединице бутарске окупаторске војске и запленили осам митраљеза, 24 пушкомитраљеза, осам минобацача и 540 пушака и рејону Жагубице - Кучева.

Око 24,00 преговори су прекинути под условом да до 02,00, 2. септембра, Бугари прихвате понуђене услове или ће их Седма бригада напасти. И поново су Бугари почели да моле да се преговори одложе до 08,00 часова.

Тачно у заказано време, 1/2. септембра, дошао је командир са још два официра и након получасовног разговора пристао је да преда гарнизон, али под условом који штаб Седме бригаде није прихватио: да са свом ратном спремом отпутују најкраћим правцем за Бугарску. Одговор на то био је категоричан - да се преда оружје, муниција и складиште хране, а старешински састав да задржи пишгоље, као и да им се обезбеди пут до границе, сем послуге на хаубици за коју се тражило да остане. Услови који су били постављени нису прихваћени, па су преговори поново прекинути.

У 10,45 часова, 2. септембра, потпуковник Раја Недељковић, политички комесар дивизије, оштро је реаговао зато што још није ликвидирана бугарска посада у Сврљигу. Пошто је био упознат с детаљима преговора, комесар дивизије и заменик команданта Седме бригаде ушли су у школско двориште и енергично упозорили Бугаре. После краћег времена донета је одлука и бугарски војници су, у колони по два са личним наоружањем, почели да напуштају утврђену зграду и бункере око ње. Одмах затим, старешина бугарског гарнизона писмено је наредио да се сва спољна обезбеђења под његовом командом повуку за Сврљиг, а руководиоци Седме српске бригаде својим јединицама да их прихвате. Посадни вод на Грамади предао се после прихватања услова за предају,

270) Зборник ХП/4 - Прилози „Изводи из Ратног дневника команде групе армија „Е" од 1.7. до 31. 12. 1944.

Бугарски окупациони корпус у Србији (14.8.) био је распоређен овако: Штаб корпуса и 22. пешадијска дивизија (63. и 66. пук) у Нишу; Штаб 25. дивизије у Пожаревцу (70. пук у Аранђеловцу), а 103. у Зајечару; Штаб 24. дивизије у Ужицу (51. пук у Ужич. Пожеги, а 64. у Кремни); Штаб 27. дивизије са 65. пуком у Прокупљу, 122. пук у Куршумлији, 123. у Лебану, а 69. јужно од Прокупља.

271) Зборник ХП/4, д. 121. А VII НАВ-Т-311.

који су упућени преко Другог батаљона Седме бригаде, а после њега предала се и посада у Нишевцу. Тако се од 11 до 13,30 часова, *2:* септембра, окупила на одредиште цела непријатељска посада од 175 војника и подофицира и три официра.[272] Заменик команданта Седме бригаде Радосав Митровић Шумадинац, добио је задатак да са Трећим батаљоном спроведе бугарску јединицу и комору са пленом у правцу кретања 23. српске дивизије. У с. Копајкошарама, пошто је политички комесар дивизије Раја Недељковић разговарао са војницима, посебно са њиховим старешинама, о потреби заједничке борбе против Немаца и они то одбили, Трећи батаљон их је разоружао и показао им пут према граници.

Седма српска бригада је, према расположивим изворима, запленила једну хаубицу од 105 шш са 100 граната, девет митраљеза типа „шарац," два тешка митраљеза, један пушкомитраљез „бренгал," 140 пушака, 370 ручних бомби, око 50.000 метака, 48 кутија за „шарац" као и сву опрему која се налазила у складиштима. Међутим, подаци о броју заробљеника и количинама ратног плена у Сврљигу у Операцијском дневнику Седме бригаде и два извештаја Штаба 23. дивизије нису индентични. [273]

Ослобођење Књажевца

Даљи покрети 23. српске дивизије - веома интензивни, неочекивани и брзи - усмеравани су у духу замисли Врховног штаба НОВ и ПОЈ и наређења Главног штаба за Србију према северу с циљем да се чврсто поседне територија источне Србије све до Дунава и на том просгору олакша прелаз јединица Црвене армије преко ове значајне природне препреке. На правцу кретања 23. дивизије налазио се један број непријатељских гарнизона и мање посаде које је требало разбити и, у продору,

272) А VII, к. 1074, рег. бр. 1-16/5, Операт. днев. 7. бриг. Исто А VII, к. 1067, рег. бр. 23-7/3. - Извештај Штаба 7. бригаде.

273) Извештај Штаба 23. дивизије од 2. 9. 44. - Зборник 1/11, д. 105 и петнаестодневни извештај (1. до 15.9.) и Оперативни дневник 7. бригаде А VII, к. 1070, рег. бр. 1-16/5.

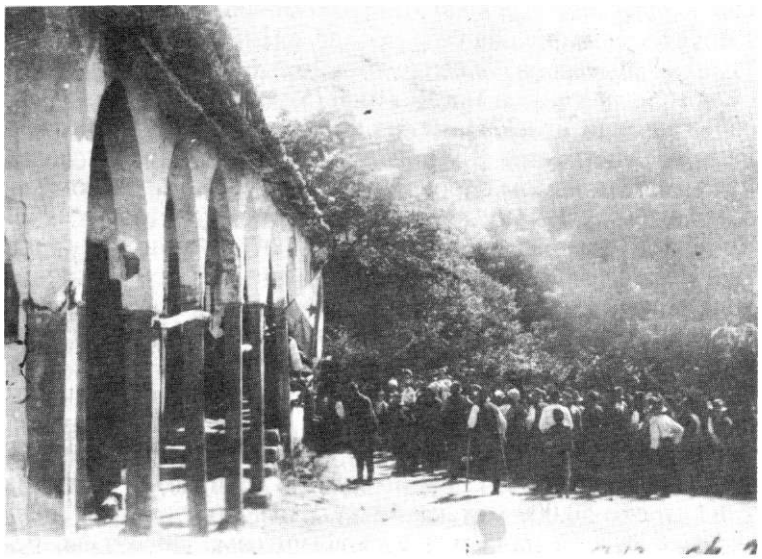

Народни збор у књажекачком се./у Василу 1944. 1одине

оставити за собом „чисту просторију на којој би се извршила мобилизација новог људства за попуну јединица."

Пошто је у Сврљигу прикупљена и припремљена за евакуацију сва опрема из магацина бугарских јединица, Седма бригада, по наређењу Штаба 23. дивизије, у ноћи, 2. септембра, кренула је правцем: Сврљиг - с. Драинци - с. Сврљишка Топла - Варнички врх - с. Василь где је стигла увече, 3. септембра. Заробљене бугарске војнике са једном четом бораца спроводио је заменик команданта бригаде, а за заплењену хаубицу и шест волујских запрега, натоварених муницијом и намирницама, одређен је Трећи батаљон. Њихов покрет био је знатно спорији, па су у Василь стигли неколико часова касније.

Замисао Штаба 23. дивизије био је да концентрише све своје бригаде око Књажевца, да испита састав, јачину, распоред и врсту наоружања непријатеља у том месту. Затич да рушењем објеката на комуникацијама и борбеним обезбеђењима изолује Књажевац од суседних гарнизона, те да га ноћу, 4/5. септембра, нападне и ослободи. У том циљу Штаб 23. српске дивизије писмено је на-

редио да се, са одређеним задацима, бригаде концетришу у следећим рејонима размештаја: [274]>

- Седма бригада северозападно од Књажевца у селима: Балановац - Валевац - Каличина, обезбеђујући се од Бољевца,Зајечара и Књажевца. Имала је два задатка, од којих први, да дође до што тачнијих података о стању непријатеља у Књажевцу и о томе до 12,00, 4. септембра, достави извештај Штабу дивизије како би овај могао издати потпунију заповест за напад и ликвидацију непријатељског гарнизона. Тај задатак био је подједнако важан за све бригаде 23. дивизије, и други, да употребом сопсгвених средстава за рушење и уз помоћ привремено мобилисаних сељака, са потребним алатом, приступи рушењу комуникационих објеката на путевима и пругама Књажевац - Зајечар и Књажевац - Бољевац. Рушити је требало дању и ноћу, 4. и 4/5. септембра, и одбраном тих праваца онемогућити непријатељу комуницирање ка Књажевцу.

- Девета бригада јужно од Књажевца у селима Црвење и Жлне обезбеђујући се према Књажевцу, а уз помоћ мобилисаних сељака, да руши објекте на комуникацијама на правцима Књажевац - Сврљиг и Књажевац - Пирот. Са Деветом бригадом налазио се и начелник Штаба дивизије са радио-станицом;

- Четрнаеста бригада из рејона села Плужине, Нишевца и села Варош код Сврљига да се премести ближе Књажевцу у селима: Васиљ, Грозна, Балановац. Обезбеђујући се од Књажевца, Сврљига и Белог Потока имала је задатак да поруши објекте на тим комуникацијама. Са Четрнаестом бригадом налазио се Штаб 23. дивизије.

Неки догађаји у том времену одвијали су се брже него што су писана и куририма преношена наређења претпостављених или извештаји потчињених штабова. Ситуација је некада налагала да се хитно, често самоиницијативно поступа. Догађало се, на пример, да док Седма бригада још није била ни кренула на нов рејон концетрације за напад на Књажевац, а њен је Штаб већ био обавештен да су све непријатељске јединице напустиле

274) Зборник 1/11, д. 106.

Књажевац.[275] У ствари, непријатељске снаге у Књажевцу нису ни сачекале да се сукобе са јединицама осдободилачке војске. Бугарским снагама претиле су, у ствари, две опасности: једна од јединица НОВЈ које су настојале да их придобију за борбу против немачких фашиста или да их разоружају, и друга од Немаца, који су под шифром „Јудас" имали намеру да разоружају бугарске јединице у Србији и преузму све њихово наоружање и материјална добра.[276]С обзиром да су се налазили у приграничном подручју, бугарски 103. пук био је у нешто повољнијим околностима у односу на бугарске јединице које су се налазиле у унутрашњости Србије, па је искористио тренутак и благовремено се, с наоружањем и осталом опремом, извукао из Књажевца и Зајечара.

У ближој околини Књажевца задржалису се једино четници Књажевачког корпуса против којих су успешно водили борбу Први и Четврти батаљон Седме српске бригаде. У ствари, и четници су се повлачили ка Зајечару и Хомољу, међу којима и 59 присилно мобилисаних људи који су се, убрзо затим, предали и остали у састав Седме бригаде. На вест да је непријатељ напустио град, Први батаљон,[277] који је био у непосредној близини, одмах је ушао у Књажевац и са једном четом обезбедио магацине, надлештва и друге важније објекте, а две чете је ангажовао за рушење објеката на комуникацијама које воде ка Зајечару. Мост прекоТрговишког Тимока у Књажевцу био је први порушен. Седма бригада, на вест „Књажевац је слободан" одмах је са осталим батаљонима, из села Васиља, усиљеним маршем кренула у варош. Доласком у град свако се прихватио свог задатка. Заменик политичког комесара Душан Ковачевић, са одређеном групом, контролисао је саобраћајни чвор железничке станице, поште и надлештва. Командант бригаде контролисао је ефекат рушења саобраћајних објеката и обезбеђење од Зајечара,

275) Посада Књажевца састојала се од Другог батаљона 103. буг. пука, Гарнизоне чете и батерије топова који су најкраћим путем отишли за Бугарску и Одред пољске страже који се повукао ка Зајечару.

276) Зборник ХП/4 „Прилози" - Изводи из ратног дневника Команде групе армије „Е".

277) Зборник 1/11, д. 113.

док су заменик команданта и политички комесар обилазили војне објекте, и утврђивали стање плена. Начелник штаба бригаде писао је извештај и организовао курире да о стању у Књажевцу хитно обавесте Штаб дивизије. За то време више патрола кретало се градом контролишући сумњива лица и станове у којима су боравили непријатељски официри.

Одушевљени успесима што је ослобођено по величини четврто среско место у источној Србији, припадници Седме српске бригаде нису ни слутили могућност изненадног продора Немаца са правца из Ниша који је затварала Девета бригада. Око 11,00 часова, изненадно, наишла је моторизована немачка колона од око 50 камиона, борних кола и два тенка који су у прописном растојању ишли према Зајечару.[278] Бука мотора приликом наиласка у град многе партизанске борце је обрадовала, јер су мислили да се ради о заплењеним возили.ма. Међутим, када су приметили немачке шлемове партизански, борци су се повукли из рејона главне улице ка периферији града. Стиче се утисак да су и Немци очито мислили да су у граду њихови савезници - четници, па су наставили пут без задржавања. При изласку из града колона је заобишла порушени мост на Трговишком Тимоку. Одмах после тога, батаљони ослободилачке војске вратили су се у град, али с искуством више, па су на свим правцима постављена јача обезбеђења. Људи који су били задужени за војну-политичку пропаганду су тако рећи на свакој кући, свакој бандери, сваком дрвету, излепили пропагандни материјал (слике Рузвелта, Черчила и Стаљина, одлуке Техеранске конференције, разне летке којима се популарише НОВЈ и документа која су доказивала издају четника и слично).

У згради Гимназије, 4. септембра, формирана је Команда места Књажевац за коју је Седма бригада издвојила три официра и 17 војника. За команданта је постављен Славко Јоцић, дотадашњи командант Трећег батаљона бригаде, док је за политичког комесара одређен Радош Митић, дотадашњи политички комесар Првог ба-

278) А VII к. 1067, рег. бр. 23-7/3, Извештај 7. бригаде Штабу 23. дивизије од 27. 9. 44,-

таљона, а за заменика политичког комесара Милоје Николић, дотадашњи заменик политичког комесара Првог батаљона. Активним политичким радом у народу Команда места стекла је неограничено поверење. Само три дана -1касније ова територијална јединица нарасла је на 80 на- • оружаних партизана. Из села Трговишта, на пример, после збора, приступило је 18 добровољаца од којих 12 са пушкама. Убрзо после тога Команда места имала је 230 бораца, односно толико да је у селу Булиновац преформирана у Књажевачки партизански одред са истим старешинским саставом, стим штоје за заменика команданта одреда постављен Мирко Бисић. Захваљујући војно--политичкој клими на ширем подручју источне Србије, Књажевачки партизански одред је, до 9. октобра 1944. године, нарастао на око 800 бораца и постао и војничка и политичка снага која је врло ангажовано учествовала у другом ослобођењу Књажевца, 10. октобра 1944. годи-Не. "9)

Развој војно-политичке ситуације у корист НОБ и савезничких снага на средишном делу Балканског полуострва, неодложно је захтевао од немачке команде Југоистока да што брже и ефикасније запречи продор снагама Црвене армије из Румуније и уништи снаге ослободилачке војске јужно од Дунава. Прозревши ове намере непријатеља и значај тренутка после ослобођења Књажевца. Штаб 23. српске дивизије наредио је штабовима својих потчињених бригада да - пошто одморе и храном подмире војску, у току 4. септембра - пребаце: Седму бригаду на простор Валевац - Каличане - Штипино - Равна; Четрнаесту на терен с. Василъ - с. Балановац, а Девету на периферију Књажевца, и то један батаљон да са Малог камена контролише комуникације Књажевац - Сврљиг, Књажевац - Зајечар и Књажевац - Бољевац, односно Пирот. Увече истог дана Седма бригада је преузела хаубицу 105 шт и противтенковски топ са посадама.

279) Мемоарска казивања политкомесара одреда Радоша Митића код аутора Књажевац је први пут ослобођен 4. а поново су га Немци окупирали 8. септембра - Зборн. XII/4, док. 126.

Прво ослобођење Зајечара

У циљу што бржег продора према северу већ наредног дана, 5. септембра, у раним јутарњим часовима, у склопу прве етапе марша бригаде, 23. српске дивизије у три параледне колоне кретале су се у следећем поретку:

- Седма бригада (као средња колона) у 08,00 **часова правцем с. Штипино - с. Равна - с. Дебелица - с. Дренова - с. Врбица - с. Заграђе одакле ће, после одмора од 3 -4 сата и ручка наставила је пут и по два своја батаљона разместила у селима Грлиште и Шљивар. Са Седмом бригадом кретао се и Штаб дивизије са својим приштапским јединицама;**

- Девета бригада (као деснокрилна колона) кренула је правцем: Књажевац - Краљево село (Минићево) - Мали Извор с циљем да два своја батаљона постави у селу Вратарници а два друга, уколико прилике дозволе, на простор села Грљана;

- Као лева колона Четрнаеста бригада кренула је у 06.00 часова правцем с. Васиљ - с. Лубнице, с тим да у њему размести два батаљона, а друга два у селу Звездан уколико то буду прилике дозволиле.[280]

Са ових терена све бригаде биле су дужне да према наређењу Штаба 23. српске дивизије, од 4. септембра, предузму „све мере за прикупљање података о непријатељском гарнизону у Зајечару, као и о четничко-недићевским групацијама" које се, можда, налазе на простору према Бољевцу и према Бору и Зајечару и између Бора и Бољевца. Четрнаестој и Деветој бригади било је наређено да потпуно онеспособе железничку пругу и путеве, мостове и пропусте на релацијама Зајечар - **Књажевац (Девета) и Зајечар - Бољевац, Зајечар - Метовница -** (Четрнаеста), као и да покрети свих јединица буду брзи, **уз примену дубоких претходница и заштитница и** боч**ним осматрањем, а уза све то и довољно растресита-да у случају изненадног сусрета с моторизованим колонама јединице могу брзо да се развију за борбу.** [281]>

280) Зборник 1/11, д. 113; А VII к. 1070, рег. бр. 8/1.
281) Исто.

Опрезност говори да Штаб 23. дивизије није имао података о распореду, наоружању и јачини непријатељских снага и његовим намерама, као и да је био свестан чињенице да се његове јединице крећу по непознатом терену и у правцима који су витални за немачке јединице које су хитале према Дунаву и северу да се извуку, да онемогуће брзи продор и спајање јединица НОВЈ с јединицама Црвене армије. У свему томе, Зајечар је био најзначајније немачко упориште на овом делу. Штаб дивизије је био свестан те чињенице, али није имао довољно увида у све елементе и непријатељског распореда ^мЈачине. Зато се и у наређењу, од 4. септембра, поред осталог, каже:

„Уколико се покаже повољна прилика да је могуће овладати Зајечаром без нашег специјалног наређења, то ће све бригаде препоручити својим јединицама самоиницијативу за овладавање Зајечара. Ради тога је потребно развити одмах по доласку на нову просторију дубока извиђања, која ће тачно испитати стање у Зајечару" и препоручује распоред бригада у случају ако се Зајечар освоји. 282)

За кратко време боравка на простору Бела Река - Мариновац (Врбица) - Змијанац - Мали Извор, Штаб дивизије је из различитих извора добио податке. Карактеристичан је онај који говори да Немци намеравају да напусте Зајечар, 6. септе.мбра, и да је 5. септе.мбра у граду преговарао Љуба Јовановић и Немци да окупатор преда власт четницима, а ови да им омогуће евакуацију. 283) Тога дана патрола Седме српске бригаде, у поподневним часовима, сукобила се код Грлишта с групом од око 500 четника која је напустила село и повукла се на косе изнад

282) Исто.

283) Према тим подацима, у Зајечару је било 400 Немаца, батаљон љотићеваца, 6-800 недићеваца, око 100 војника пољске страже, делови Поречког четничког одреда (50 људи) 70 граничара, а око Зајечара око 600 четника Љубе Јовановића. У тексту наређења Штаба див. од 5. септембра се каже да су подаци неуверљиви па додаје „по извесним подацима" у Зајечару је било много Немаца без оружја - дошли су из Румуније преко Нрахова, а „по причању" ту се налазе Немии из Баната, Срема и Бачке, као и да се прича „да су их разоружани СС-овци, гестаповци," Зборник 1/11, д. 122.

њега. Штаб 23. дивизије донео је друго наређење. Да се све бригаде у другој етапи марша пребаце на линију Лубница - Шљивар - Вратарница, односно Грљане и одатле почну да чисте терен од четника и да се лоцирају око Зајечара и наставе да проучавају непријатеља у Зајечару како би се гарнизон лакше ликвидирао, што би омогућило „повољнији и бржи продор ка Дунаву, како би што пре дошли у додир с Црвеном армијом."[284]'Блокада Зајечара наређена је тек пошто се јужно и југоисточно од града очисти терен од четничких групација.

Формиране су три колоне са задатком да чисте четнике на правцу према Зајечару. Леву је сачињавала Четрнаеста српска бригада која је имала задатак да са севера блокира Зајечар. Средњу Седма бригада која је имала задатак да са два батаљонаблокира град, налинији Гнилак - Краљевица - Расадник, један батаљон у Шљивару, а други у Грлишту као резерва. Десну колону чинила је Девета бригада која је имала задатак да Зајечар блокира са истока-од Падине до шумске железничке пруге. Ш габ дивизије тражио је од савезника да бомбардују гарнизон у Зајечару и четнички логор у Звездану. За напад на Зајечар одређене су Четрнаеста и Седма бригада којима је остављена иницијатива да саме одреде снаге које ће учествовати у нападу.

У том моменту у Зајечару су се налазила два немачка полицијска добровољачка батаљона и један батаљон СДС, око 1.000 рањеника и 500 избеглица.[285]>Обавештен о предстојећем нападу бораца ослободилачке војске на Зајечар, командант Јуришних четничких корпуса је, 6. септембра, оставио Тимочку четничку бригаду у рејону Бољевца, а остале делове покренуо и својим левим крилом, 7. септембра, запосео косе Белог Брега и у 09,00 часова, из позадине, напао Четрнаесту бригаду која је делом упала у сам Зајечар. [286)]

Непријатељ је добро утврдио и снабдео Зајечар као важно упориште из кога је контролисао источну Србију и комуникације на том правцу. Сам град био је база тог

284) Зборник 1/11, д. 122.

285) Зборник ХП/4, д. 126. објашњење 2.

286) Збор. 1/12, д. 11; И.Глигоријевић: „9. српска бригада," стр. 143; С. Миладиновић: „14. српска бригада,'" стр. 207.

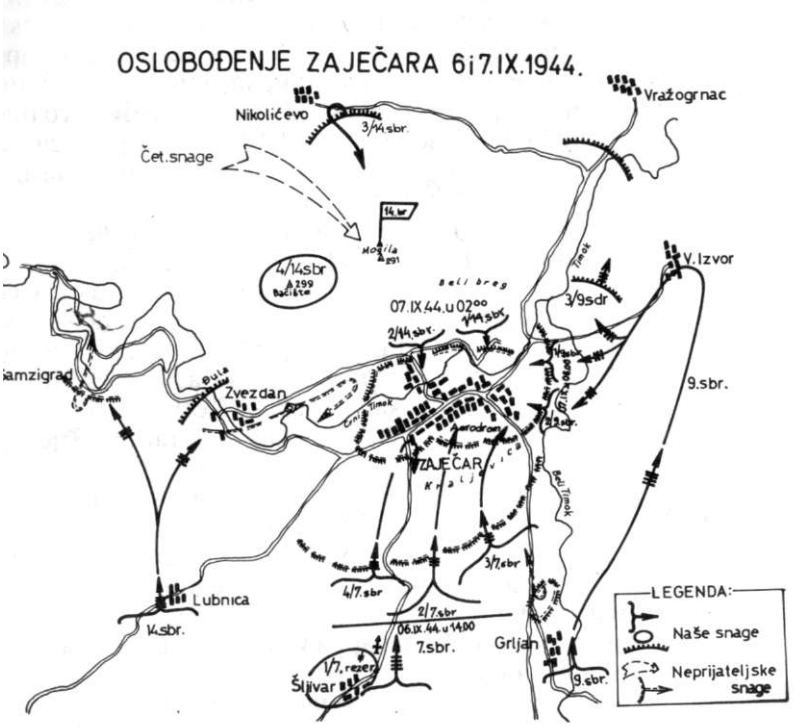

подручја са многобројним складиштима и војно-**позадинским** установама. У њему се налазила немачка болница за прихват, збрињавање и евакуацију рањеника за Немачку.

Због оваквог значаја, непријатељ је око Зајечара и у самом граду организовао спољну и унутрашњу одбрану. Шири појас поселе су бројне снаге четничких јединица које су, према договору, очекивале да после повлачења немачких снага преузму војну и цивилну власт у Зајечару. Други појас састојао се од спољних утврђења јужно од града са тежиштем на линији: Расадник - Краљевица - Гнилак - Стојков поток. Трећи појас одбране протезао

се спољном нвицом града и по дубини до зграде Крајскомандатуре у центру града. Поред тога, на мостовима, неким значајнијим државно-окупационим и привредним објектима, улазима у град-изграђени су бункери чије су посаде контролисале и браниле улаз у град. Јединице 23. дивизије морале су рачунати и на спољне интервенције непријатељских снага из Бора-удаљеног од Зајечара 30 кт, из Неготина-удаљеног 56 кт, и мање ефикасне из Ниша, преко Књажевца - удаљеног 96 кт, без обзира шго су ове просторе покривале партизанске јединице и из Параћина, преко Бољевца на ком правцу се налазила 25. српска дивизија.

По пристизању јединица 23. српске дивизије, 6. септембра у 13,00, на линији с. Грљане (Девета), с. Шљивар (Седма) и ЈТубница (Четрнаеста бригада), командант дивизије који се налазио у с. Шљивару издао је усмену заповест [287] за обухватни напад на Зајечар, са главним правцем дејства преко добро утврђене Краљевице. Према овој заповести Седма бригада, налазила се на правцу главног удара на главном правцу искључено Бели Тимок - Расадник - Краљевица - Гнилак - Стојков Поток чији је напад требало да подржавају противтенковски топ 45шш и хаубица 105шт; Девета бригада, десно од ње, на простору села Грљане - Мали Ступањ - с. Велики Извор са задатком да протера ,Немце из села Грљана и нападне Зајечар са источне стране; Четрнаеста бригада, лево од Седме, до овлада селима Звезданом и Гамзиградом, а затим делом својих снага нападне у правцу Железничке станице и Циглане у Зајечару, а делом снага обезбеди дивизију од Бора на линији села Вражогрнци, Николичева и Звездана (са положаја: Могила - Каилово - Ђула). [288]

Командант 23. српске дивизије инсистирао је да се, приликом покрета дивизије према Дунаву, нападне Зајечар и ослободи. Он се кретао са Седмом бригадом на главном правцу напада и усмеравао јединице и штабове у борби за Зајечар.

Пред напад на град Седма српска ударна бригада имала је четири батаљона, чету пратећих оруђа, интен-

287) Заповест за напад (писана) није пронађена.
288) С. Миладиновић - 14. српска бригада, стр. 207 - 215.

датуру и болницу - укупно 667 бораца и руководилаца, наоружаних са 60 пушкомитраљеза, једним тешким митраљезом, 62 аутомата, 514 пушака, 9 минобацача разних калибара и четири противтенковске пушке. Сваки борац имао је за своје наоружање довољно муниције, и поред тога што је у резерви бригада имала још и седам волујских запрега разне муниције. Хаубица је располагала комплетом од 100 граната заплењених у Сврљигу. [289]

Штаб Седме бригаде је у духу наређења Штаба 23. дивизије распоредио је своје батаљоне за напад, и то: десно, Трећи батаљон на правцу Парајанкул - Расадник - источна периферија Зајечара; центар, Други батаљон правцем Виноградарско брдо - старо утврђење на Краљевици - аеродром - центар града, лево Четврти батаљон на правцу Гнилак (к.246) - западне падине Краљевице - Зајечар; Први батаљон налазио се у северном делу с. Шљивара као бригадна резерва. Са полазних положаја **кренуло** се **у напад** на **град по времену** пристизања. Тако су Трећи и Четврти батаљон Седме бригаде напали шири рејон Краљевице, 6. септембра у 14,00 часова, а Други њен батаљон - три часа касније, док су Први и Други батаљон Четрнаесте бригаде у напад пошли наредног дана, у 02,00 часова, а Девета бригада (без једног батаљона) у 06,00 часова 7. септембра 1944. године.

Штаб 23. дивизије наредио је Седмој бригади да непосредно нападне град. Град су браниле следеће непријатељске снаге: два немачка полицијска батаљона са око 800 људи, око 170 љотићеваца, и око 3.000 четника на спољној одбрани. Девета и Четрнаеста бригада водиле су борбе на ширем одбрамбеном положају против четника, а у с. Грљану и против Немаца. Борбена дејства ових бригада у ширем рејону града, такође, била су у склопу борби за ослобођење Зајечара.

По избијању стрељачког строја Седме бригаде на Ј1 убничку реку, и док је подилазио утврђеној Краљевици кога су бранили Немци уз помоћ пољске страже, противтенковски топ неутралисао је непријатељско гнездо и осматрачницу на кули у централном делу утврђења, и то углавном захваљујући искусном нишанцији Тихомиру

289) А VII, к. 1070, рег. бр. 7/1, Ф 2и к. 1067, рег. бр. 23-7/5. Извештај 7. српске ударне бригаде.

Милојковићу који је трећом гранатом, око 17 часова, поголио кулу у пределу осматрачнице. Тако су успели на ликвидацијијакогутврђењаКраљевице, поред бомбашаи пушкомитраљезаца свих батаљона, од великог значаја била су дејства артиљерије и минобацача. Такође у знатној мери смањена могућност непријатељу да ефикасно осматра и да успешно брани прилазе утврђењима.

Па ипак, непријатељ се из ровова упорно бранио. Око 18,00 часова командант дивизије наредио је посади хаубице да изађе на ватрени положај у рејон шумарка, северно од села Шљивара, и дејствује на одређене циљеве 290) Иако добро маскирана у шуми, хаубица је морала повремено да мења свој ватрени положај отварајући ватру на непријатељска утврђења и положаје на Краљевици и падине према Зајечару. Њено дејство, уз жестоку ватрену подршку батаљона Седме бригаде у нападу, стварао је и психолошку несигурност у непријатељским редовима који нису очекивали да снаге ослободилачке војске у источној Србији располажу артиљеријским оруђима. У исто време, са ватрених положаја - на око 2 кш испред прве линије непријатељске одбране - успешно су дејствовали минобацачи Чете пратећих оруђа Седме бригаде. Њихово дејство преношено је по фронту и у дубини испред свих батаљона, тако да је непријатељ стекао утисак да јединице с којима тренутно води борбу располажу бројном артиљеријом. Осим тога, на утврђене положаје на Краљевици Седма бригада нападала је обухватно. Трећи батаљон с десне стране напредовао је до рејона Расадника и приближавао се рејону болнице. На појаву Немаца из правца с. Грљана, које је Девета бригада набацила, батаљон се ангажовао на свој десни бок и отклонио опасност, а затим поново усмерио свој напад, око 01,00 сати, на Краљевицу. Четврти батаљон је, такође, обухватним нападом с лева заузео Гнилак (к. 246). Енергично дејство Трећег и Четвртог батаљона озбиљно је деловало на морал непријатеља стварајући код њега страх да ће одбрана Краљевице убрзо бити одсечена од главних снага у Зајечару, због чега би њено снадбевање било онемогућено, што би повећало опасност од уништења. Други

290) Посаду хаубице сачињавало је 11 бугарских војника јединице која се предала у Сврљигу.

батаљон снажно је наваљнвао с фронта, успешно подилазећи главним утврђењима на Краљевици, што је приморало непријатеља да, 7. септембра у 01,00 сати, напусти краљевичка утврђења и повуче се у потпуном нереду. На положајима је оставио један минобацач са већом количином граната, 100 ручних бомби и другу војну опрему с читавим складиштем експлозива. У рејону изнад аеродрома непријатељ је, прихваћен снагама одбране града, покушао да пружи отпор, али је потиснут. Четврти батаљон Седме бригаде, охрабрен постигнутим успесима, тако рећи на леђима непријатеља-ушао је у западни део града, али, том приликом, умало да се није нашао у обручу непријатеља који је покушао да га одсече од главнине и уништи. Батаљон се, ипак, организовано извукао и повезао са борцима који су нападали на град с осталим јединицама Седме бригаде.

Девета бригада (без 4. батаљона који је остављен код Књажевца), 6. септембра, разбилаје и протерала групу Немаца из рејона с. Грљана и пред мрак кренула за Велики Извор где је стигла 7. септембра у 02,00 сата. Из овога рејона упутила се у напад на Зајечар са његове источне стране[291]»и тек у 06,00 сати ступила у борбу против Немаца на источној периферији града. [292)]

Разбијајући четничке јединице, Четрнаеста бригада је, 6? септембра до 16,30 часова, заузела села Звездан у коме се налазио четнички логор и Гамзиград. Затим су њени батаљони наставили гоњење четника и овладали доминирајућим положајима северно од Зајечара (Бели Брег, Краварник и Каилово). У тим окршајима бригада је успешно тукла четнике од којих је знатан број заробила. Седмог септембра у 02,00 сати Први и Други батаљон ове бригаде учествовали су у нападу на Зајечар са северне стране,- на правцима Железнички мост, Пивара и Циглана. Њен Трећи батаљон, за то време, обезбеђивао је остале јединице од могућег напада непријатеља из Бора, а Четврти је био у резерви. [293>]

У јутарњим часовима, 7. септембра, командант 23. српске дивизије прешао је на Краљевицу да би непосре-

291) Иван Глигоријевић - 9. српска бригада, стр. 146.
292) С.Миладиновић - 14. српска бригада, стр. 213.
293) С. Миладиновић - 14. српска бригада, стр. 208-217.

дно личним осматрањем стекао бољи увид у положај својих јединица на фронту. Оценивши да је ситуација свих бригада 23. дивизије била веома повољна, наредио је да се изврши још снажнији притисак на непријатеља, у суженом обручу око самог града, и принуди на предају. Ради што боље ватрене подршке бригадама, командант дивизије одредио је нове положаје артиљерији. Хаубица 105 шт постављена је на Краљевици и одмах ступила у дејство на непријатељска упоришта. Противтенковски топ 45 шш постављен је на лево крило Седме бригаде у рејону Гнилак (к. 246) како би могао дејствовати на евентуалног непријатеља из правца Бора. Такав распоред показао се целисходним. Топовске и минобацачке гранате засипале су непријатељске положаје у граду. Око 11,00 сати у близини млина и у рејону Железничке станице водиле су се жестоке борбе. Нешто касније почела је да гори зграда Крајскомандантуре,док се у исто време код Пиваре и Циглане водила жестока борба.

У оваквом важном и пресудном моменту Јуришни четнички корпус, који је у јутарњим часовима стигао из рејона Бољевца, искористио је моменат и напао Четрнаесту бригаду с леђа и потиснуо њене делове од села Николичева према Зајечару. Истовремено Први и Други батаљон Четрнаесте бригаде водили су уличне борбе против Немаца у самом граду. У измењеним условима, да би отклонила опасност с леђа, Четрнаеста бригада је део снага из града повукла и појачала одбрану од четника. Ова померања немачки фашисти су одмах уочили и искористили за консолидовање одбране.

Захваљујући расположивим средствима везе, немачка команда је могла да усклади дејства својих јединица у опкољеном Зајечару и оних из Бора које су биле упућене да деблокирају Зајечар. Не.мци су обезбедили и садејство четника. Координираним акцијама и противнападима немачке снаге су почеле извлачење из града кроз брешу која је настала после ангажовања делова Четрнаесте бригаде за борбу противу четника. У поподневним часовима, истога дана, из Бора је наишла немачка колона од седам тенкова и 12 камиона-са око 250 војника[294]>

294) Зборник 1/11, д. 79.

која је имала задатак да деблокира опкољене Немце у Зајечару, који су истовремено усмерили своје јединице у пробој у правцу с. Звездана и успеле да се споје с групом која им је хитала у помоћ.

Међутим, пошто је разбила четнике који су је напали с леђа, Четрнаеста бригада је свим својим снагама кренула са брда Могила и Бачишта на комуникацију Зајечар - Бор којом су Немци вршили пробој. У исто време, Штаб Седме бригаде већ је био увео у борбу свој Први батаљон из резерве на свом левом крилу и орјентисао га са северозападних падина Краљевице на правац повлачења немачких снага. Прва чета овог батаљона избила је на друм и на мосту између Зајечара и Звездана уништила неколико немачких камиона.

Немачку колону у пробоју тукли су с околних положаја хаубица и противтенковски топ, минобацачи, противтенковске пушке и све пешадијско оружје. Ношена паничним страхом колона је продужавала даље уз велике жртве. Но убрзо под налетом Првог иЧетвртогбатаљона Седме и делова Четрнаесте бригаде пробој Немаца из Зајечара је онемогућен, па је део према Зајечару приморан да положи оружје, а део да побегне према Бору. И Четрнаестој бригади пошло је за руком да уништи и запали неколико камиона.

После свега борбе су се са периферије града из свих праваца пренеле на његове улице. Седма бригада, дејствима од аеродрома и са правца Градске болнице, приближавала се центру. На главној улици њени борци састали су се с борцима Девете бригаде који су борили противу Немацаоко зграде Крајскомандатуре. Из неколико зграда које су претворили у утврђења, са кровова и подрума кућа Немци су дејствовали најединице 23.дивизије које су довршавале борбе за ослобођење Зајечара. Сви излази из града били су затворени. У сутон, када више није било никаквог излаза, борбе су почеле да јењавају. Само забарикадиране групе изолованих немачких фашиста пружале су отпор, док, најзад, и оне нису биле сломљене силином налета бораца Седме и Девете српске бригаде.

Сутрадан су патроле и групе бораца проналазиле Немце који су покушали да се притаје у кукурузиштима и шумарцима, у подрумима, шупама и таванима. О не-

организованом повлачењу пораженог непријатеља говори се и у Наређењу Штаба 23. српске дивизије потчињеним јединицама за даљи размештај бригада, од 7. септембра 1944, у коме се, између осталог, каже:

„... енергичним притиском Седме, а делом и Девете бригаде натеран је непријатељ у панично бекство..."

У истом наређењу говори се и о томе да су Седма и Девета бригада блокирале групу Немаца у граду, па се упозоравају да не дозволе ниједном непријатељском војнику да се извуче и да енергичним нападима ликвидирају што пре ту непријатељску групу.[295]

У време када је борба сведена на уништавање непријатељских група у самом Зајечару, на аеродром је атерирао немачки транспортни авион. Чим се зауставио на његовим вратима појавио се немачки официр и, не слутећи шта се збива у Зајечару, погледом потражио уобичајени пријем авиона. Командант дивизије који се у том моменту затекао у непосредној близини, наредио је да се зароби посада авиона и сам је потрчао ка авиону. Пилот је схватио околности у којима се нашао, залупио врата и авион је одмах почео да рула травнато.м пистом. На њега су сви који су се затекли око аеродрома отворили ватру из расположивог оружја, али се авион изгубио у правцу Видина.

У 18,00 часова, 7. септембра, Зајечар је био потпуно ослобођен после 28 часова тешке и упорне борбе. Будући да је то било прво ослобођено седиште окружне власти у југоисточној и источној Србији, да је у њему била база за снабдевање непријатељских снага на Дунаву противу Црвене армије, да је ту био велики број Немаца и народних издајника који су поражени, одушевљењу бораца и старешина после престанка борби у граду није било краја. Улице града, нарочито центар - око Крајскомандатуре, пружале су стравичну слику. Свуда су били лешеви погинулих непријатељских војника и официра. Колико их је било побијено у граду и око њега-нико није поуздано утврдио, али се у многим проценама каже да је било између 250 и 370 Немаца, љотићеваца, недићеваца и четника. Поуздано се зна да је међу погинулима у борби са борцима Четрнаесте бригаде био и командант

295) Зборник 1/11, док. 136. тач. 2.

Јуришног четничког корпуса потпуковник Бора Станисављевић и да је 1.000 Немаца и њихових помагача заробљено, а међу њима злогласни гестаповац Тилер, шеф обавештајног одсека Крајскомандатуре у Зајечару.[296]

Истога дана увече организована је и постављена Команда места. За првог њеног команданта именован је Душан Ковачевић из Зајечара, помоћник политичког комесара Седме српске бригаде. Поред другог особља, Седма бригада је одвојила за команду места једну чету из Другог батаљона. Команда места је у току ноћи припремила и одштампала проглас који је рано ујутру, 8. септембра, био растурен по Зајечару. Проглас је Зајечарце и становништво околних села позивао да чувају општедруштвену имовину и ангажују се у откривању прикривеног непријатеља. Овај орган позадинске војне власти радио је у Зајечару врло кратко време, свега два дана, али је по мерама које је предузимао - у организовању нормалног живота и рада у граду, а и евакуацији становништва и многих добара и чишћењу града од немачких јединица - учинио што је највише могао.[297]

Није се могао утврдити ни тачан податак о плену који је био захваћен приликом ослобођења Зајечара, из једноставног разлога што толики плен за тако кратко време не само бригаде него нико други није могао да евидентира, а, с друге стране, у ослобођењу је учествовала цела 23. српска дивизија, па је наређено да се цео плен преда дивизијској интендатури. Чак ни дивизијска интендатура није успела да забележи шта је све заплењено. Део плена није ни дошао у дивизијска складишта, јер су знатан део тога задржавали појединци, нарочито се радило о одећи, обући, цигаретама и стварима које улазе у личну опрему војника. Поуздано се зна да је у Зајечару заплењено 22 пушкомитраљеза и митраљеза, три минобацача, преко 500 пушака, много пиштоља, ручних бомби, три путничка аутомобила, 14 мотоцикала, 10 камиона, 15 вагона шећера, велике количине брашна, уља, масти,

296) Збор. 1/12, д. 11, Извештај 7. бригаде А VII к. 1070, рег. бр. 4-1/1; Иван Глигоријевић - 9. српска бригада, стр. 153; С. Миладиновић; 14. српска бригада, стр. 220; Слоб. Босиљчић Источна Србија, стр. 239.

297) Слоб. Босиљчић -Источна Србија, стр. 239.

површа, јахаћих и запрежних коња, више вагона експлозива у подземним магацинима на Краљевици.

Међутим, велики део заплењеног материјала након два дана поново је пао у руке непријатељу. Постоји више разлога који су довели до тога. Нико није очекивао тако брзу и тако ефикасну интервенцију Немаца с југа, тим пре када су комуникације биле зарушене, а терен куда се пробијала 1. брдска дивизија или њени делови-поседнути бројним партизанским одредима и командама места. Када је руководство 23. српске дивизије сазнало за продор Немаца према Зајечару, више и није било времена за евакуацију препуних немачких магацина. С друге стране, одушевљени и занесени успехом, ангажовани око сахране погинулих бораца и санацијом бојишта, организовањем митинга, и другим пословима, Команде места мало је занемарило брзо организовање евакуације заплењеног материјала. За организовање оваквих послова није се имало искуства, дивизија није располагала транспортним средствима, а није било ни добрих и проходних путева. Није било ни могућности за ускладиштење плена, јер је дивизија била у покрету. За мобилизацију запрега било је веома мало времена, а саме запреге представљале су спора транспортна средства у односу на немачке моторизоване колоне. Готово нетакнути остали су магацини експлозива испод Краљевице, а бригаде су и те како осећале потребу за експлозивом, посебно у овој етапи борбе када је требало свакодневно рушити путеве и мостове и тако отежавати продор моторизованим немачким јединицама према Дунаву. Чак није уништен ни део плена који није евакуисан. Истина наоружање и муниција остали су у рукама бораца НОВ, као и доста одеће и обуће-захваљујући томе што су борци мењали дотрајало заробљеничком опремом. Нешто је подељено и сиромашним породицама, нешто је евакуисано запрегама и заплењеним камионима, али је знатан део ратног материјала поново узео непријатељ. Од заплењених камиона у Зајечару, касније, формирана је ауточета приШтабу23. дивизије.[298)]Заплењени камиони су, за она два дана слободног

298) Ауточета се први пут помиње у допису Штаба 23. дивизије бригадама од 15. септембра 1944. - Фонд Градског музеја у Зајечару - ксерокс код аутора, свеска I, стр. 141.

Зајечара, делимично употребљавани и за пребацивање неких јединица 23. дивизије. То је било први пут да се нека јединица ове дивизије пребацивала камионима.

У писму, 7. септембра, политички комесар 23. дивизије свим бригадама оштро је реаговао на понашање појединаца и група приликом ослобађања Зајечара. Таква критика могла се односити углавном на новодошле борце који још нису имали времена да усвоје моралне вредности партизанског борца, нити да се уклопе у све токове партизанског начина живота и понашања. Све је то било усмерено да се не допусти разводњавање моралних особина сваког појединца на којима је почивао и растао углед НОВЈ. Тиме је истакнута посебна одговорност политичким и војним руководиоцима за морално-политичко ЈЈтање у потчињеним јединицама и наглашено даличним "примером, као и примером старих бораца-утичу на оформљење новодошлих, младих бораца, којих је из дана у дан све више пристизало у бригаде.

Ослобађајући Зајечар, 23. дивизија је срушила окружну и све органе ниже власти на које се ослањао окупатор, а организовала је нову, народну власт. У тој борби 23. дивизија је изгубила 38 бораца и руководилаца, док их је 99 рањено. Прилика је била да се погинулима одају све почасти. Зато се, 8. септембра, организује свечана сахрана погинулих. У поменутом писму политичког комесара дивизије, Раје Недељковића каже се:

> „Сутра 8.о.м. у 13 часова извршиће се свечана сахрана свих наших погинулих другова у борби за Зајечар. Због тога је потребно, да све бригаде са сектора свога дејства сакупе све погинуле борце и до 12 часова пренесу их у близину аеродрома. У граду ће се набавити сандуци и венци и одредити место, где ћемо их сахранити. Да би сахрана била штосвечанија, потребно је да свака бригада пошаље по једну чету, потпуно обучену и униформисану, која ће учествовати на потребу.[300]>

299) Наређење Штаба 23. српске дивизије јединицама од 7. 9. 1944. фонд Градског музеја Зајечар, ксерокс у ар*иви аутора, свеска I. стр. 110-112.

300) Погинули су: Радомир Банковић и Милисав Јовановић из с. ТЈрвене Јабуке, Данило Радојловић из с. Рупља, Добривоје Јовић из

Сахрани погинулих бораца на Зајечарском гробљу присуствовала је, за онлашње прилике, импозантна маса од око 5.000 људи из града и околних села.[301] У дугој поворци кроз град људи су носили венце, букете цвећа и достојанствено, погнутих глава, одавали последњу пошту палима за ослобођење њиховог града. Око припремања венаца и букета цвећа највише су се ангажовали жене и млади. Међу говорницима били су Раја Недељковић и командант Команде места Душан Ковачевић. У говорима истицана је величина жртава датих за ослобођење Зајечара. Грађани Зајечара уклањали су лешеве непријатељских војника са улица града. Они су, у највећем броју, сахрањени близу ушћа Белог и Црног Тимока.

Истога дана у 17,00 часова Штаб 23. дивизије организовао је народни збор у граду који је отворио секретар ОК КПЈ за Зајечар Живан Васиљевић. Пред сгромном масом говорили су Љубодраг Ђурић, члан Главног штаба НОВЈ и ПО за Србију, Миладин Ивановић, командант 23. дивизије, Милијан Неорчић, члан ЦК СКОЈ-а и представник енглеске Војне мисије.[302]

Према наређењу Штаба 23. српске ударне дивизије, од 7. септембра 1944. године,[303] у 19,00, сутрадан, бригаде су напустиле град и отишле у одређене рејоне, поред осталог, и зато што је још за време митинга дошло обавештење да Немци, јаким снагама, надиру из Књажевца према Зајечару. Ослобођење Зајечара билаје узгредна, али веома успешна ратна операција.

Поступајући у духу наређења Штаба 23. српске дивизије, њене бригаде кренуле су у одређеним правцима:

с. Доброг Пол>а, Јоца Стефановић из с. Дарковца, Стојан Стоичић из Радосина, Ђорђе Стојковић, Чедомир Тидичанин, један млађи партизан „Нишлија" чије име није утврђено. Док им се указивала помоћ, од тешких рана подтегли су/ Рајко Касаловић, командир чете, Радосав Јовановић из Брода, Миодраг Момчиловић из Ниша, Ратко Јанковић из с. Извора, Милош Рајковић из с. Црвене Јабуке - А VII, к. 1070, рег. бр. 1-17/5. Имена рањеника нису утврђена.

301) Зборник 1/11, д. 175. и1/13,д. 4.

302) Ксерокс у архиви аутора свеска I, стр. 110, Извештај се налази у Градском музеју у Зајечару; Слоб. Босиљчић „Источна Србија," стр. 241.

303) Зборник 1/11, д. 136.

- Девета бригада на простор с. Вражогрнци - с. Рготина;

- Четрнаеста у рејону Николичева и

- Седма са Првим и Трећим батаљоном у с. Звездану - к. 263 јужно од с. Гамзиграда, са обезбеђењем према Бору, а Други и Четврти на јужној периферији Зајечара.

Други батаљон добио је задатак да, према нахођењу Команде града, одржава ред у Зајечару: даје страже, патроле, затвара и контролише све улазе и излазе и сл. Прва чета Другог батаљона стављена је на располагање Команди места (града), а за њену употребу био је одговоран командант места Душан Ковачевић. Стражарска обезбеђења била су на Железничкој станици, код обе касарне, код више магацина са намирницама, код болнице, пошге, као и циглане где се налазило и товилиште свиња и слично. Неколико патрола са активистима ангажовано је да открива и хвата непријатељске елементе, припаднике разних агентура, остатке немачких и четничких војних формација.[304)]

Из Зајечара је с оперативним јединицама пошао велики број младих људи с намером да ступи у партизанске јединице и придружи се НОБ-и. Највероватније је да се Деветој бригади, као завичајној јединици, прикључио највећи број ових добровољаца. Седмој бригади су тада пришла 62 нова борца.[305)]

Због показане храбрости, вештине у руковођењу операцијом приликом ослобођења Зајечара, Главни штаб НОВ и ПО Србије је наредбом, од 9. септембра 1944. године, похвалио борце и руководиоце 23. српске ударне дивизије, позивајући их да овакве победе постижу све „до коначног уништења окупатора и народних издајица."[306)]

Вермахт је био свестан опасности за своје снаге на југоисточном фронту од спајања, односно преласка моторизованих дивизија Црвене армије преко Дунава и обједињавања њихових дејстава са прекаљеним јединицама НОВЈ. Због тога су веома пажљиво пратили кретање диви-

304) Казивања политкомесара чете Аде Видановића - забелешка код аутора, Свеска 1, стр. 118.

305) Извештај Штаба 7. бриг. А VII, к. 1070, рег. бр. 7/1 Ф-2.

306) Слобод. Босиљчић - Источна Србија, стр. 231; А VII, к-1071, рег. бр. 12/1.

зије 14. корпуса НОВЈ у источној Србији.[307] У ту сврху коришћена је и извиђачка авијација која скреће пажњу „војноуправном команданту Југоистока на опасност од концетрацијејачихкомунистичкихснагауреЈонуЗајечара, које се ту налазе ради инфлитрације руских снага." Зато је војноуправни командант добио категорично наређење да „сместа разбије све црвене снаге."[308]

Пошто је развој ситуације претекао спровођење операције „Пасји син" - што је значило окупирање Бугарске, то ни Прва брдска дивизија из рејона Ниша није пошла у правцу Софије.[309] Нешто касније, 6. септе.мбра, ова дивизија пред којом се по свему постављају веома озбиљни оперативни задаци, наређењем Оперативног одељења - Дедиње потчињава се команданту Југоистока „ставља јој се у дужност одбрана источне границе Србије".[310] Ова дивизија организује борбену групу „Ајзел" која заузима Књажевац, 8. септембра, а пополдне, 9. септембра, и Зајечар.[311]

Без обзира на порушене путеве и мостове, моторизована колона кретала се према Зајечару. Четврти батаљон Девете бригаде, који је био остављен код Књажевца, ноћу 7/8 септембра, повукао се према Зајечару, те тај правац није више бранила ниједна дивизијска јединица. Сазнавши за покрет Немаца према Зајечару, командант дивизије наредио је Деветој бригади да упути један батаљон који ће посести и бранити Вратарнички теснац. Трећем батаљону ове бригаде за пребацивање бораца из с. Вражогрнца стављена су на располагање два заплењена камиона. Међутим, на одређене положаје, пре доласка Немаца, стигла је само Друга чета батаљона и она није могла да задржи моторизовану колону. Трећи батаљон, у покрету сре о се с Не.мцима у висини ушћа Грлишке

307) Четрнаести корпус формиран је 6. 9. 44. од 23, 25. и 45. дивизије НОВ НОВЈ у источној Србији - Хронодогија ослободилачке борбе народа Југославије 1941-1945, стр. 875.

308) Зборник ХП/4, прилози - депеша од 7.9. 1944.

309) Зборник ХП/4, прилози - депеша од 27.8.1944.

310) Исто од 6.9. 1944.

311) Састав групе „Ајзел" Први батаљон и делови Трећег батаљона 98 брдског ловачког пука, једна батерија топова и један тенковски вод, а назив је добила по њеном команданту Ајзл, Зборник ХН/4. док. 126, објашњење бр. 3.

реке у Бели Тимок. Батаљон је само успорио, али не и зауставио надирање групе „Ајзл." [Ш)]

У новонасталој ситуацији Штаб дивизије одлучио је да психолошки делује на Немце који су се приближавали Зајечару. У 14. часова, 9. септембра, командант 23. дивизије упутио је по цивилу писмо команданту немачке јединице.[313)] У писму је позивао немачкујединицу на предају, наводећи да су јединице Црвене армије прешле Дунав и с нашим предњим деловима успоставиле контакт у правцу Неготин - Зајечар. Истовремено се немачки командант обавештава да је њихов гарнизон у Зајечару ликвидиран; да је убијено преко 200 немачких војника и официр$ да се предало 350 Немаца из Рајха, 250 из Војводине и 390 недићевих и Дражиних војника, да је њихова намера за пробој бесмислена као што је бесмислено да губе животе у време када је око Немачке и у самој Немачкој све теже стање, да је Немачка пред капитулацијом. Одговор никада није стигао, а наступање Немаца ка Зајечару било је настављено.[314)]

О поновном уласку Немаца у Зајечар политички комесар чете из обезбеђења града, Аца Виденовић, о изненађењу које је њихов упад изазвао код јединица у самом граду, забележиоје:

> „Тек што сам се с командиром Богојевићем вратио са обиласка свих стража, према Команди места јурио је на бициклу свештеник који је усплахирено викао на сав глас: „Бежите другови, иду Немци !" Одмах су, затим забрујали тенковски мотори, а ми једва успесмо да дигнемо јединицу на узбуну и обавестимо о насталој ситуацији команданта места у канцеларији. Док смо трком ишли дуж улице, Немци за нама отворише ватру, а из тенкова гађаше зграду из које смо изашли. Преко дворишта и вртова успели смо да умакнео и тек сутрадан нађемо бригаду, али без половине чете. Све се одиграло таквом брзином да

312) Иван Глигоријевић - 9. српска бригада, стр. 157.

313) Зборник 1/11, д. 157.

314) Мотризовану борбену групу „Ајзл" сачињавали су 1. батал>он и делови 3. батаљона 98 брдског ловачког пука, једна батерија топова и један тенковски вод, а назив је добила по њеном команданту Ајзл - Зборник ХИ/4, д. 126, објашњење 3.

нисмо имали ни времена ни могућности да страже повучемо са стражарских места. Мислили смо најгоре јер ништа нисмо знали о њиховој судбини. Међутим, стражари су се испред непријатеља повлачили како је ко умео и сви су се најзад нашли у своје јединице. Иако смо се повлачили, такорећи у нереду, чета није имала губитака". [315]>

Немцима је пошло за руком да заузму Краљевицу 10. септембра. У 9,00 часова 15 њихових војника појавили су се испред магацина убојног материјала. Ту их је дочекала заседа Четвртог батаљона Седме бригаде. Са блиског одстојања, позвала их је на предају,а кад су Немци почели да беже отворила ватру и убила шест војника и запленила шест пушака. Након два сата Немци су на Краљевицу изашли са два тенка и с борним колима и готово изненадили Четврти батаљон и његово обезбеђење-убивши му једног борца и три коња.'[16]Тада је и Краљевица поново пала у немачке руке.

Сусрет са Црвеном армијом - ослобођење Бора, борбе на Великом кршу и Дели Јовану

Делујући у духу наређења 23. дивизије, заснованог на оперативним концепцијама 14. корпуса, да се онемогуће немачке јединице да организују одбрану на линији р.Тимок - Дунав, од Зајечара до Оршаве у Румунији и створе повољни услови за наступање Црвене армије преко Дунава,[1|7]'Седма српска ударна бригада је, од 11. до 19. септембра, била подељена и оперисала је на два посебна терена - јужно и северно од Зајечара. Док су се делови налазили на северним и јужним просторима од Зајечара, вероватно из практичних разлога, незванично су називани - „Северна" и „Јужна" полубригада.[318)]

Јужну полубригаду сачињавали су Први и Трећи батаљон, половина Чете пратећих оруђа и део Штаба бри-

315) Забелешка у архиви аутора, Свеска I, стр. 118.
316) Извештај Штаба 7. бриг., А VII, к. 1070, рег. бр. 7-1/Ф-а.
317) Зборник ХП/4, док. 128.
318) Оператив. дневн. VII бриг., А VII, к. 1070, рег. бр. 1-17/5.

гаде (ко.мандант н заменик политичког комесара). Она је оперисала југозападно од Зајечара у рејону села: Лесковца, Грлишта, Шљивара, Лубница, Звездана и Гамзиграда.

Северну полубригаду сачињавали су Други и Четврти батаљон и делови Чете пратећих оруђа, противтенковски топ са послугом, болница, интендантура и други део Штаба бригаде (политички комесар, заменик команданта и начелник Штаба). Из рејона Краљевице код Зајечара ова полубригада пребачена је источно од Бора и дејствовала у ширем рејону селаОштрељ,Доње Беле Реке, Глоговцце и Рготине. Тежиште активности једне и друге полуфригаде, на својим просторима, било је рушење саобрапајних објеката и на њима постављање заседа с циљем да се што боље реализују оперативне концепције 14. корпуса НОВЈ.

Док су биле раздвојене, свака на свом сектору, полубригаде су имале следеће важније акције:

- Јужна полубригада је код с. Гамзиграда, 12. септембра, потукла делове Књажевачког четничког корпуса Боже Миладиновића и запленила 13 пушака, пушкомитраљез („шарац") и тешки митраљез,[319]'а близу села Лубнице, 14. септембра, из заседе, нападнута је немачка колона и после краткотрајне борбе група од 47 Албанаца југословенског порекла принуђенаје на предају.[320]Пошто су објаснили да су припадали фашистичкој јединици, створеној на Косову и Метохији, опремљеној по узору на немачке јединице, замолили су да им се уважи жеља да приступе јединицама НОВ и да у заједничкој борби, скину љагу са себе. У каснијим борбама-у саставу јединица ослободилачке војске-били су добри борци а неки од њих пали су у НОБ као што у Међед Ј. Спалић из Приштине, Зејнил Суљевић из Сијеринске Бање и други.

По наређењу23. српскеударне дивизијена простору села: Лесковца, Звездана и Оснића (даклеу рејонудејстава Јужне полубригаде), 13. септембра, формиран је Зајечарски партизански одред јачине 150 бораца, издвојених из Седме бригаде. Од наоружања бригада мује ставила на располагање 69 пушака, шест пушкомитраљеза (три „шар-

319) Извештај Шгаба Седме бригаде од 27.9. 1944, А VII, к. 1067, рег. бр. 23-7/3.

320) Исто.

ца" и три „бреигала.") За команданта Одреда именован је Вељa Богић, за политичког комесара Гајић, а за заменика политичког комесара Драго Илић. Одредјеодмах постао самостална оперативна јединица, па је сам изводио војне акције и извршавао политичке задатке на терену. Тако је у заседи дочекао немачку моторизовану колону у пределу с. Грлишта, опколио је и нанео јој тешке губитке.[32]" У надирању јединице Црвене армије према Зајечару одред их је дочекао и садејствовао у поновном ослобођењу свог града, између 7/8 октобра 1944. године. [3221]

У ствари, званични контакти између Главног штаба НОВ и ПО Србије и Штаба Трећег украјинског фронта Црвене армије успостављени су 13. септембра 1944. године. Дан пре тога, Први батаљон Девете бригаде, с начел ником Штаба бригаде у пратњи представника Главног нггаба, пошли су у сусрет Црвеној армији. О томе је, 14. септембра, командант Главног штаба НОВ и ПО Србије Коча Поповић послао Врховном штабу НОВ и ПО радиограм, број 61, у коме се, поред осталог, истиче да је „13. о.м. на правцу Кпокочевац - Оршава ухваћена веза са Црвеном армијом." [323)]

Северна полубригада је у свом наступном маршу, 11/12. септембра, ушла у Салаш без борбе где је њен Други батаљон открио магацин намирница, одеће и обуће кога четници, у безглавом повлачењу, нису успели да евакуишу.

Други и Четврти батаљон Седме бригаде, 11. септембра, обавештени су о приближавању немачке моторизоване колоне из Зајечара, напустили су варошицу и, заједно с батаљоном Девете бригаде, посели положаје југозападно од Салаша-десним боком на обали Глоговачке реке. Јачина непријатеља и његово порекло нису били познати. Највероватниједасутобили деловиПрвебрдске моторизоване дивизије. За време смењивања ангажованог батаљона Девете бригаде на овом сектору, чело очекиване непријатељске колоне појавило се из правца Зајечара и Рготине. Колона од 50 камиона војника, неколико топова, тенкова, борних кола и бацача пробијала се

321) А VII, к. 1070, рег. бр. 2-12/5, Опер. днев. 7. бриг.
322) А VII, к. 1068, рег. бр. 43-5/3, Извештај Штаба 7. бриг.
323) Зборн. 1/12, д. 37.

из Зајечара према Неготиину. Други батаљон Седме са једним бацачем и противкодским пушкама налазио се западно од Салаша, Четврти батаљон југозападно, а батаљон Девете северозападно од варошице.

По кишовитом времену развила се жестока борба. Други батаљон тукао је тенкове на самом улазу у Салаш и успешно их спречавао у надирању. Добре рбзултате постигла су и друга два батаљона. Око 10,00 часова из Зајечара је наишла још једна колона од 30 до 40 камиона, неколико тенкова и борних кола, три противтенковска топа, хаубица и неколико тешких бацача. Јединице ослободилаДке војске све до подне одолевале су нападима моторизованог и добро наоружаног непријатеља који је у исто време премоштавао Глоговичку реку на којој је мост био порушен. Када су, затим, два немачка тенка угрозила позадину батаљона Седме и Девете бригаде, батаљони су били принуђени да се повуку на положаје код села Глоговице. [324)]Процењено је да је непријатељ имао 10 погинулих и више рањених војника, а јединице Северне полубригаде само три рањена борца.

На путу Бор - с. Рготина, јужно од Заграђа, једна чета Четвртог батаљона Седме бригаде са противтенковском пушком, 15. септембра, напала је из заседе непријатељску колону која је ишла из Бора према Рготини-у јачини од око 30 моторних возила са 200 војника,[325)]а у с. Доњој Белој Реци јача патрола Северне полубригаде сукобила се са Четницима који су из рејона Бора дошли да набаве храну, разбила их, а храну одузела. Од 26 заробљених четника-11 је пришло бригади. [326,]

Поред борбених акција против Немаца и четника, средином септембра, Северна и Јужна полубригада Седме бригаде, на инсистирање Штаба 23. дивизије, веома су се ангажовале да онеспособе путеве и железничке пруге, мостове и друге саобраћајне објекте између с. Звездана и Метовнице, Зајечара и Бора, Зајечара и НеготИца као и Бора, преко Рготине за Неготин. У ствари, наређењима штабова 14. корпуса и 23. дивизије за рушење путева

324) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-17/5, Операт. дневник 7.бриг.; АУП, к. 1067, рег. бр. 23-7/3.

325) Исто.

326) Зборник 1/12, д. 60.

Љубица ЈанкокиН Црнотрадка, шменик ио.шшичко/ комесара у ТреНем башаљону Седме бришде.

и мостова тежило се спречавање спровођења немачких планова о несметаном извлачењу својих јединица с југа, као и успостављању одбрамбених положаја према Црвеној армији и дивизијама 14. корпуса у окуци Дунава и на простору Крајине као заштитном појасу североисточног дела фронта на Балканском полуострву.

Као што показују извештаји из тог времена, рушење саобраћајних објеката ипак није давало очекиване резултате. И поред интензивне данонoћне активности Седме и других бригада 23. дивизије на комуникацијама Зајечар-Бор-Жагубица и Зајечар-Ргогина-Салаш-Неготин, немачке колоне су се успешно пробијале према северу, мада успорено и уз знатне губитке у људству и техници. Немачке јединице биле су технички опремљене и оспособљене за уклањање и већих препрека. Располагале су обученим и оспособљеним пионирско-инжењеријским јединицама које су релативно брзо поправљале порушене саобраћајне објекте и правиле заобилазне пролазе.[327)] Међутим, непријатељ је био присиљен да развлачи своје снаге за обезбеђење сваке раскрснице и сваког значајнијег објекта у правцу свог кретања. Ово је смањи-

327) А VII, к. 1067, рег. бр. 23-7/3. Извештај Штаба 7. бриг.

вало њихову борбену способност да обављају главни задатак - да снажним концентрацијама одбране десну обалу Дунава.

Деветнаестог септембра спојили су се делови Јужне и Северне полубригаде, па је Седма бригада поново наставила да делује као целина. У покрету од с. Гиндуше према Кривељу, за време кратког предаха, несрећним случајем, тешко је рањена другарица Љубица Јанковић, помоћник ролитичког комесара батаљона. [328)]

У ;цв1им дејствима Седма бригада била је оријентисана североисгочно од Бора, углавном, на две комуникације. Први батаљон у рејону Малог Кривеља, до 26. септембра, а од тада у с. Јасикову и ЈТескову као обезбеђење корпусие и дивизијске болнице. Други, батаљон био је распоређен у ширем рејону Великог Кривеља, најчешће ангажован у заседама према Бору и за чишћење терена од разбијених четничких група. Трећи батаљон налазио се у рејону Збег-Кроки Бугарску, а четврти на комуникацији Бор-Слатина-Рготина, са упориштем у пределу железничке станице Заграђе.

До 26. септембра Први батаљон Седме бригаде дејствовао је на путу Бор - Жагубица у пределу Црног Врха. Тако је неколико дана пре тога у заседи, 20. септембра, на претходно порушеном путу, сачекао немачку моторизовану колону и уништио четири камиона и борна кола-при чему је погинуло 25, а рањено 20 Немаца, а заплењена два пушкомитраљеза и други ратни материрал. [329)]Док је још трајала борба с овом колоном, појавио се немачки транспортни авион, у ниском лету, на којег су борци отворили плотунску ватру. Авион је почео да се дими, променио је правац лета и изгубио се према Жагубици. Исти батаљон у пределу Црног врха је, 21. септембра, дочекао другу моторизовану колону непријатеља која се кретала према Зајечару. Од постављених нагазних

328) Од првог дана народног устанка Љубица је била члан СКОЈ а у Црној Трави. Као омладинка била је изузетно цењена и у свом крају, а нарочито међу борцима Трећег батаљона и целе Седме бригаде Неколико дана после рањавања умрлаје у дивизијској болници у с. Лескову због инфекције ране у стомаку. Умрла је као партијски руководилац која је у свом политичком развоју много обећавала. (А VII. к. 1070, рег. бр. 1 -19/5 - Операт. дневник 7. бригаде).

329) Тога дана погинуо је борац Цонић Добросав из с. Радосина.

мина, из немачке колоне уништен је тенк и камион који су на путу изгорели, а ватра из заседе оштетила је два камиона у којима је било доста жртава.[330] Следећег дана, 22. септембра, на истој комуникацији, наишло је 20 непријатељских камиона, међу којима су неки били са приколицама, док су неки вукли артиљеријска оруђа. Заседа батаљона приморалаје непријатељску колону да се врати натраг у Бор, оштетивши при том два камиона и заробивши три Румуна у немачким униформама.[331] Батаљон је имао три рањена, од којих један теже.

Скоро на истом месту, пошто је преузео положаје, заседа Трећег батаљона је, 27. септембра, сачекала једну немачку колону од 80 војника, три камиона и осам других запрега, и приморала је да се врати, а у пределу Црног врха.[332] 29. септембра, разбио је мање четничке делове и тада заробио три четника. Тих дана непријатељ је имао 17 погинулих и 30 рањеника. Ослобођено је било и 93 Јевреја који су се налазили на присилном раду у Борском руднику.

Први и Други батаљон Седме бригаде су на споредним комуникацијама, 29. септембра, за време патролних акција, успели да разоружају мање групе разбијених и деморалисаних четника и запленили 13 пушака, око 1.000 метака, коњску запрегу, два падобрана, писаћу машину и сандук санитетског материјала.[333] Кратко пре тога, на рејону размештаја бригадне болнице, 27. септембра, наишла је била једна четничка тројка коју је стража благовремено открила и ликвидирала.

По наређењу Штаба 23. дивизије, Седма српска бригада се из дотадашњих рејона распореда пребацила на сектор села Глоговице - Гиндуша са задатком да дејствује на комуникацију Слатина-Рготина-Копривица--Салаш као и на непријатељске гарнизоне у местима Салашу и Сиколи.[334] Један од мештана села Глоговице, 2. октобра, обавестио је Штаб Седме бригаде да је у ово

330) А VII, к. 1063, рег. бр. 26-5/3, Петнаестодневни извештај Штаба 23. српске дивизије 14. корпусу од 28.9 1944.

331) Исто.

332) Исто.

333) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-19/5. Оперативни дневник 7. срп. удар. бриг.

334) Зборник 1/13, док. 15.

село дошла извиђачка група јединица Црвене армије с намером да се повеже са јединицама ослободилачке војске. У сусрет су им пошли политички комесар и заменик команданта бригаде. У Основној школи био је први сусрет, а у кући домаћина где је већ био припремљен дочек, борцима пријатељске армије, на столу, сервирана је била и погача над којом је, по старом обичају, симболично обележено пријатељство и братство представника двеју армија. Окупљени око стола прихватили су погачу, уз мали церемонијал, после чега је сваки од присутних умд^ио залогај хлеба у со и појео, а затим су поседали и прославили сусрет. [335]>

Трећег октобра док је Седма бригада појачала своју активност, у Салаш је стигао Штаб моторизоване дивизије Црвене армије чији је командант позвао представнике њему најближе Седме бригаде, што је било прихваћено. По сељаку који му је стављен на располагање, командант дивизије Црвене армије упутио је команданту одбранеБораултимативно писмо захтевајући предају града. На захтев команданта дивизије Црвене армије Трећи батаљон Седме бригаде стављен им је на располагање, јер је био најближи Бору.[336]После борбе на Рготинском теснацу, око 17 часова 3. октобра, јединице Црвене армије и Трећи батаљон Седме бригаде ослободили су Бор.[337)

Остали делови Седме бригаде, са удаљености 25 кт североисточно од Бора, кренули су, 4. октобра, и у ослобођени град стигли сутрадан у 05,00 часова. За време

335) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-19/5. Оператив. дневник 7. бриг.

336) Зборник 1/13, д. 170; А VII, к. 1070, рег. бр. 1-19/5.

337) Одбрану Бора чинили су: 1 пук руског заштит. корпуса, 1 пук српског добровољачког корпуса, 1. и 2. батаљон 1. немачког полицијског пука. (Операције за ослобођење Србије В.В. академије стр. 52/1961); У Бору је било још 20.000 страних људи, 6.000 Јевреја, 6.000 Италијана-интернираца, 1.500 Румуна и више стотина специјалиста из Рајха (Збор. ХП/4, д. 127 и 168); Напустивши Бор непријатељ је оставио велике количине материјала: 1.000 нагазних мина. 1.250 ручних бомби, 300 руских ручних бомби, 1.400 граната 37шт,450 мина за бацаче 81 тт, 900 тромблонских бомби, 23.500 италијанских пушч. метака, 72 топовске гранате, око 35 вагона артиљеријске муниције, 74.000 метака за мађарске пушке, 10.000 метака за „бреду," 2 вагона метака за пт пушку 20 шгп, 302.000 метака за маузер, 25.000 метака за енглеску пушку, 66.000 метака за француску пушку и много животних намирница у магацинима (Зборник 1/13, д. 182).

Шшаб Седме бршаде у чрдом сусрету са цркеноармејцима.

ноћног марша борци су могли чути артиљеријски двобој између Црвене армије и Немаца у рејону села Брестовац. Ратна техника Црвене армије, са крупно исписаном паролом „Београд-Берлин" на сваком возилу и тенку, уливала је поверење у снагу пријатељске социјалистичке земље.

У ослобођеном Бору за Седму бригаду скоро да није било времена за одмор. Чим су њени саставни делови приспели у град, њени борци добили су задатак да се спреме како би што свечаније изгледали на митингу који је припреман, а већ у 18 часова, према изричитом наређењу Штаба 23. дивизије, борци Трећег батаљона Седме бригаде, усиљеним маршем, пошли су у правцу Малог и Великог Кривеља и Бучја да, са погодних положаја, спрече продор Немаца из правца села Црнајке и Танде ка Бору, како би у повољном моменту-садејством са 113. дивизијом Црвене армије и осталим јединицама 23. дивизије - приступили опкољавању и уништењу непријатеља.[3381]

338) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-20/5, Операт. дневник 7. срп. ударне бригаде; Зборник 1/13, док. 46, под 2.

Југозападно од села Луке, 6. октобра у 06,00 часова, Другн батаљон Седме бригаде сукобио се са побочницом немачке колоне јачине од око 2.000 војника која се кретала у правцу Доње Беле Реке. У борби која је трајала до 19 часова, Други батаљон потиснуо је непријатеља и спречио му продор ка Бору. По наређењу Штаба 23. дивизије са сектора села Јасикова Први батаљон кренуо је преко Глоговице и Гиндуше и, у јутарњим часовима, испред села Луке сукобио се с Немцима, али се убрзо морао повући на погодније положаје Кулмеа-Стол. Око 11 ч^сова, 7. октобра, овај батаљон имао је кратак сукоб на Свињаку са Немцима који су се налазили на утврђеним положајима. Четврти батаљон је, 6. октобра, био ван додира са непријатељем, али је у зору наредног дана започео оштру борбу, у сусрету противу јаче немачке колоне која је преко Голог крша покушала продор. У наступању батаљон је наишао на утврђеног непријатеља али је, иако уз извесне губитке, ипак успео да га потисне с положаја.

Својим дејствима, 6. и 7. октобра, батаљони Седме бригаде зауставили су продор Немаца на десни бок насгупајућих јединица Црвене армије које су преко Бора надирале према Београду, У тим борбама погинуло је 17 и рањено 15 Немаца, док је Седма бригада имала 11 погинулих и 11 рањених бораца.[339]

Према заповести за општи напад свих бригада 23. дивизије, правац напада Седме бригаде био је: Маковингге-Дош-гребеном Дели Јована и Черат-Мало Поље--Велики Дели Јован. Први.Други и Четврти батаљони, без Трећег који је био у резерви, крећући се са запада ка истоку, избили су на комуникацију Танда-Доња Бела Река, али су их извиђачи 113. дивизије Црвене армије

339) А VII, РГЖ 32, рег. бр. 1/1, ф. 2;

А VII, к. 1070, рег. бр. 4/2, Извештај Шгаба Седме бригаде. Погинули су: Петар Страиновић, Димитрије Новаковић, Никола Грујић, Владимир Богдановић, Сергеј Предић и Сима Маргиноић сви из с. Кривеља, Методије Маринковић из Пирота, Сретен Буљугић из Крушевца, Никола Балабановић из с. Гамзиграда, Десимир Ранђеловић из с. Зоруновца и Раде Маринковић из с. Шербановца. Рањени су: Семеун Рајковић командир Прве чеге Другог батаљона, делегат вода из Прве чете Живорад Марковић и Чедомир Станковић команданг Четвргог батаљона. Имена осталих рањеника нису утврђена.

зауставили, наводно, због планираног артиљеријског дејства на непријатељске положајенатом сектору. Међутим, до таквог планираног напада уопште није дошло. Око 13 часова, истога дана, поново су покренути батаљони Седме бригаде ка Дели Јовану, али се није наишло на непријатеља. Међутим, на Самару ухваћенајенепосредна веза са пешадијским јединицама Црвене армије које су наступале од Боринаца. Убрзо се установило да су из правца Глоговице и Салаша на Дош стигли црвеноармејци, па је и са њима директно успостављена веза.

Штаб Седме бригаде, 9. октобра у 14,30 часова, обавестио је Штаб 23. дивизије о пропустима до којих је дошло у сарадњи са јединицом Црвене армије, због чега продор батаљона Седме бригаде није имао одговарајући успех, као и о томе да је слаб рад обавештајних служби поменутих батаљона био, такође, један од разлога што напади бораца Седме бригаде нису дали боље резулатате. [340)] Међутим, важно је споменути добру координацију дејстава Трећег батаљона Седме бригаде са јединицама 25. српске дивизије, посебно са 18. бригадом која је била под командом Мике Јелића и политичког комесара Милоша Станимировића, чије су јединице - у садејству са Трећим батаљоном Седме бригаде - нанели непријатељу осетне губитке и приморали га на повлачење.

Штаб 23. дивизије наредио је, 9. октобра, да Седма бригада крене са просторије с. Бучја-Топле-Маковишта и, уз садејство јединица 113. дивизије Црвене армије, ликвидира непријатеља у ширем рејону Глоговице и Боринца, а затим уништи непријатеља који се налазио на гребенима Дели Јована, па све до села Милошева Куле и Црнајке. [341)]Док су Први, Други и Четврти батаљон дејствовали на падинама Дели Јована, Трећи батаљон из бригадне резерве, на захтев Штаба 23. дивизије, упућен је на Мали Крш, [342)]а затим на Врата да заустави немачку колону која се била пробила између Девете и Четрнаесте бригаде.[343)]Немци су у две колоне наставили извлачење својих снага према северу ка Кучеву, Пожаревцу и Београду.

340) А VII, к. 1070, рег. бр. 1/2; Извештај Штаба 7. бригаде.
341) Зборник НОР-а 1/13, док. 86.
342) Зборник НОР-а 1/14, док. 91.
343) А VII, к. 1070, рег. бр. 3/2, Извештај Штаба 7 удар. бриг.

За време чишћења западних падина Дели Јована ол непријатеља, јединице Седме и Четрнајесте бригаде као и снаге 25. дивизије НОВЈ и Црвене армије, водиле су жестоке борбе против Немаца и приморали их на повлачење. Патрола Другог батаљона Седме бригаде, док се налазила у покрету, наишла је на 10 изгинулих Немаца и 17 погинулих и два рањена партизана - на положајима које је држала Четрнаеста српска бригада. Сви погинули су том приликом били сахрањени, а рањени допремљени у болницу.[344)]

На самом врху Дели Јована Прва Чета Другог батаљона наишла је на трагове извршених злочина непријатеља који суједну младу партизанку унаказили и, усправљену уз грм, оставили. Поред њеног тела остали су предмети коришћени за мучење (менгеле). Ту су нађене и заклане мазге са којих су Немци скидали месо највероватније за храну.

Током септембра јединице Седме српске бригаде водиле су данонoћне борбе у условима готово лоших атмосферских прилика - киша и хладноћа. Борци су били слабо одевени и храњени. За последњих 20-так дана септембра, на пример, бригада је примила у своје редове још 512 нових бораца, што је чинило преко 43% укупног састава.[345)]

У условима непрекидних покрета и данонoћних борбених задатака политички рад није текао систематски, а потреба за таквим активностима осећала су се све више. Очувани извори показују да је и поред тога знатно ојачало идејно-политичко јединство јединица, као и развој информативне делатности и обогаћивање моралних вредности бораца. Исто тако, знатна пажња посвећена је јачању војне дисциплине, стручном оспособљавању и развијању патриотских осећања. Тако су, у току септембра и октобра 1944. године, у јединицама Седме српске бригаде на посебним скуповима обрађиване следеће теме: Друго заседање АВНОЈ-а; значај народноослободилачких од-

344) Исто, рег. бр. 3/2 и допуна.

345) А VII, к. 1070, рег. бр. 43-53. Петнаестодневни извештај 7. срп. удар. бриг.

Год. I 1 октобар 1944 год. Број 1

ГЛАС

VII СРПСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ
23 УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ

Уређује: Ил. Босанац — Издаје техника VII бригаде

Све за фронт — све за победу!

Наслодна сшрана бртадноI информашикно/ листа.

бора; издаја Недића, Љотића и Драже Михаиловића; спољно-политичка и унутрашња ситуација; дисциплина; храброст; морал; издржљивост бораца и друго. [3461]

Културно-просветни одбор бригадеје на плану издавачке делатности још од 10. фебруара 1944. године покренуо периодични лист „Глас" Пете јужноморавске бригаде. Под тим називом први број листа техника бригдде издалаје20. фебруара, а други број јуна 1944. године. т!рви број запажен је по чланку „Стварање Пете јужноморавске бригаде." Тај чланак прештампаван је у листу „Напред" 23. ударне дивизије-у броју 20 и 21 од јуна 1945. године и више пута касније изилазио као традиционална посвета годишњица Седме бригаде.

Следећа два броја, под називом „Глас" Седме српске ударне бригаде изашла су октобра и новембра исте године. Издање 1. октобра куцано машином, умножено у ограничени број примерака и растурано у бригадијош за време њеног боравка у Источној Србији. На захтев многих припадника Седме бригаде изашло је и друго издање истог броја, али сада из штампарије у ослобођеном Београду. Из расположивих примерака се не види у коликом тиражу је штампано друго издање, али је утврђено да га добили не само већи број бораца у бригади већ и највећи број НОО и друштвено-политичких организација у завичајном подручју бригаде. На 31. страници тог, другог, издања било је написа војно-политичке, агитационо пропагандне и наставне садржине, било је порука или шаљивих приказа, борбених доживљаја и искустава, затим револуционарних песама, цртежа, карикатура и слично. Завршавајући чланак у „Гласу" посвећен погинулој Љубици Јанковић из Прне Траве пише:

> „Нема узвишеније жртве од оне која се плаћа животом за слободу свога народа"
>
> „Ми смо оставиле своје куће, јер су нам их они уништили. Ми нисмо пошле на туђе место, него на своје сопствено, на мјесто које нас чека вековима, у борбу која нас зове да не будемо више робље! Пошле смо у борбу не да наметнемо себи мушки

346) А VII, к. 1067, рег. бр. 23-7/3, Извештај Штаба Седме бригаде.

облик, него да се боримо за велику и лијепу кућу, да будемо слободне жене и праве мајке." [346a)]

Новембра 1944. године изашао је двоброј „Гласа" и у њему је било још више сарадника и где је долазило до изражаја мишљење и осећање бораца из прве линије фронта. И старешине и борци су потпуно схватили да Немци више не мисле да ће победити, али су се надали да ће нас надмудрити. Они су хтели да рат не дође у Немачку, али јој се рат са свих страна приближавао. О томе су борци размишљали у рову и то своје размишљање бележили.

Међутим, када је реч о политичком раду са омладином у јединицама Седме српске бригаде треба споменути да је тај рад интензивније покренут у предконгресним припремамазаПрви конгрес Антифашистичке омладине Србије. Све дотле активност се сводила на повременом присуству састанцима. Конгрес Антифашистичке омладине Србије, како је било предвиђено, требало је да **се** одржи септембра 1944. године на југу Србије. [347)]У том циљу Бригадни и Окружни комитет СКОЈ-а добили су упутство и друге материјале и августа отпочели претконгресне припреме. [348)]

Политичким радом у војсци и народу, такмичарским еланом, учвршћивањем дисциплине и војничког реда требало је дати пун допринос популаризацији тог историјског скупа. Требало је на погодан начин пренети и објаснити целокупној омладини у бригади да ће Конгрес покренути многа важна питања као што су: манифестација напора и достигнућа омладине Србије у херојској борби против окупатора и свих његових слугу; привржености братству и несаломивом јединству са омладином свих крајева, свих народа и народности Југославије; тешкоће, патње, и страдања омладине током протекле три и по године, гаранција резултата и циљева НОБ-е као својине и оног дела омладине која је била још увек

346а) Чланак Милеве Драшковић „Глас" Седме бригаде, бр. 1, стр. 29.

347) Упутство ПК СКОЈ-а за Србију упућено свим окружним и бригадним комигетима СКОЈ-а за Србију од 4. 8. 1944. године. А ЦК КПС без сигнатуре. Ксерокс код аутора.

348) Исто.

Курири при Шшабу Седме бри'аде, октобра 1944. 'одине

по страни, чак и оне која је тада била у непријатељским редовима; процена броја младих који стоје по страни због неупућености, заведености и мобилизације у непријатељским редовима и друго. Конгрес је требало да усвоји ставове како и на који начин остварити потпуно јединство међу њима.

Са политичке трибине Конгреса требало је да се чује гласна оптужба против свих злочина и злочинаца (Немаца, бугарских фашиста, недићеваца, љотићеваца, четника Драже Михаиловића и других) који су чинили пустош у Србији, и шире, сејући при том смрт, уништавајући имовину и на најгрубљи начин понижавајући достојанство људи. Конгрес је на тај начин имао задатак да упозна ширу јавност да омладина Србије, по први пут, као равноправни фактор учествује у животу и раду земље, у решавању питања која се пред омладину постављају. Зато, омладину треба подстицати на активност, научити је да политички мисли и расуђује.[349)]

Претконгресне материјале чиниле су три теме и једно упутство које је добио Бригадни комитет СКОЈ-а,з5о> „Србија у демократској федеративној Југославији," „Борба омладине Србије противу окупатора и домаћих издај-

349) Исто.
350) Исто.

ника" и „Уједињени савез Антифашистичке омладине Србије и њени задаци."

Упоредо са прорадом добијених тема, програм популаризације Конгреса предвиђао је и следеће активности: писану агитацију која се састојала у исписивању и растурању парола и летака и дописивању са појединцима и организацијама; и на погодан начин истицати историјски тренутак одржавања Конгреса. Прилике за такву пропаганду биле су све повољније. Личним контактима, преко конференција и зборова, музичких приредаба говорити у духу конгресних материјала, а у јединицама развијати такмичарски елан на сваком послу, у борби доказивати храброст, ширити другарску солидарност, заказивати такмичења између појединаца, јединица и организација и на тај начин не само стварати расположење омладинаца већ доказивати и склоности и способности појединаца који ће преузимати веће и одговорније обавезе.

Бригадни комитет СКОЈ-а, у првој половини септембра 1944. године, организовао је такмичење свих батаљона Седме бригаде - Први и Трећи у одржавању конференција са сеоском омладином, а Други и Четврти у одржавању приредби. Победници су били Први и Четврти батаљон. Делегати за конгрес били су дужни да резултате такмичења изнесу пред Конгрес.[351]"

Према одређеном критеријуму, делегати су бирани на четним омладинским конференцијама. Из 12 чета Седме српске ударне бригаде изабрано је девет делегата.[352]> Међутим, догађаји су се брзо развијали а предвиђало се и скоро ослобођење Београда. Због тога је одржавање Конгреса одгођено како би се та политичка манифестација одржала у главном граду.

Даљим развојем ослободилачке борбе, постојеће јединице не само да су бројно повећаване већ су своју организацијско- формацијску структуру проширивале. Све више су се јављале потребе за занатлијама и стручњацима како би се успешно могли обављати разноврсни

351) Исто.

352) Делегати на Конгресу: Ада Видановић, Бранимир Петковић, Богољуб Стојановић, Милоје Стојиљковић, Војислав Николић, Љуба Младеновић, Сава Стојановић и Стојче Соколовић.

Ишт ндчниска радионица Седме брШаде чесшо је ради.шу обакким ус.шћима.

послови у складу са потребама. Због тога је Штаб дивизије наредио прикупљање људства различитих струка као што су: шофери, поткивачи, машинбравари, кувари, пекари, кројачи, обућари, електричари, железничари, телефонисти и други, све у циљу да се што успешније извршавају сложени задаци који су искрсавали.[153)]Као резултат тога, већ 10. септембра 1944. године, први пут се помиње, поред осталог, и Коњичко одељење од 15 коњаника.[354)]Али опремљеност коњичког одељења није могла у потпуности бити обезбеђена. Највећи број седала био је артиљеријски, а 10 коња није имало ни узде. Коњаници су били без стручне обуке. Из очуваних архивских извора види се даје, 12. септембра, формиран пратећи вод штаба Седме бригаде од 25 бораца. Истовремено, у њима се спомиње и пратећа чета Штаба дивизије.[355]То су уједно били и први формацијски састави ове врсте за обезбеђење штабова бригада и штаба 23. дивизије. Готово

353) Допис Штаба 23. дивизије од 13.10.1944. - ксерокс код аутора. свеска I, стр. 206, оргинал у зајечарском музеју.

354) А VII, к. 1070. рег. бр. 7/2, ф-2.

355) Извешт. у Град. музеју Зајечара, ксерокс код аутора, Свеска I. стр. 131.

у исто време, у склопу дивизије, формирана је и Ауточета са командиром Радом Будисављевићем на челу, мада је у свом саставу имала само један камион, два мотоцикла и путнички аутомобил. Затим су формиране Чета за везу и Пионирско-инжењеријска чета.[356]

До операције у околини Бора, Седма бригада је, за потребе многих војно-територијалних и других јединица, издвајала знатан број искусних и у борбама прекаљених бораца и старешина (команда места, партизанске одреде, 45. дивизију и друге) и, најзад, командант Седме бригаде Ђура Цекић именован је за начелника ОЗН-е у Јагодини (Светозарево).[357] У то време дужност команданта бригаде преузео је Војин Јовановић. У оквиру рада обавештајне службе, може се рећи да су после ослобођења Зајечара Штаб 23. дивизије и њене бригаде располагале све више потребним информацијама о стању непријатеља и о његовим намерама и тако се, захваљујући тој служби и патриотској будности народа, дошло до драгоцених података. Народје и натај начин помагао НОБ-и. Једна од значајних информација,[358] достављена свим батаљонима Седме бригаде, односила се на имена 23 четничка сарадника из редова становништва. Затим упознавање са именима људи из четничких организација у још окупираном Бору који је по одласку Немаца, требало да преузму власт у том месту, и упозорење да се, евентуално, неки од именованих не би можда прикључио Седмој бригади.[359] Истим дописом помињу се имена неколико припадника црнокошуљаша црних тројки и познатих колјаша у источној Србији. Међу њима налазило се и име Војислава Рајчића Пожаревца.[360]

Штаб 23. дивизије дошао је до непотпуне информације- да се у Малом и Великом Кривељу налазе тајна

356) Документат Град. музеју Зајечара; сигнатура нечитка, Допис штаба 23. срп. удар. дивизије од 15. 9. 1944 и 16. 9. 1944. Ксерокс код аутора, свеска I, стр. 141-144.

357) Опер. днев. 7. удар. бриг. А VII, к. 1070, рег. бр. 1 -25/5.

358) 06. цент. 7. срп. удар. бриг. од 22. 9. 44, А VII, к. 1070, р. 6. 1-2/1.

359) А VII, к. 1070, рег. бр. 2/2-1.

360) Пожаревац је тек после 36 година озкривен као извршилац многобројних злочина. На јавном претресу осуђен је на смрт. Ол оелобођења живео је и радио - стекао породицу и пуну пензију.

скровишта четничког оружја. На основу тога Штабу Седме српске бригаде наређеноје да, саделом снага, испита и претресе село Кривељ како би се пронашло скривено оружје. У дивизијском извештају који је упућен 14. корпусу, 22. септембра, поред осталог, говори се да је батаљон Седме бригаде открио четничко оружје - 175 пушака у кубету цркве у Великом Кривељу, а у Малом Кривељу још 45 пушака у кући лица које је било предвиђено за четничког среског начелника. Исто тако, говори се да је на тавану зграде општинске управе нађен сандук муниције и 60 мина за мали бацач.[361] Међутим, у бригадном извештају, од 14. октобра, а и у Оперативном дневнику бригаде види се да се у то време на терену Малог и Великог Кривеља налазио њен Други батаљон, али се не може поуздано потврдити да је овај батаљон дошао у посед поменутог оружја.

Са друге стране, многи борци Другог батаљона сећају се како су сељаци с. Кривеља с одушевљењем дочекали улазак Седме бригаде у њихово село и како јој је, том приликом, пришло око 70 добровољаца. Као и у многим сличним ситуацијама, новодошло људство из Кривеља тражило је да буде сврстано у једну јединицу. Штаб бригаде, међутим, ни овога пута није одступио од принципа-да људе из истог села распоређује у различите јединице како се сви, у исто време, не би излагали евен гуалним опасностима. Поред ове мере, до ослобођења земље из Великог и Малог Кривеља, у Седмој српској бригади погинуло је око 50 људи при чему је само, 7. октобра 1944. године, у једном дану, недалеко од Кривеља, погинуло шесторица.[362]

Од преласка југословенско-бугарске границе, совјетска 113. и 223. дивизија из састава Трећег украјинског фронта, уз активно учешће јединица 14. корпуса НОВЈ, у првој **декади** октобра 1944. године, разбиле су највећи део непријатељских снага у источној Србији[363], и пресекле

361) Зборник 1/12. д. 76. и Ш.

362) А VII, к. 32., бр. рег. 1/1 - ф 2 (списак погинулих).

363) Зборник 1/13, д. 39, објашњење 2. Почетком октобра 1944. у источној Србији налазиле су се следеће немачке јединице: на простору Зајечара група „Гротх[1]' (3, 11. и 16. батаљон 29. пука 1. брдске дивизије, 79. пољски допунски батаљон, мостовни трен 54, морнарички батаљон „Беи&cх", 4. арт. дивизион 7. СС дивизије, 1 па батерија

комуникацију дуж Велике Мораве. Чело истурених колона Црвене армије, гонећи преко Хомоља немачке јединице, већ 11. октобра, продрло је у рејон Велике Мораве. [364]>

Седма српска бригада је још од почетка октобра изгубила борбени контакт с организованим квинслишким јединицама. Током септембра и првих дана октобра четници, недићевци и љотићевци доживели су потпуни и војнички и политички пораз-не само у Источној већ и у целој Србији, па је четничка Врховна команда, после пораза код Лапова, наредила повлачење преко Санџака на сектор Плевља: Фоча - Чајниче - Рогатица. [365]>Оно издајника што је остало у Србији није представљало значајнију организовану снагу. [366]>

Усиљеним маршем од Бора до Београда

Врховни штаб НОВ и ПОЈ уврстио је 23. дивизију у јединице предвиђене да учествују у борбама за ослобођење Београда. О том избору заменик команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије Љубодраг Ђурић обавестио је штаб 14. корпуса писмом од 7. октобра 1944. године. [367]>

Међутим, све до отпочињања предвиђеног покрета 23. дивизије према Жагубици и Београду, њене јединице

88тш,и неколико тенкова). На простору Рготине и Салаша налазила се група „РЈзсћег" (који је 11. септембра формирао генерал Адолф „Фишер" У свом саставу најпре је имала мање поседне јелинице, распоређене на простору од Зајечара до Дунава и западно до Велике Мораве, а касније у њен састав ушле су и 1. и 2. пук „Вгапс1епћиг§" који су из Шумадије послати у источну Србију. Доласком 1. брдске ливизије реорганизована је група „Изсћег" а 21. септембра 1. и 2. пук „ВгапсЈепћиг^" потпали су под њему команду. Група „Изсћег" појачана је деловима 749. пука 117. ловачке дивизије.

364) Зборник 1/15, д. 180; 1/13, д. 160.

365) Зборник 1У/31, д. 47.

366) Зборник 1/15, д. 170.

367) У писму се, између осталог, каже: „Ваш следећи правац обе дивижје (23. и 25. аутори). када примите наоружање биће Клокочевац! Мајданпек? Кучево и дал>е Београд (правац је касније измењен - аутори). Пожуриге да би свршили све како би ваша дивизија учествовала у ослобођењу Београда. Све артиљерце послаги са коњима за артиљерију у Неготин Да се јаве Команди месга Настојте да коњи буду са амовима."

ГЗборник 1/13, д. 59.)

су, у садејству са снагама Црвене армнје и јединицама 25. и 45. дивизије 14. корпуса НОВЈ, чистиле подручје Дели Јована, Великог и Малог крша, долину Пека и Хомоља од заосталих немачких групација. Политички комесар 14. корпуса Раја Недељковић је, 10. октоба, по доласку у Штаб 23. српске дивизије пренео наређење да се две његове бригаде хитно прикупе у Бору, а једна у Кривељу ради попунеи опременаоружањем.[368]>Штаб 23. српскедивизије је у вези с тим потчињеним јединицама, 11. октобра, пренео наређење Врховног штаба којим се од њих захтева да, 13. октобра, морају бити на простору око Младеновца. Према датом распореду, Седма српска бригада требало је да крене предвиђеном маршрутом током преподнева, 12. октобра, усиљеним маршем као и Чегрнаесга бригада, док је за Девету бригаду планирано да добије 60 камиона којима би се пребацила у рејон Петровца на Млави. Исти камиони требало је у повратку да пресретну и прихвате борце Седме српске бригаде са којима се налазио Технички батаљон и Пратећа чета Штаба дивизије као и Културна екипа и Дивизијска болница.[369)]У складу са конкретном ситуацијом мењала су се и наређења. Тако и најављени камиони за превоз бораца нису могли бити обезбеђени, па су јединице 23. дивизије најкраћим путевима морале ужурбано кренуи ка Београду. Истовремено Штаб 23. дивизије молио је ИГп б 14. корпуса да му се доделе одређене количине разниврсног оружја како би опремио своје бригаде које су се припремале за покрет према Београду. Због тога је у Бор послат нови политички комесар 23. дивизије Војин Поповић да на лицу месга организује прихват и поделу оружја, примљеног једним делом од Црвене армије а другим од плена из магацина које Немци нису успели да евакуишу.[37п)]

368) Зборник 1/13, д. 102.

369) Зборник 1/13, д. 123.

370) Штаб 23. дивизије тражио је да се за све њене бригаде добију следеће количине оружја: најмање око 500 „шараца,[1'] 1500 разних машингевера, 20 тешких бацача, 40 лаких бацача, 40 тешких митраљеза, 35 гтг. пушака, 1000 револвера, девет противколских топова, а за три бригаде и четири радио-станице. Тражио је и неограничени број немачких пушака, јер би избацио из наоружања енглеске, француске и старе југословенске пушке због истрошености. (Зборник 1/13, д. 100).

Одлука Врховног команданта НОВ и ПОЈ маршала Тита да и 23. ударна дивизија учествује у борбама за ослобођење Београда оставила је снажан утисак на све њене припаднике, јер је она уједно значила и признање борцима и руководиоцима ове дивизије за постигнуте успехе у дотадашњим борбама и повереље које у овом важном тренутку требало оправдати.

Због тога је Штаб дивизије, схвативши озбиљност и значај добијеног задатка, обратио посебну пажњу на психолошке и материјалне припреме бораца и руководиоца за предстојеће задатке. У његовом наређењу бригадама, између осталога, каже се:

> Имајући поверење у ударну способност наше дивизије, ударну способност руководилаца и бораца наше дивизије, Врховни штаб народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије поверио нам је веома важну улогу, наиме... да и ми учествујемо у нападу на Београд, да и ми учествујемо у ослобођењу од фашистичких звери и њихових слуга нашег најлепшег и највећег града, а тиме и читаве земље.
>
> Ту вредност коју нам придаје Врховни штаб морамо чувати и очувати, морамо то повереље које у нас има наш вољени Тито и оправдати не само борбом око Београда... него и нашом пожртвованошћу и истрајношћу у дугим и напорним маршевима који пред нама стоје да би стигли на одређено место. Сваки наш друг-борац и руководилац мора бити обавештен о овом великом повереју. Сваки наш борац и руководилац мора употребити све своје снаге, како у маршу тако и у борби како би се што боље одужили нашем народу и како би повереље које нам је дао Врховни штаб што боље оправдали. "[1])

Очигледно, да је захтев који је постављен пред целокупни старешински кадар, пред чланове КПЈ и СКОЈ-а, у првом реду пред сваког старијег и прекаљеног борца и све припаднике 23. српске ударне дивизије био веома сложене природе. У условима усиљеног марша и непреки-

371) Зборник 1/13, д. 123.

дних покрета требало је објаснити историјски, војнички, политички и патриотски значај „Битке за Београд," до те мере да то постане део свести и оних бораца који су тек ступили у партизанске редове, да издрже сва напрезања дугог усиљеног марша чак и у отежаним атмосферским условима, по киши и хладноћи, често гладни без хране, недовољно обучени и обувени. У тим тешким условима требало је сломити сваки отпор, све проблеме који су очекивали преморене борце на прилазима њиховог главног гра^та. Истовремено, осетила се потреба да се спроведе одговарајућа реорганизација бригада: да се учврсти дисциплина, појача борбена приправност и обаве сложени идејно-политички и пропагандни послови за стварање повољних услова за данонoћно маршевање. [372)]

Извршавајући наређење Штаба 23. српске дивизије, батаљони Седме бригаде са сектора Јериничево, Борин До и Мали крш стигли су, 11. октобра, у село Оштрељ код Бора. Сутрадан, како је и планирано, бригада је стигла у Бор и примила део оружја и муниције од неколико стотина руских машингевера које су између себе поделиле све бригаде 23. дивизије. У Бору су, исто гако, Седма и Девета бригада поделиле 500 пушака. [373)]Ту је бригада за време кратког задржавања примила нове борце - Лужничане који су се стицајем околности затекли као радници у Бору. Сусрет са борцима Седме српске бригаде из завичаја, већине њених бораца, био је посебно срдачан, па су радо стајали у заједнички строј бригаде.

Пред сам покрет из Бора ка Београду, ћелије КПЈ и организације СКОЈ-а и омладине у бригади организовали су консултовање за избор деветорице омладинаца - делегата за Први конгрес омладине Србије. Изабрана група упутила се преко Младеновца за Београд. У Рипњу се прикључила пролетерским бригадама и учествовала у борбама за ослобођење Београда. По завршетку Конгреса делегати су, уз помоћ постојећих веза, поново стигли у своју бригаду на положаје у рејону Чачка. [374)]

УОперативномдневникуСедмебригаде, за 12.октобар, као што се види, записано је да је извршен покрет

372) Зборник 1/13, д. 123.

373) Зборник **НОР**-а, **1**/13, **дог. 123. (наређење Штаба 23. с.** дивизије од 11. X. 1944. г.).

374) Прилози секције Седме **бригаде - Ниш** (код аутора).

усиљеним маршем за Жагубицу под лошим метеоролошким условима, уз хладну кишу и маглу, док су многи борци уз то били боси, гладни и уморни, често помешани са колонама јединица Црвене армије. Колона бораца Седме српске бригаде, прито.м, могла је да се креће једино поред путева који су били, с једне стране, преоптерећени моторизацијом и, с друге, до те мере разривени да су више личили на кањуте.[375] У саставу Седме српске бригаде у то време било је 1.389 припадника,[376] сврстаних у четири батаљона, Пратећи вод Штаба бригаде, Чету пратећих оруђа (минобацача, џомбула и пт пушака) интендантуру и санитет. Нови командант Војин Јовановић, који је недавно на Кривељу примио бригаду, упознао се са општим стањем у јединицама своје бригаде, посебно с питањима као што су: политичка и војна способност, здравствене и хигијенске прилике, просечан борачки стаж и борбена искуства као и стање и квалитет опремљености јединице. Када се непосредно упознао са командантима и политичким комесарима батаљона и када је сазнао о неким специфичностима настанка и састава бригаде и њеном борбеном искуству, он је нескривено изразио задовољство што му се пружила прилика да као први човек, у улози команданта, буде на челу ове ратне јединице.[377]

Седма српска бригада током извршења покрета за Велику Плану, 15. октобра, стигла је у село Кушиљево. У центру села већ се било окупило мноштво становника којеје бригаду срдачно дочекало. Многи сељани су изнели разноврсну храну, погаче, сиреве, заклану живину и друго, - шта је ко могао, а посебно, заједнички поклон села, био је добро ухрањени бик за изгладнеле борце Седме бригаде. Спонтани излив расположења према борцима бригаде Кушиљевчани су изразили и поклонима друге врсте (чарапама, џемперима, шаловима, кошуљама и сл.). Интендантура, на пример, добилаје 1.500 кг хлеба. У селу је Седма бригада мобилисала и 10 коњских запрега, и то без икаквог негодовања мештана.[378]

375) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-21/5.
376) Извештај Штаба 7. бриг. А VII, к. 1067, рег. бр. **43-5/3.**
377) **В.** Јовановић, „Тако се борила Црна Трава, стр. 441.
378) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-21/5, Операт.дневник 7. бриг.

Прелаз преко моста на Великој Морави (код Великог Орашја) извршен је веома споро, јер се ту нашао велики број бораца који је чекао на прелаз уз посебну интервенцију Штаба 23. српске дивизије.[379] Најпре су почеле пребацивање моторизоване јединице Црвене армије, за чијује технику овај недовољно сигуран мост и представљао велику опасност и уско грло за пролаз. Седмој српској бригади за прелаз одобрено је ограничено време, па се морала у целини прикупити на једном месту, са свим својим позадинским деловима, испред моста, где је чекала наређење за почетак прелаза. Међутим, у једном тренутку моторизована колона јединица Црвене армије била је заустављена, па су борци Седме бригаде упућени трчећим кораком на супротну, леву обалу реке.

Као и у Кушиљеву, Седмој српскзј бригади приређен је изузетно топао дочек у Смедеревској Паланци. Борце бригаде су том приликом засули цвећем, а омладина је у изливу одушевљења исплела венце од свежег цвећа и вешала коњима о вратове. Између осталог, уз клицање и скандирање НОВЈ, КПЈ и врховном команданту Ј.Б. Титу, посебно је изражавана добродошлица бригади. До предвече, 16. октобра, Седма бригада морала је чекати у Смедеревској Паланци да се оспособи железничка пруга у правцу Београда коју су Немци оштетили при повлачењу ка северу. Када је стигло обавештење да је железничкапруга оспособљена до Младеновца, удужини од26кт, одмах је формирана композиција од теретних вагона који су ту затечени. У њих се укрцала за транспорт готово цела бригада, сем снабдевачке јединице и коморе које су упућене пешке.[380] Радост бораца била је утолико већа што је владала велика жеља да се што пре приближе Београду. Када је воз кренуо, један од бораца, у изливу радости, опалио је био метак из пушке, после чега је запраштало из великог броја оружја, тако да се тек након интервенције команданта дивизије и штабова потчињених јединица једва спречила даља пуцњава. Борци су тако на свој начин изразили скривено одушевљење, па због тога није окарактерисано као знак недисциплине. Од железничке станице у Младеновцу, наредних 12кт, продужило

379) Исто, к. 1070, рег. бр. 2-14/5.
380) Исто.

се маршовањем до села Ђуринца где је бригада стигла у раним јутарњим часовима-око 05,00 часова.[381] Домаћини су срдачно примили борце у своје домове да се одморе.

Уништење немачке групације између Авале и Гроцке у рејону Врчина

Брзим и неочекиваним продором јединица Прве армијске групе НОВЈ и 4. мотомеханизованог корпуса Црвене армије генерала Жданова биле су разбијене ближе и даље одбрамбене линије непријатеља на јужним прилазима Београду. Истовремено, блокиране су немачке снаге у рејону Обреновца, а у источној Србији одсечена немачка корпусна група „Штетнер."

После неочекиваних пораза, генералу Фелберу није остало ништа друго него да води одсудну битку за одбрану Београда, као важног оперативно-стратешког чвора. При томе је посебну улогу требало да одигра корпусна група „Штетнер" која је, из позадине и бока, требало енергично да нападне и разбије снаге НОВЈ и Црвене армије на овом делу фронта и принуди их на брзо повлачење и да иа тај начин спречи реализовање плана брзог освајања Београда. [382]

Јединице НОВЈ иЦрвенеармијесу, 13. октобра, биле постављене на линији од Остружнице на Сави на западном делу (јединице 12. корпуса НОВЈ) преко Раље, до Орашја и Смедерева на Дунаву. У вечерњим часовима све ове јединице на фронту, ширине од 70 кш, биле су спремне за дејства по спољној одбрани Београда. Између 13/14. октобра централна колона састава Прва пролетерска дивизија и Четрнаеста механизована бригада Црвене армије усмериле су се преко Авале ка Београду. Најжешћи окршаји водили су се у рејону Јајинаца и Кумодража. Немачким јединицама командовао је лично генерал Шнекенбрунер, командант одбране Београда и командант Корпусне групе„Шнекербургер" [383] - са око 30.000 људи,

381) Исто.

382) Ј. Поповић „Ослобођење Београда - казивања Пеке Дапчевића. сф. 79.

383) Група је назвама по имену њеног команданта, генерала ...шадије Вилија Шнекенбургера (\Ул1Н 5сћпескепћигј>ег)

опремљених, поред осталог, и са 1/1) разних артЈћсрпЈских оруђа и минобацача, 40 тенкова и оклопних аутомобила и другом ратном техником. Ова немачка група бранила је шири рејон Београда - од Обреновца преко Младеновца до Смедерева и сам град Београд. Тринаестог октобра од сопствених „штука" смртно је рањен и сам Шнекербургер, који је умро сутрадан, 14. октобра, у аутомобилу на путу за Београд.[384)] Јединице НОВЈ и Црвене армије су, 14. октобра, сломиле снажан отпор непријатеља, заузеле Авалу, значајно упориште одбране Београда и продрле према Дедињу и Малом Мокром Лугу. Немачка спољна одбрана града Београда сломљена је била на правцима од Паланке и Смедерева ка Београду, док су са запада јединице 12. корпуса НОВЈ ослободиле Обреновац и нашле се испред Желездика. За то време немачка Корпусна група „Штетнер"[385)]- са око 30.000 војника, 500 топова и минобацача и 40 тенкова[386)] журно се пробијала из правцајугоистока од Пожаревца и Смедерева према Београду. Због тога је штаб хитно усмерио 21. српску дивизију НОВЈ њој у сусрет.[387)]

У јеку жестоких уличних борби за Београд, у ноћи 15/16. октобра, изненадно се појавилочелодела „Штетнерове" групације у јачини од око 3000 војника на речици Болечици-у рејону положаја 5. крајишке и 21. српске дивизије као и снага Црвене армије, угрожавајући тако не само ове снаге већ и оне које су водиле уличне борбе у Београду. Због тога је сва пажња Штаба Прве армијске групације била усредсређена на овом правцу, па је главнина снага са београдских улица окренута према источним и југоисточним прилазима Београду. О тој брзој преоријентацији снага НОВЈ Пеко Дапчевић је, поред осталог, истакао:

384) 36. ХП/4. Прилози. Извод из ратног дневника команде групе армија „ " за 14. 10. 44; Ј.Поповић: Ослобођење Београда- Казивања Пека Дапчевића", стр. 78, 64, 81.

385) Група аутора: „Србија у рату и револуцији 1941-1945." сзр.358-359. Названапо генерал-лајтанту Валтеру Штетнеру (\Уаћсг ЗГеМпег) команданту 1. брдске дивизије. Нестао је 15. октобра 1944. при пробоју његове дивизије из окружења код Београда (36. ХП/4., док. 29. напомена 7.)

386) Ј.Поповић на казивања Пеке Дапчевића, стр. 64.

387) Ј. Поповић: „Ослобођење Београда" - казивање Пеке Дапчевића, стр. 84.

„... Све јединице којима је било наређено да се извуку из уличних борби биле су 17. октобра на новим положајима. У рејону Авале стигла је Шеста бригада 36. ударне дивизије, а 16. војвођанска дивизијаје запосела западне положаје на правцу Рушањ-Велика Моштаница... Пресудну улогу поверили смо 21. ударној дивизији, Другој личкој пролетерској бригади и Првој крајишкој ударној бригади. Совим снагама из реона Авале сарађивале су две бригаде 11. крајишка дивизија, а с југа 23. ударна дивизија... 06-руч је био учвршћен снагама Црвене ар.мије." [3881]

Пош^ојеангажовањем наовај начин главнинеснага НОВЈ у београдској операцији отклоњена и настала опасност за дал>е вођење борби за Београд, генерал Пеко Дапчевић је, 17. октобра, наредио да се изврши општи напад на „Штетнерову" групацију, да се опколи и уништи. У току 17. октобра, опкољена Штетнерова немачка групација снажно је напала на положаје Петнаесте механизоване бригаде и 21. Српске дивизије и делимично имала успеха према Великом и Малом Мокром Лугу и Кумодражу, али је коначно, напад сломљен. Генерал Штетнер, командант опкољене групације, донео је одлуку да чим палне мрак, 17/18. октобра, покуша, остављајући и тешко наоружање и технику, продор према југозападу и Обреновцу. Пре него је донео одлуку о формирању група за пробој, Штетнер је наредио да се на смедеревском друму сва ратна техника и 1500 камиона напусти и уништи. Генерал Штетнер је одмах затим од војника, који су били наоружани само пешадијским и аутоматским оружјем, створио три групе: главну и две за обезбеђење. Прва ударна група „Витман" (98. и 99. пук 1. брдске дивизије) била је на главном правцу пробоја усмерена према Врчину и Зуцу. Друга група „Хилденбрант" (92. моторизована бригада, Први и Други пук Брандербург) имала је задатак да обезбеди десни бок из правца Београда и Трећа група „Лангрок" за обезбеђење зачеља из правца Гроцке и Ритопека (116. извиђачки и 54. ловачки батаљон и разне полицијске и друге јединице).[389]

388) Исто.

389) Операција за ослобођење Србије „Катедра војне историје", сг р. 71.. издање 1961. Београд. Ј.Поповић „Ослобођење Београда", стр. 150 151.

Када је Прва армијска група на сектору Врчин-Зуца-Авала и Шупљи камен опколила „смедеревску непријатељску групацију," све до пред зору, 18. октобра, није знала да је ова група имала око 30000 војника. Уочивши опасност која од ње прети, Штаб Прве оперативне групе ангажовао је све расположиве снаге како би је разбио и уништио. Њена лева колона капитулирала је, алиједесна у нападу, на правцу с. Зуце, успела да се делом снага пробије јужно од Авале према Обреновцу. У пробоју погинуо је и сам командант генерал Валтер Штетнер. Четрнаеста бригада 23. српске дивизије, после извршене дислокације снага ослонцем на АЈвалу, учествовала је у уништењу ове немачке групе.[390]>

У уништавању групације „Ландрок" и „Хилденбранг" учествовало је 20 батаљона НОВЈ и делови 73. гардијске и 236. стрељачке дивизије Црвене армије, ојачане тенковима на линији Лештане - Болеч. Са истока, на правцу Врчин-Болеч, дејствовале су 74. и 223. стрељачка дивизија.[391]>

Седма српска бригада се у преподневним часовима, 17. октобра, одмарала у селу Ђуринцима. Пред сгројем пришгапских јединица и Другог батаљона, пре ручка, командант бригаде Војин Јовановић прочитао је депешу Шгаба 23. дивизије у којој се наређује да Седма бригада, усиљеним маршом, крене према Кумодражу где ће сачекаги даља наређења за напад на Београд. После двадесетак километара маршевања пополне око 17,00 часова, Седма бригада као дивизијска претходница избила је у шири рејон Авале. У претходници бригаде налазио се њен Трећи батаљон. У висини с. Врчина претходницу 23. дивизије сачекао је командант 14. корпуса Радивоје Јовановић Брадоња и, у присуству команданта Прве армијске групе Пека Дапчевића, наредио је команданту 23. дивизије да Седму српску бригаду усмери према Врчину, да у селу нападне непријатеља и ослободи болницу са руским рањеницима. У рејону Врчина налазиле су се још и јединице 223. дивизије Црвене армије и Пета крајишка дивизија НОВЈ које су прегходно евакуисале становништво

390) Група аутора: Србија у рату и револуцији 1941 1945, сгр. 359 п 362. Ј. Поповић „Ослобођење Београда", стр. 152-153.

391) Ј. Поповић „Ослобођење Београда", стр. 152.

села.[392] 'Тако су Седма а за њом и Четрнаеста бригада 23. српске дивизије, 17. октобра, непосредно учествовале у уништавању немачких крилних обезбеђења ударне групе „Витман," у моменту када су обе свим снагама покушавале да пробију ланац окружења.

Одмах по пријему наређења Трећи и Четврти батаљони Седме бригаде формирали су бомбашке групе које су пол зашти гом пушкомитраљеза кренуле у напад. Истовремено, збијеним стрељачким стројем, кренуле су и јединице Црвенеармије. Међутим, због снажне непријатељске ватре цео стрељачки сгрој је извесно време морао да се заустави. Немци су пригом предузели неколико противнапада у намери да се пробију. Али густа запрека ручних бомби и вагра из стрељачког строја дочекала је Немце са блиског одстојања и нанели им озбиљне губигке. Командант бригаде је у одлучном моменту, по реду пристизања својихјединица, увео у напад Први па Други багаљон. Немци су морали под Жестоким притиском да се повуку на одбрамбене положаје, а затим-због синхрони-Јованих напада Седме бригаде и пука 223. дивизије Црвене армије - да се повуку према Заклопачи. Рањени црвеноармејци су око поноћи били ослобођени у моменгу када су их немачки фашисги почели да масакрирају. У гим борбама, које је водила Седма бригада, погинуло је 60 Немаца, 14 Галијана, чегири четника и заплењена знагна количина рагног магеријала. Борбена дејства јединица у нападу подржавала је аргиљерија Црвене армије са ватрених положаја из с. Врчина.[393]'

После ослобођења Врчина, Седма српска бригада стигла је у рејон Мариновац-Чисти гај-Ритопек, ајединице 223. дивизије Црвене армије на линију Липовац-Мали Камен-Ригопек. У раним јутарњим часовима, 18. октобра, Ш габ 23. дивизије наредиоје Седмој српској бригади покрет правцем Мариновац-Завојица-Лештане-Бандера-Мокролушки поток, одржавајући, при томе, надесном крилу везу с јединицама Црвене армије, а на левом с Чегрнаестом бригадом НОВЈ којаје имала правац дејства

392) Опер. днев. 7. бригаде А VII, к.1070, рег.бр. 1-21/5, Мишо Мартиновић „Седма српска ударна бригада у борби за ослобођење Београда", рукопис, стр. 8. и 9. (копија код аутора).

393) Исто.

Младице-друм Раковица-Бањица. Задатак свих ових јединица био је да пред собом чисте терен од непријатеља који је, у нереду, јуришао час на једну час на другу страну обруча. Четрнаеста српска бригада имала је додатни задатак-да се помери према непријатељу на правцу Младица-Шупљи камен и, даље, према Рипњу-не удаљавајући се од Авалског друма. Одмах по уништењу непријагеља на том положају она је требало да усмери своја дејсгва на првобитно наређени правац и да се поново повеже са Седмом српском бригадом.[3Ч4)]Дивизијска болница и остале пришгапске јединице 23. дивизије као и интендантура Седме бригаде и теже покретни делови Четрнесте, по дивизијском наређењу, остали су у рејону Врчина с тим да се спусте у село чим непријатељ буде уништен.

Девета српска бригада је, по пристизању у с. Мала Иванча, стављена у дивизијску резерву, 17. октобра. Имала је задагак да обезбеђује залеђе Пете крајишке дивизије, а по потреби да пружи помоћ Седмој и Четрнаестој бригади, што је и учинила у моменту када је притисак немачких снага на положаје делова Седме бригаде био најжешћи.[3«)]

По пријему наређења Штаба 23. дивизије у вези са покретима бригада, батаљони Седме српске бригаде разместили су се у нове рејоне, и то: Трећи батаљон на Крајковој бари, Други на Кремници, а Први и Чегврти батаљон, с осталим деловима бригада-јужно од Врчина. Десно од Седме бригаде налазиле су се јединице 223. дивизије Црвене армије у рејону Врчина, а лево Прва крајишка бригада.[396)]

У време када су Други и Четврти батаљон Седме бригаде кренули да чисте одговарајући терен, главнина непријатељских снага покушала је пробој обруча код Авале па су оба батаљона, без већих тешкоћа, извршили добијени задатак с тежиштем на терен између села Врчин-Заклопача. Истовремено, садејствујући јединицама

394) Зборник 1/14, док, 45.

395) Зборник 1/14, док. 80; Ј.Поповић: „Ослобођење Београда", стр. 150.

396) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-21/5: Опер.днев. 7. бриг.; И. Глигоријевић „9. српска", стр. 207.

Црвене армије, Трећи батаљон Седме српске бригаде жестоко се сукобио с Немцима испред села Бегаљице и Заклопаче. Посебно треба истаћи да су Трећи батаљон -на положајима у рејону Крајкове Баре-а Други у области Кременца, успешно разбили жестоке и непрекидне непријатељске јурише специјалне групе састављене од бомбаша и *г* томатичара предвођени одабраним официрима. Готово цело преподне, 18. октобра, смењивали су се обострани јуриши багаљона Седме српске бригаде и немачких јединица. Неколико пута положаји у рејону Крајкове Баре и Липовца прелазили су и^ руке у руку. Негде око подне, Трећи батаљон, уз подршку осталих јединица Седме бригаде и снага Црвене армије,ослободио је Заклопачу. Овом приликом били су заробљени делови позадинских јединица 1. брдске немачке дивизије као и већа количина оружја, муниције и другог ратног материјала. Плен је корисно послужио, јер је борцима понестало муниције и бомби. [397]>

У поподневним часовима настављене су борбе којима је Трећи батаљон успешно очистио простор изнад села Бегаљице и Заклопаче и продро до комуникације Гроцка-Београд где је приморао непријатеља да уништи око 100 возила.

Садејство батаљона Седме и Четрнаесте српске бригаде, као и осталих јединица ослободилачке војске, са снагама Црвене армије - које су учествовале у уништавању немачке групације-дало је посебне резултате у борбама таком 18. октобра 1944. године. У најкритичнијим тренуцима пружали су једни другима одговарајућу помоћ. Борци НОВЈ несебично су јуришали уз подршку тенкова Првене армије наносећи непријатељу тешке губитке.[398], Три батаљона Седме бригаде су, затим, наставили да чисте терен од заосталих и разбијених група Немаца. Ноћ их је затекла на терену Мариновац - Чисти гај. Први батаљон остао је у Врчину са задатком да обезбеђује интендантуру и болницу бригаде, као и да поседне

397) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-21/5, опер.днев. 7.бриг. Мартиновић, „Седма српска ударна бригада у борбама за ослобођење Београда", стр. 10.

398) М. Мартиновић: „Седма српска ударна бригада у борбама за ослобођење Београда", стр. 10.

положаје у рејону Крајкове баре. Десно од њега налазили су се делови 223. дивизије Црвене армије, а лево-Други батаљон Четрнаесте српске бригаде. Исте ноћи на простор Мариновца стигла је Друга личка бригада 5. крајишке дивизије, а непријатељ је целе ноћи покушавао да се пробије из обруча, поред Авале ка Рушњу.[399]

У праскозорје, 19. октобра, док су се поред осталих и батаљони Седме српске бригаде, по наређењу Штаба 23. дивизије, припремали да нападну непријатеља на правцу Врчин - Болеч-Лештане-Мариновац-Завојица-Бандера-Мокролушки поток, једна јача немачка групација, после неуспелог покушаја пробоја код Авале, предузела је жесток напад на положаје Четрнаесте српске и Друге личке бригаде као и делове 223. дивизије Црвене армије. Снажан притисак непријатељ је извршио делом својих ^-снага и на положаје јединица Седме српске бригаде, у рејону где се бригада налазила у ноћи 18/19 октобра 1944. године. И поред упорне одбране јединица ослободилачке војске и Црвене армије, непријатељ је постигао извесне успехе и продро једним делом у с. Врчин, при чему је угрозио положаје на Мариновцу, па и положаје које су држали Трећи батаљон Седме бригаде и једина чета Другог батаљона ове бригаде. Значајно је да је Други батаљон (без једне чете) прихватио одлучну борбу с једном немачком колоном и успео чак да зароби велики број непријатељских војника.

Из Оперативног дневника Седме бригаде, где се говори о тим догађајима, треба истаћи следеће:

„Санитетски референт батаљона Јела Јелчић се истакла врло великим пожртвовањем не само у својој дужности, већ и као војни руководилац.[400]

Први батаљон Седме српске бригаде се, такође, борио, 19. октобра, против непријатеља и успео да заустави његове колоне које су већ у јутарњим часовима продрле у село Врчин. Овом приликом изостало је веће ангажовање Четвртог батаљона, штоје у доброј мери олакшало непријатељу да извуче део снага са угроженог подручја. Међутим, чистећи територију од делова разбијених нема-

399) И.Глигоријевић: „9 српска", стр. 207; АУП, к.1070, рег. бр. 1-21/5. Опер.днев. 7. бригаде.

400) А VII. к.1070, рег.бр. 1-22/5, Операгивни днев. 7. бригаде.

чких група, Седма српска бригада је истог дана, 19. октобра, стигда до села Лештана, Великог Мокрог Луга и Кумодража где се сусрела са јединицама НОВЈ које су се вратиле из правца Београда.[401]>Сусрет је био срдачан и у знаку велике победе.

У борбама, од 17 -19. октобра, остало је на положајима испред Седме српске бригаде 246 погинулих немачких војника, 20 талијанских као и четири четника. Истовремено, заробљено је било 369 Немаца и 26 Талијана који су предати Сабирном центру Црвене армије у Гроцкој. Осим тога, јединице Седме српске бригаде запленили су 169 пушака, седам пушкомитраљеза, четири тешка бацача, четири машингевера, 12 револвера, један снајпер, 60.000 метака, 80 коња, 100 пари цокула, 120 пари одела, 110 шињела, 400 ћебади и шаторских крила, шест запрежних кола разног материјала.[402)]На основу постојеће архивске грађе, није се поуздано могло утврдити колики су тачни губици Седме српске бригаде били у поменутим борбама, али се сигурно зна да нису били велики.

Пошто је очишћен терен од непријатеља, прикупљен плен и заробљеници отпремљени у сабирни центар, увече, 19. октобра, јединице Седме српске бригаде размештене су у с. Кумодраж. Смештај људства у овом селу био је добар, али за коње, с којима је бригада располагала, било је доста проблема јер су морали хладне јесење ноћи проводити на отвореном. Брига о коњима била је нужна јер су они били једино транспортно средство бригаде.

У извештају Штаба 23. дивизије упућеног Штабу 14. корпуса, 6. новембра 1944. године, о учешћу дивизије у београдској операцији, поред осталог, каже се:

> „У току 18. и 19. октобра дивизија се налазила на просторији Врчин - Мала Иванча - Заклопача, за које смо време водили борбу са немачким групацијама на просторији Заклопача-Врчин-Авала. Борбе су биле тешке и трајале без престанка 48 сати. Борбе су биле тешке и у томе што је непријатељ, не мо-

401) Исто.

402) А VII, к. 1070, рег.бр. 1-22/5. Операт.дневник 7. бриг., 'Зборник 1/14. док. 80.

гавши да се пробије на комуникацију покушао пробити на правцу Врчин! Рипањ, те извршити јак притисак на наше јединице.

Без обзира на велики замор у току марша, јединице су ступиле у борбу одмах по доласку на ту просторију. И борци и командни кадар држали су се завидно, те нису дозволили ни једном немачком војнику да се пробије кроз наше редове.

Нашим учешћем на тој просторији уништена је читава групација на просторији Авала-Зуца-Врчин-Заклопача." [403]

Последњи напад на непријатељска упоришта-утоку операције за ослобођење Београда- почео је 19. октобра, при крају дана једновременим јуришем у свим правцима дејства. У поподневним часовима, 20. октобра 1944. године, водиле су се последње борбе за ослобођење Београда у рејонима Калемегдана, Железничке станице и Чукарице. После свега у сутон дана дошло је до великог ватромета којим је објављено ослобођење главног града земље. Иначе, у београдској операцији било је избачено из строја близу 25000 немачких војника - од чега око 15000 погинулих и 9500 заробљених војника и официра.[4041]

Што се тиче удела јединица 23. српске дивизије у време извођења београдске операције, 18. и 19. октобра, најбоље говори пример што је избацила из строја око 1950 непријатељских војника-од чега је 1044 погинуло, а 899 заробљено.[405] Јединице НОВЈ које су биле ангажоване у београдској операцији изгубиле су укупно 2953 борца, Првена армија око 1000, док је 23. дивизија имала 12 погинулих и 17 рањених бораца.[406]

403) Зборник 1/14, док. 180.

404) Подаци о броју погинулих Немаца у београдској операцији су различити. У „Операције за ослобођење Србије"-Катедра вој.историје. стр. 73, каже се да их је погинуло 15000 (податак у тексту). а у књизи Ј.Поповића „Ослобођење Београда - казивања Пека Дапчевића"каже се да је Шнекенбургерова групација (она која је бранила Београд! бројала 30000 војника (стр. 64). а да их је изгинуло, „иако су били утврђени у Београду" око 20000. Група пак аугора у књизи „Србија у рагу и револуцији 1941 1945." наводи да је иШнекенбургерова група „имала преко 30000 војника", а Штетнерова „око 30000" (стр 357 и 358), али не наводе непријатељске жргве, ни на једном сектору.

405) Група аутора: „Србија у рату и револуцији 1941-1945", стр. 362.

406) „Операције за ослобођење Србије", Катедра вој. историје, сгр. 73; Зборник 1/14, док. бр. 80.

Због велике коицеитрације јединица, које су на боравишном терену користиле, месне изворе за прехрањивање села око Београда била су добрим делом исцрпљена, па је снабдевање било знатно отежано. Бројно стање Седме српске бригаде, према подацима од 22. октобра 1944. године, износило је 1516 бораца међу којима је била и 81 жена. Од 58 колико их је било у расходу, девет је упућено на Конгрес УСАОС-а,[407]>три у дивизијску болницу, а највећи број - 48 бораца - остао је на путу од Бора до Београда (многи оболели од тешких прехлада и остављени успут код сељака).

Поред Седме српске бригаде 23. дивизије у селу Кумодраж налазиосе и Штаб21. српске дивизијесанеким својим јединицама. Како је у то време важеће правило било - да најстарији командант у месту има обавезу да усклађује односе међу јединицама и чува војнички ред. Овога пута био је то командант 21. српске дивизије Милоје Милојевић, који је у том циљу сазвао састанак на коме се расправљало о разграничењу и задацима појелиних јединица. Поред команданата и политичких комесара бригада, састанку је присуствовао и начелник Штаба 23. српске дивизије. Одређени су били рејони из којих се свака јединица снабдевала храном, мобилисала известан број коњских запрега, организовала конференције са грађанима и друго. Свакајединица на свом подручју имала је посебно задатак да чисти села и ближу околину од евентуално заосталих и сакривених непријатељских војника који су могли, у датом тренутку, да предузму диверзантску и другу активност. У том циљу требало је претражити шумарке, јаруге, сумњива домаћинства и прикупљати заосталу војну опрему. Према распореду утврђеном на овом састанку, Седмој српској бригади пало је у задатак да претражи део Кумодража затим Бели Поток, Мали Мокри Луг, Лештане, Зуце и Врчин. Извршавајући своју обавезу патроле Седме бригаде су у неким сеоским домаћинствима дошле до скривеног оружја и друге војне опреме. Тако је у Малом Мокром Лугу, на пример, код се-

407) Делегати за конгрее АСНОСА били су: Апександар Видановић, Бранимир Петровић, Богољуб Стојановић, Милоје Стоиљковић, Војислав Николић, Љуба Младеновић, Сава Стојановић, Стојан Стојановић и Стојче Соколовић.

њака пронађено и одузето: осам пушака, два пушкомитраљеза, један мали минобацач, 5000 метака за аутомат и 14000 метака за пушку, 100 ручних бомби и седам церада. У селу Зуцу друга патрола је код сељака пронашла: 15 пушака, 18 бомби, један аутомат, 2000 пушчаних метака, 1300 метака за руски аутомат, 10 шињела, 12 војничких ћебади, 22 ранца, 11 шаторских крила и друге опреме. У Врчину је нађено: 24 пушке, два неисправна „шарца" и једна радио-станица.[408] Патроле Седме бригаде за кратко време није могла пронаћи све прикривене трофеје али и оно што је пронађено и одузето од сељака представљало је знатну вредност. У кукурузишту атара села Кумодража пронађен је један, а у Малом Мокром Лугу још два Немца.[409]

За допринос који су дали борци и старешине Седме и других бригада 23. дивизије у уништавању непријатеља у београдској операцији, Врховни командант НОВ и ПОЈ Маршал Југославије Јосип Броз Тито упутио је 23. српској ударној дивизији и њеним јединицама захвалницу у којој се, поред осталог, каже:

> „Захваљујем 23. српској ударној дивизији. Изражавам своје признање борцима и командном саставу 23. дивизије на челу са потпуковником Миладином Ивановићем за одлучно и успешно садејство са јединицама Црвенеармије приуништењу 1. алпскеи 117 немачке дивизије. Свом одлучношћу и храброшћу какву сте показал и у послед1 оим борбама код Бол еча наставите уништавати окупатора и не дозволите му да изнесе живу главу из наше напаћене земље.
> Нека је слава палим херојима у борби противу фашистичког окупатора!" [410]

Захвалница одржава верну слику херојске борбе коју су самопрегорно водили њени борци. Она је најобјективнија оцена доприноса 23. српске ударне дивизије, а у њеном склопу и Седме српске бригаде борби од момента када јој је Врховни командант Тито наредио да учествује

408) А VII, к. 1070 рег. бр. 1-22 и 23/5, Оперативни днев. 7. бригаде.
409) АУП,к. 1070, рег.бр. 1-23/5,Оперативнидневник7бригаде.
410) А VII, к. 1068, рег.бр. 24/1.

у борбама за ослобођење Београда. Она је истовремено и одраз оног одушевљења бораца и руководиоца са којим су прихватили то наређење, као и оног полета после тога, који их је носио - иако гладне, босе, голе и покисле - у форсираном маршу од Бора до Београда. Не треба заборави ги да су ту голготу издржали и они који су тада узели први пут пушку у руке да се боре за ослобођење свог вољеног града и земље у целини. Захвалница посебно говори о издржљивости бораца који су се хватали у коштац са бројчано и технички снажнијим непријатељем и показали да га могу с великим успехом да туку као што је, на пример, случај уништавање групе корпуса „Штетнер" - највећа концентрација непријатељских снага против које се до тада борила 23. српска дивизија. Захвалница је истовремено признање зналачком и одлучном руковођењу на свим нивоима, са тадашњим командантом дивизије потпуковником Миладином Ивановићем на челу. Она је, још једно озакоњење успешне борбене сарадње старешина и борацајединица 23. српске дивизије као и јединица и команди Црвене армије, које су вођене истим циљем и у јединственом строју борбе против немачког окупатора и његових слугу.

Борбе у долини Западне Мораве на подручју Чачка и Љубића

Падом Београда и Крагујевца и уништењем знатних окупаторских снага приликом вођења београдске операције, Команда југоистока нашла се у тешкој ситуацији. Губитком контроле над једним од најзначајнијих комуникацијских праваца Вардарско-моравском долином, било је знатно отежано извлачење немачких снага из Грчке, Групе армије „Е".[411)] Због тога је било нужно да Група армија „Е" промени правац ка северозападу, према територији између Јадрана и Саве. Циљ је био да се целокупне снаге Верматха са југоистока прикупе на територији западне Хрватске, да би се одатле бранile југоисточне

411) 36. ХП/4 с.1158, Извод из Ратног дневника Команде Групе армија „Е" за 18. октобар 1944. године.

границе Рајха. За остварење овог стратешког задатка, после пресецања северног правца, за повлачење немачких снага са југа остали су простори између Саве и Јадрана, и то трима маршрутама како је предвиђала Команда југоистока:

„Пут А: Урошевац-Призрен-Кукеш-Скадар-Подгорица (данашњи Титоград) - Никшић-Мостар;

„пут Б: Митровица-Нови Пазар-Сјеница-Пријепоље-Вишеград, односно Пријепоље-Пљевља-Горажде--Рогатица-Сарајево;[412)]

„пут Ц: Краљево-Чачак-Ужице, а одавде се правац грана у два смера, преко Вишеграда-Рогатице за Сарајево и преко Зворника-Тузле за Добој.[413)]

После ослобођења Крушевца, 14. октобра, Београда 20. октобра, и Крагујевца наредног дана, 21. октобра, основна идеја Главног штаба НОВ и ПО за Србију, у овој фази рата, била је да Краљево одсече од Рашке и Чачка, да онемогући непријатељу коришћење комуникације долином Ибра и Западне Мораве и ослободи Краљево и Чачак. За извршење овог задатка, поред осталих снага, ангажована је била и 23. српска дивизија.

За спречавање поменутог продора немачким снагама-које су се извлачиле косовским стратегијским правцем долином Ибра и Западне Мораве према источној Босни- Главни штаб НОВ и ПО Србије је, 22. октобра, наредио Штабу 14. корпуса НОВЈ да 23. дивизију одмах пребаци преко Крагујевца на сектор Краљева.[414)]У склопу општег покрета дивизије Седма српска бригада са простора Кумодража кренула је у правцу Ђуринца. По дола-

412) После пораза код Лапова, четници су се повлачили принудним правцем - преко Нове Вароши и Пљеваља и нашли се, 3.11. 1944, у рејону Фоче, Калиновика и Вишеграда. У Фочи је Дражин мајор Јевђевић постигао споразум с немачким снагама о даљој сарадњи. Између осталог, договорено је: да ће четници пратити и помагати немачке снаге у њиховом наступању према Сарајеву, да ће у случају предаје Југославије бољшевицима кренути заједно са Немцима на север, а у случају да Енглези (у споразуму с Русима) прокламују самосталност Југославије, у прво време остати на ширем подручју Сарајева да би из ове базе наставили борбу против Тита, да ће немачка војска у случају тешкоћа снабдевати четнике, итд. (Збор. ХП/4, Извод из Рат. днев. Команде Групе армије „Е").

413) Исто, Дневник од 18.10.1944. Оперативно одељење Кос. (Титова Митровица.)Упутство за вођење борбе.

414) Зборник 1/14, док. 199.

ску у село Ђуринци, борци Седме бригаде сместили су се у један део села, јер су се у другом делу налазили црвеноармејци. Мештани овог села са много срдачности и топлине примили су и угостили борце бригаде. У Ђуринцу је Штаб 23. дивизије обавестио штаб Седме бригаде да ће се, најзад, под његову команду ставити још и Прва југословенска бригада. [415])

У Младеновцу је, тада, организована Интенданска радионица Седме српске бригаде пошто је био мобилисан потребан број занатлија (обућара, кројача, поткивача, колара и других.) Истога дана, бригади је додељено 86 бораца мобилисаних из околине Младеновца. Око 19,00 часова Штаб 23. дивизије наредио је покрет за Крагујевац композицијом која је била већ припремљена на железничкој станици. После много напора у одређени број геретних вагона укрцало се људсгво гогово целе бригаде, осим коморе која је преко Тополе упућена пешке. Уједан вагон укрцавано је по 60 бораца и 15 коња. Композиција је кренула око пола ноћи, по веома несигурним шинама и с великим ризиком, стигла сутрадан у Крагујевац. Честа застајкивања композиције успут искористили су појединци, колебљиви елементи из бригаде, посебно новодошли борци у јединицу који су у току ноћи дезертирали.

По присгизању у Крагујевац, људство Седме бригаде сместило се у радничко насеље близу железничке сганице. Суморан је и гужан сусрет био са овим градом и његовим житељима. Трагови злочина кога су оставили Немци, још октобра 1941, били су видљиви. На сваком кораку сретали су жене у црнини, које су носиле неизмеран бол. Први пут су борци чули приче ужаса који је задесио овај град. Штаб бригаде тога дана нашао се у кући Божидара Ђорђевића, железничара, иначе човека из села Градишнице код Пирота.

415) Прва бригада формирана је 1.6. 1944. године у СССР-у од заробл.ених Југословена на источном фронту. У нашу земљу стигла је са црвеноармејцима (6.10.1955.) и стављена под команду Штаба 23. српске дивизије. У органском саставу имала је два моторизована артиљеријска дивизиона који су постали дивизијска артиљерија. По свом команданту потпуковнику Месићу-звала се „Месићева бригада" (Зборник 1/14, ок.172, 1/13, док.101).

Каланци у Седмој бршади с десна: Ч. Милошекић, С. Ђикић. В. Ђорић, М. И/њашоћић, Л. Саћић, В. Момчилоћић и Д. Попоћић.

Док су се борци за време одмора бавили обуком и политичком насгавом, Штаб Седме бригаде састао се с командантом 17. дивичије НОВЈ која се загекла у граду. У међувремену пристигли су и први делови Прве југословенске бригаде која је требало да уђе у састав 23. српске дивизије-док се још дивизија налазила на теригорији Бора. За време боравка у Крагујевцу већи део бораца Седме бригаде искористио је прилику да присуствује биоскопској предсгави, предсгави за многе, можда, првој у живогу.

Сви послови око срећивања бригаде, као и сви облици наставног рада у јединицама ове бригаде, обустављени су 28. октобра јер је наређен покрет према западу-правцем Крагујевац-с. Вучковица-Драгобраћа. Још у току истога дана Други и Чегврти батаљон, као и Интендантура бригаде, стигли су у село Вучковица, док су Први и Трећи батаљон остали у с. Драгобраћи. Покрет је имао двосгруки циљ. С једне сгране, да се јединице приближе рејонима наредних дејстава и да се град Крагујевац расгереги већег броја војних снага, јер је био толико осиро-

машио да ниЈе могао да исхрани Јединице коЈе су се у једном моменту нашле у њему.[416]>

Према првобитној одлуци Маршала Југославије Ј.Б. Тита, 23. српска ударна дивизија била је предвиђена да учествује у ослобођењу Краљева.[417)]У међувремену,дошло је до интервенције војног руководства Црвене армије код својих јединица-да што пре ослободе Краљево и Чачак. [418)]Да би садејствујући јединицама Црвене армије олакшали шврШење добијеног задатка, Врховни штаб НОВ и ПОЈ је, 30. октобра, наредио 23. дивизији да заузме Чачак. У духу новог наређења, Штаб 23. дивизије је, затим, орјентисао своје јединице управо на Чачак, умесго на Краљево. Од села Баре где су се бригаде 23. дивизије здтекле, 30. октобра, маршовање су наставиле у наређеном правцу и после краћег времена разместиле се на следеће просторе: Девета српска бригада у рејону Пријевора, Прва југословенска бригада на подручју Вранићи, Четрнаеста бригада у с. Цаници и Седма српска бригада у с. Милићевцима. Дивизијска болница - кадаје примила све болесне, рањене и изнемогле борце из свих бригада-остала је у Горњем Милановцу.[419]

Пошто за смештај у селу Милићевцима није било довољно места, Седмој српској бригади издато је додатно наређење: да се размести неколико километара севернИје у засеоку Дренова. На ново одредиште сви борачки делови Седме српске бригаде стигли су увече око 21,00 сат где су преноћили, мада су многи од њих били прозебли и покисли. Одатле су наредног дана, 31. октобра, у поподневним часовима јединице кренуле на полазне положаје у ширем рејону с. Ракова да припреме напад на Љубичку косу. [420]>

За време док су јединице Седме српске бригаде хитале на одређене положаје према Чачку, распоред непријатељских снага у долини Западне Мораве био је следећи: јужне падине Гледићких планина поседо је 13 пук 7. СС

416) А VII, к. 1070, рег.бр. 1 -24/5, Оперативни дневник 7. бригаде.
417) Исто.
418) Исто.
419) Зборник 1/14, док. 137 Наређење Главног штаба НОВ и ПО Србије од 29. октобра 1944. и 141 Наређење Штаба 23. НОВ дивизије од 29. октобра 1944. године.
420) А VII, к.1070, тег.бр. 1-24/5, Операт. дневник 7. бригаде.

дивизије „Прииц Еуген," југоисточне падине Котленика 748. пук 117. ловачке дивизије; сектор Краљева према Крушевцу борбена група „Биргермајстер;" Марино брдо - с. Бресница- с. Мојсиње- с. Прељина бранила је Борбена група „Фишер;" сектор Чачак-Овчарско-кабларска клисура бранила је немачка 104. ловачка дивизија. Ове јединице обезбеђивале су пролаз немачким главним снагама долином Западне Мораве. Међутим, повлачење Немаца трајало је готово месец дана, па су се у том времену на овим положајима морале смењивати и друге немачке јединице за које је било тешко утврдити идентитет и време њиховог дејства.

Немачке положаје, са којих се обезбеђивало повлачење овим правцем, нападале су бројне јединице, и то: совјетска 233. дивизија (521. и 41. пук) на падинама Котленика и 93. дивизија (51. и 266. пук) као и 23. српска ударна дивизија НОВЈ, Седма, Девета и Четрнаеста српска и Прва југословенска бригада НОВЈ на сектору Чачак-Овчарско-кабларска клисура, док је 17. дивизија НОВЈ дејствовала на просгору с. Бресница - с. Мојсиње- с. Бумбарево брдо.

Пукови црвеноармејаца и бригаде НОВЈ често су били међусобно помешани у борбеном распореду што је, поред осталог, била последица насгојања што тешње сарадње ових јединица. Тако је 51. пук Црвене армије био на левом.крилу 23. дивизије НОВЈ код села Прељине, а 266. црвеноармејски пук код села Вранића, између борбеног распореда Седме српске бригаде (с. Ракова-с. Вранићи) и борбеног распореда Прве југословенске и Девете српске бригаде (са тежишгем на Видови).[421]

Штаб 23. српске ударне дивизије, наређењем од 31. октобра 1944. године, поставио је потчињенимјединицама задатке с циљем да се освоји Љубић као доминирајући положцј и одатле продужи дејство за ослобођење Чачка. Према тој замисли одређен је и распоред бригада: Четрнаеста српска бригада из ранијег рејона размешгаја кренула у с. Горњу Горевницу да би ликвидирала четничке групације у с. Миоковцима (где се налазила једна чегничка бригада); Девета српска бригада, делом својих снага, оријенгисана је према Видовском тунелу са задагком

421) И Глигоријевић: „9. српска бригада", стр. 214.

да га освоји, а делом снага ка железничкој станици Пријевор како би енергичним дејсгвима одбацила непријатеља ка Чачку; Седма српска бригада, делом својих снага, оријентисана је ка с. Милићевци- с. Ракова, посела положаје и припремила се за напад на Љубић и Љубићко брдо (споменик Танаска Рајића),[422] очекујући даља наређења. У том смислу, багаљони бригаде распоређени су на одређене положаје по мери пристизања, и то: Други батаљон на десном крилу бригаде у рејону с. Вранићи где је сменио један багаљон 266. пука Црвене армије који се пребацио нешто удесно. У блатњавим рововима остао је, све до 4. новембра, кад га је сменио Први батаљон из разерве Седме српске бригаде; Четврти батаљон посео је средишне положаја у ширем рејону села Ракове; Трећи на левом крилу бригаде у селу Доњој Ракови где је, ослонцем на левог суседа (51. пук Црвене армије), осгао до 11. новембра, док је Први батаљон, до 4. новембра, био у резерви северно од школе села Ракова.[423] Прва југословенска бригада добила је задагак да, у садејсгву са 266 пуком Црвене армије, са својим левим суседом протера непријатеља са простора Прњавор-Трбушани и прекине саобраћај између Чачка и Видовског гунела. Залеђе овој бригади са правца Видовског гунела штитила је Девега српска бригада.[424]

У духу наређења Шгаба 23. ударне дивизије, њена Седма српска бригада, 31. октобра, у 16,00 часова посела је простор села Раково и делом снага заузела борбени распоред на левој обали реке Чемернице, а остали део запосео положаје преко ове реке. Веза са шгабом совјегског 266. пука, који се налазио у селу Вранићи, успосгављена је гек ноћу око 22,00 часа. Договорено је садејство артиљерије и кањуша за време напада на непријатељске положаје. После веома слабе и врло крагкограјне артиљеријске припреме, непосредно после поноћи, 31. окгобра, у напад су кренули Први и Трећи багаљон енергично на непријатељске положаје. У огорченим борбама које су грајале све до пред зору, 1. новембра 1944. године, појединиба гаљони успел и су да повремено освоје

422) А VII, к.1070, рег.бр. 17-13.
423) А VII, к.1070, рег.бр. 1-26/5, Операт.дневник 7. бригаде.
424) А VII, к. 1070, рег.бр. 1-24/5, Оперативни дневник 7. бригаде

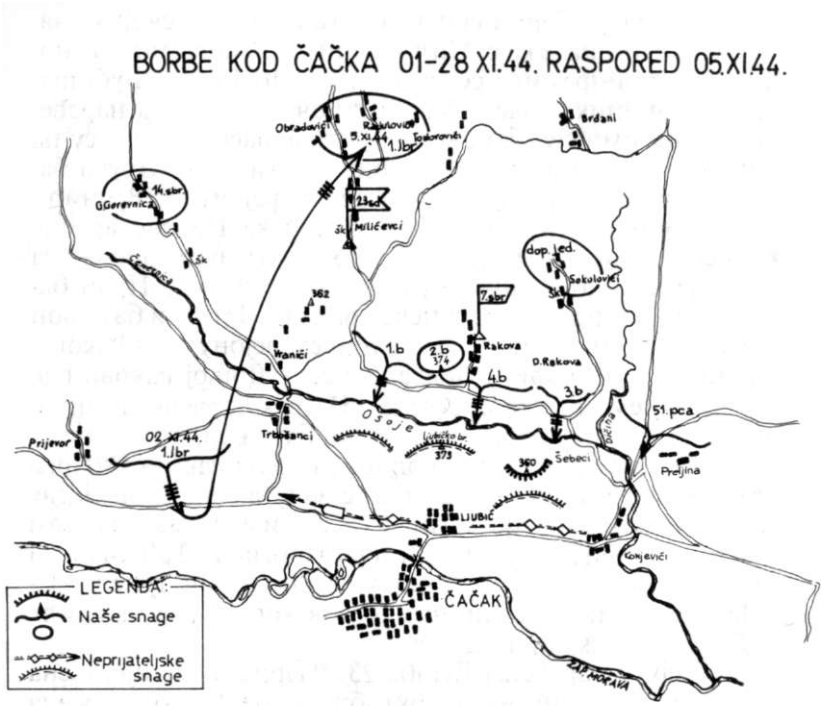

Љубић и одбрамбеие положаје са утврђењима, али је непријагељ-погпомогнуг ватром тешког пешадијског наоружања и артиљерије-убрзо принудио јединице Седме српске бригаде да се повуку на полазне положаје у рејону Ракова. У овим борбама непријатељ је, према непотпуним подацима, имао око 20 рањених немачких војника и два погинула чегника, док је Седма српска бригада имала два погинула и шест рањених бораца.[425]

Љубићки батаљон Чачанског пар гизанског одреда у јачини од 126 бораца, 1. новембра 1944. године, био је

425) АУП, к.1070. рег.бр. 1-24/5, Оперативни дневник 7. бригаде.

погчињен Седмој бригади, а већ наредног дана, по наређењу Штаба23. ударне дивизије, упућен је у село Горња Горевница - у сасгав Четрнаесте српске бритаде.[426] Око 12,00 часова, 1. новембра, Штаб 23. дивизије наредио је потчињеним јединицама општи напад на Љубић да би проширио дејство Прве југословенске бригаде на комуникацији с. Трбушани-Прњавор. Међугим, ова бригада била је потиснуга са заузегих положаја, тј. морала се повући. Приметивши го, багаљони Седме бритадеостали су на положајима изнад с. Ракове. У ноћи, 1/2. новембра, сва че гири багаљона Седме српске бригаде упутила су по две пагроле према непријагељским положајима ради хватања „живих језика," што им је гек касније пошло за руком. Наредног дана, 2. новембра, око 10,00 часова Шгаб Седме српске бригаде упугио је, на молбу јединице Црвене армије, свој Други багаљон са задагком да успосгави контак г с њеним деловима у рејону села Враћевшници и појача десно крило бригаде. Око пола ноћи, 2/3. новембра, Други и Трећи багаљон водили су жестоке борбе про гив упорног непријатеља, спречавајући га да се пробије друмом према северозападу. Борбе су трајале целог дана-уз веома акгивна дејсгва непријатељске аргиљерије и минобацача. Нарочиго су биле акгивне патроле према Љубићкој коси, јер већим снагама офанзивнија дејсгва нису могла бити предузимана, јер се између положаја Седме српске бригаде и непријагеља налазила широка јаруга, ефикасно тучена аргиљеријском и минобацачком ватром. Оваква дејсгва непријагеља била су ингензивна и на осталим деловима фронта. Артиљерија и „кагушаре" јединице Црвене армије потпомагале су дејства јединица Седме српске бригаде и делове Црвене армије.У поподнев ним часовима, истог дана, подршком артиљерије и минобацача непријагељ је поново напао положаје Другог и Трећег багаљона, али без успеха. Са своје стране, Трећи багаљон је у садејсгву с деловима 51. пука Црвене армије, с косе Шебеци, предузимао противнападе онемогућавајући непријатељау продору.[427] Свејединице Седмебригаде гогово две недеље непрекидно су у гоку дана и ноћи нападале непријагеља. Тако је, на пример, Прва чега

426) Исто, рег. бр. 1-25/5.
427) А VII, к.1070, рег.бр. 1-26/5, Операт. дневник 7. бригаде.

Четвр гог багаљона три пута прелазила реку Чемерницу и нападала непријатељске положаје на Љубићској коси. Читавог дана непријагељ је засипао минама и гоповским гранагама положаје Седме српске бригаде и делове Црвене армије-било у рововима било да су у нападу. Користећи ноћ извиђачки вод Првог багаљона предузео је подилажење непријагељским рововима. Пред зору повучен је на полазне положаје. Према непогпуним подацима, непријагељ је у овим борбама имао 10 погинулих и 20 рањених војника. Истовремено Седма бригада имала је два погинула борца, а 12 их је рањено. [428]

После неуспеха Прве југословенске бригаде у нападу на комуникацију с. Трбушани- с. Пријевор,[429] и реалних офанзивних могућности на овом делу фронга, Главни ш габ НОВ и ПО Србије гражио је да Штаб 14. корпуса нареди Шгабу 23. српске дивизије да прекине својим јединицама напад на Чачак све док се не конценгришу јаче снаге НОВЈ и Црвене армије.[430] Офанзивна дејства знагно је успорило и често повлачење делова јединица Црвене армије са ових положаја. Тако се у једном тренутку највећи део пешадије и тенкова повукао са положаја на левом крилу Седме српске бригаде, ге су њени

428) Тога дана погинули су: Милан Костадиновић, командир вода у четвртом батаљону и Стојан Вејагић, борац истог батаљона. Рањени су: Божидар Станковић, Бора Бацетовић, Владимир Шаловић, Драгиша Радивојевић, Даут Зеленовић, Јован Тошић, Крста Богдановић, Ратко Милић, Мирко Узелац, Михајло Првуловић и Љубица Марковић, сви из Трећег батаљона, Видоје Васиљевић, Војислав Пегровић, Милош Милић и Зејнил Суљевић из Првог батаљона, (А VII, к. 1070, рег.бр. 1-25/5.)

429) Прва југословенска бригада водила је од 15,00 часова (30. окгобра) до 2. новембра у 16,00 часова огорчена борба. Она је извршила постављене задатке и прекинула саобраћајне везе између Чачка и Пожеге. Морала се повући због тога што Трећи батаљон 266. пука Црвене армије није уопште ушао у напад који је био договорен и Немци су запретили опкољавањем. Претрпелаје велике губитке и - захваљујући дејству 14. српске бригаде на десном крилу, бригада је избегла веће губитке. За три дана борби убила је 508, ранила 820, а заробила 15 непријатељских војника и официра.

Сама је имала 135 погинулих, 324 рањена и 88 несталих борца и руководиоца. Уништила је велике количине непријатељског ратног материјала и сама претрпела велике материјалне губитке. (Зборник, 1/14, док. 172 и 199).

430) Зборник 1/14, док. 199 и Зборник 1/15, док. 188.

делови морали да проширују линију фронга на нове положаје-на левој обали Чемернице према Љубићу- и шиге еовјегску артиљерију.[43]" Смиривање офанзивних дејстава на секгору Чачка и његове шире околине, погодоваПО је немачким снагама које су се налазиле у фази извлачења, шго је погврђено и на конференцији Команде југоистока (одржаној у Загребу 16. новембра) где је консгатовано, поред осталог, да се „плански одвија евакуација из Грчке" [432)] Све је ово омогућило да немачке снаге корпуса „Милер" убрзају продор ка Зворнику куда је, заправо гребало да се извуку с југа преосгали делови 1. брдске, 117. ловачке, 11 ваздухопловно-пешадијске као и 7. СС „Принц Еуген" дивизије.[433]'

Деветог новембра 1944. године јачанемачка колона успела је да се пробије у Ужице из правца Вишеграда и споји са групом „Шрајбер" која је, 4. новембра 1944. године, заузела Пожегу, а одмах затим и Ужице. Продором немачких јединица са запада према истоку, створен је широк простор за прихватање осталих делова Групе армије „Е" и слободнији маневар за усмеравање дејстава према Ваљеву и Зворнику. Овим продором био је угрожен бок јединица 23. српске дивизије и снага Црвене армије на положајима у долини Западне Мораве. Због тога је Главни шгаб НОВ и ПО за Србију, 9. новембра, наредио Ш габу 14. корпуса да хи гно упуги своју45. дивизију из рејона Јагодине (данас Свегозарево) на секгор Ваљева. У исто време, Штабу 23. српске дивизије наређено је да „одмах" упуги једну бригаду (14. српску) у рејон Косјерића ради обезбеђења правца Пожега-Косјерић-Ваљево, док не пристигну јединице 45. дивизије.[434>]

Према подацима с којима је располагао Главни шгаб НОВ и ПО за Србију, на сектору Чачка и Краљева средином новембра налазили су се делови 117, 297, 104 и 7.

431) АУП,к. 1070,рег.бр,Оперативнидневник7.српскебригаде.

432) Зборник 1У/30, док.130, објашњење 61 и Зборник ХП/4, Извод из Ратног дневника Команде Групе армија „Ф" за 6. новембар 1944. године; Корпус „Барон фон Милер" је реорганизован 12. новембра 1944. године у 34. армијски корпус за нарочиту употребу. (Зборник 1У/30, док. 160, објашњење 61).

433) Зборник ХП/4, Извод из Рат.днев.Ком. групе арм. „Ф" од 6.11.44.

434) Зборник 1/15, док. 180.

СС „Принц Еуген" дивизије - око 30000 Немаца и белогардејаца, са 55 тенкова средње гонаже, око 30 топова разних калибара и 60 борних кола. Упоређујући го са подацима од крајаоктобра 1944.године, стиче се утисак да су на гом секгору боравиле гогово исге јединице у одбрани. Обезбеђење је ортанизовало око 4000 немачких војника не рачунајући гарнизон у Пожеги. У складу извршених процена, непријагељ је на тим положајима био распоредио и расположиву гехнику, односно одговарајуће наоружање.[435)]

Непријатељске положаје у гом периоду гакође су нападале готово исге јединице НОВЈ и Црвене армије чији је распоред био следећи: Девега српска бригада 23. дивизије северозападно од Чачка, као десно крилни сусед 266. пука 93. дивизије Црвене армије који се налазио у ширем рејону села Враници; Седма српска бригада на подручју с. Ракова, Љубићко брдо коса Шебеци; 51. пук 93. дивизије Црвене армије у рејону коса Шебеци-с. Пријељина- с. Севарлићи, док се Четрнаесга српска бригада 23. дивизије налазила на правцу Пожега-Косјерићи-Ваљево и Ужице - Ваљево.[436)]

У периоду од 3. до 18. новембра 1944. године извођена су борбена дјества у којима су учествовали батаљони Седме, Девете и Четрнаесге бригаде као и делови Црвене армије. Од непријатељских јединица ту су се налазиле немачке снаге које су браниле саобраћајнице дуж Западне Мораве. Највећи део времена борци су проводили у рововима. Биле су и велике хладноће, праћене сталном кишом, што је борцима отежавало положај, јер су били без добре обуће и одеће, увек мокри, без могућности да се осуше и угреју. Заго је у бригади било досга прозеблих бораца, међу којима један део и са запаљењем плућа. И поред гога, новодошло људсгво, иако ненавикнуто на такве гешке услове, храбро је подносило све недаће ратничког живога. Велико олакшање чинило је међусобно смењивање багаљона као и делова Црвене армије. Тако је, на пример, Други багаљон Седме бригаде код с. Вранића гри прва дана у новембру провео у рововима све док га није, 4. новембра, сменио Први багаљон.

435) Зборник 1/15, док. 6.
436) Зборник 1/15. док. 22.

Овај период карактеристичаи је, пре свега, по насилним извиђањима мањих и већих група с обе стране, и повременим нападима мањих јединица на непријатељске положаје, и обратно. Затим по честој веома ингензивној минобацачкој и аргиљеријској вагри по непријатељским положајима, и по томе шго су на овом секгору Немци примењивали гактику убацивања „гројки" у позадину јединица НОВ, које су упадале у њихове редове. За ове нападе веома често су Немци корисгили чегнике. У дужем периоду, од 2. до 18. новембра, нису постављани нови задаци па нису предузимане ни акције већих размера, посебно оних чији би циљ био ослобођење Чачка или поседања саобраћајница да би се прекинуло повлачење непријатеља овим правцем. Деветог новембра почео је да пада снег, а уз то киша и мразеви били су непрекидни.

Батаљони Седме српске бригаде, у овом временском интервалу, нису мењали положаје сем шго су се Први и Други батаљон померили нешто удесно, према селу Враћевишници, како би смањили међупростор према положајима јединица Црвене армије, јер су Немци управо на том правцу били врло активни. Трећи батаљон је, 6. новембра, привремено сменио делове 51. пука Црвене армије на источном делу Љубићке косе - Шебеци и успоставио везу с десним суседом-Првом југословенском бригадом, да би после неколико дана, 10. новембра, ове положаје поново посели делови истог пука. И са левог крила Седме бригаде био се повукао совјетски 266. пук, а његове положаје посела је Прва југословенска бригада после попуне и сређивања. Положаје на десном крилу Седме бригаде у рејону с. Вранић посела је Девета српска бригада кад су се црвеноармејци повукли.[437]

Све до 7. новембра нишга значајније није се на сектору Седме бригаде збивало, сем мањих активносги патрола са обе стране као и спорадичне артиљеријске и минобацачке вагре од које јединице бригаде нису имале губигака.

У рано југро, 7. новемба 1944. године, са положаја у рејону Љубићке косе немачки тешки минобацачи сконцен грисали су своја дејства на групу кућа у којима је био

437) А VII, к.1070, рег.бр. 1-26/5, Операт.дневник 7. српске бригаде.

смештен Штаб Трећег батаљона Седме бригаде са приштапским јединицама. Једна од многобројних граната пала је између две суседне зграде, усред вагре која је горела, од које је погинуло шесторица бораца који су се око ње грејали и сушили. Од других минобацачких гранага унишгена је батаљонска канцеларија и рањена су 24 борца. Убијено је и девет коња, највише јахаћих.[4381]

У време када је бомбардован Штаб Трећег батаљона припремала се делегација Седме српске ударне бригаде за прославу Дана октобарске револуције (7. новембар) у Горњем Милановцу. Пре него су се окупили делегати свих багаљона, комесар бригаде и његов заменик огишли су непосредно на месго грагедије и поигго су издали одговарајућа упугства у вези с погинулим и рањеним борцима, вратили су се у Штаб и са делегацијом кренули на прославу. Стигли су с малим закашњењем, шго није сметало да се с одушевљењем саслушају пригодни реферати представника НОВ и официра Црвене армије. За ову прилику ,К^лтурно-просветна екипа 23. ударне дивизије припремила је програм у чијем склопу су црвеноармејци приказали документарни филм. У исто време, све јединице на положајима, уз пригодне реферате и весеље, обележиле су 27-му годишњицу окгобра. Истовремено је јединицама које су се налазиле у рововима био побољшан оброк хране.

Осми новембар 1944. године требало је посебно забележити и по гоме што је тада Штаб Седме бригаде први пуг добио телефонску везу са шгабом 23. српске дивизије. Познага је чињеница да организациони развој

438) Погинули су: Драгутин Богдановић из с. Шетоније, Милан Жарковић из Глине, Сима П. Лападатовић из с. Кривеља, Миливоје С. Петковић из Стрелца, Живојин М. Вукадиновић и Милан С. Марковић за које није установљено одакле су.

Рањени су: Славко Радосављевић, политички комесар батаљона, заменик полит. комесара чете, Воја Голубовић, војник, Рајко Савић, политички делегат вода, Драгољуб Момчиловић, Љубиша Андрејић, Денча Николић, Радисав Гајић, Рашула Стево, Димитрије Симонов, Ђорђе Радеља, Јован Предић, Василије Лазаревић, Петар, Прица, Ђока Радисављевић, Живко Стефановић, Паун Јанковић, Милан Дојчиновић, Бора Божиновић, Коста Богдановић, Бора Бећедовић, Димитрије Пешић и болничар Мика Глигоријевић. Рањеници су одмах одпремл>ени у дивизијску болницу у Горњем Милановцу. А VII, к. 1070, рег. бр. 1-27/5.

Одељење радиошепе\рафисте са командаишом баталона Бошком Адамодићем.

бригаде није могао биги праћен гехничким развојем ерестава за везу која би заједно са стручним кадровима задовољила потребе јединица. Због гога је главна веза како према нижим јединицама гако и према предпосгављеном командом била курирска веза.

У извештају Шгаба Седме бригаде Шгабу 23. дивизије од 27. сепгембра, о проблему везе пише следеће:

„У нашој бригади веза се ослањала углавном на једину везу са куририма на коњу и пешке. Имали смо једну радиостаницу за везу са Шгабом дивизије али она није могла никада да ухваги везу због велике удаљености, као донекле и неувежбаности самог радиотелеграфисте. Телефонску везу нисмо имали. Посгојеће телефонске линије гакође нисмо могли корисгити због брзих и наглих промена месга акција." [439]>

Први центар везе бригаде из кога је уследио гелефонски позив био је у основној школи села Ракове код Чачка, а први његов коресподент Ценгар везе 23.српске

439) А VII, к. 1069, рег.бр. 26-3/3.

дивизије у селу Милићевцима на удаљености 3-4 кт. Био је го почетак са врло скромним гехничким и кадровским могућносгима. Одпочело се са најмањом гелефонском централом која је имала само чегири броја, са два индукгорска гелефона, 10 кт пољског гелефонског кабла и чегири војника који су имали само основне појмове гелефонисга сгечених у бившој југословенској војсци. За преношење постојеће опреме везиста додељена је мазга недавно одузега Немцима са већ дограјалим самаром.

У Ваљеву је 7. новембра 1944. године добијено још 20 кт новог пољског кабла, двоја запрежна кола и шесг коња за пренос опреме. То је сгворило, бар почегне, услове за организовање гелефонске везе, у прво време
1 између бригаде и њене предпоетављене дивизије, па загим између бригаде и њених батаљона бар онима на главном правцу напада или тежишгу одбране. У каснијим борбама Седма бригада је, пленом од непријатеља, долазила но нових количина опреме за везу, а мобилизацијом и обуком људсгва сгварала кадровске могућности па је дошло и до формирања јединице за везу.

Дакле, пугем курсева који су организовани, пугем редовне насгаве и свакодневне праксе георегска и прак гична знања упогпуњавана су.

Већих сукоба још увек није било. Једино су „кађуше" гукле непријагељске положаје преко целог дана. У току ноћи, 8. новембра, једна чета Првог батаљона Седме бригаде, која је била у нападу, врагила се после борбе у сасгав багаљона. Непријатељски губици процењени су на шесг рањених. Следеће вечери Немци су на источном делу Љубићке косе- на Шебецима - к. 360 напали делове Трећег багаљона, али је напад одбијен-уз чегири погинула и шест рањених немачких војника. У овим борбама рањен је био и командир једног партизанског вода. Трећа чета Трећег батаљона је, у гоку ноћи са положаја на Шебецима, приметила немачки тешки митраљез на крову куће који је вагром засипао положаје чете. Убрзо затим, прецизним ударцем гранага, порушена је кућа и у њој је погинуло око 20 Немаца.[440]

440) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-27/5. Оператив.дневник 7. срп.бриг.

И наредних дана непријатељ је, мањим и већим јединицама, нападао делове Седме бригаде, нарочито положаје Трећег багаљона као најисгуреније, долазио до њихових положаја, али је увек остављао известан број погинулих, док је рањенике односио. Десетог новембра испред истих положаја осгавио је два погинула и једног рањеног Немца. Утоку ноћи, 10/11. новембра, делови 51.пука Црвенеармије поново су сменили Трећи багаљон Седме српске бригаде после шест дана проведених у рововима. Батаљон је повучен у резерву на подручје с. Соколића као обезбеђење Центра за обуку новомобилисаних у северном делу села. Наредног дана Четрнаеста српска бригада је из рејона Горње Горјавнице, усиљеним маршем, упућена, по наређењу Штаба 23. дивизије, за Коејерић.

Први багаљон Седме српске бригаде, 13. новембра, налазио се с једним мигрђеским гнездом до саме обале речице Чемернице где је успосгавио конгакт с деловима 51. пука Црвене армије-пружајући заштиту совјетској артиљерији. Четврти батаљон Седме српске бригаде у то време биоје распоређен јужно од школске зграде у селу Ракова. Реагујући наактивностјединица НОВ и Црвенеармије, непријагељска аргиљерија је гукла положаје Првог багаљона Седме бригаде и том приликом ранила чегири, а конгузовала гри борца. Следећег дана, непријагељска аргиљерија насгавила је да гуче положаје Другог батаљона, док су делови Четвргог имали сукоб, највероватније, с убаченом четничком групом-при чему је рањен један борац. Истога дана, неочекивано и нехогице, у болници у Горњем Милановцу догодило се убиство Љубомира Сгојановића родом из с. Трнавца.

Према одређеним показагељима, у новембру 1944. године био је највећи прилив нових бораца у 23. српску дивизију. Само у Седму српску бригаду за гри дана, 10. 12. и 17. новембра, дошло је 1540 нових бораца, готово 106% у односу на дотадашње бројно стање бригаде. Били су го >тлавном млади и неискусни људи. За ове борце у селу Соколћима формиран је Цен гар за обуку кога су обезбеђивали багаљони Седме српске бригаде када су из ровова повлачени у резерву да се осуше, огрејy и предахну од напорних борби и непрекидних патролних и других акгивности. Тај се центар у документима помиње

први пуг 17. новембра 1944. године као Допунски багаљон бригаде. Исго гако, у великим количинама пристизало је оружје за новодошле борце. Само Седмој српској бригади је, од 4. до 21. новембра, допремљено следеће наоружање: 24 ми граљеза, 72 пушкомитраљеза, 330 аутомата, 712 пушака, 130 снајпера, осам минобацача 82 шп са 620 мина, већа количина остале муниције за испоручено оружје, 68 комплетних запрега и 22 чезе са коњима.[441]

У Цен гру за обуку нови борци учили су да рукују оружјем, да се прилагођавају војничком животу у ратним условима, с политичком ситуацијом у земљи и иностранству и о сгању на фронтовима-унуграшњим и европским бојишгима. И шго су бригаде посгајале бројније, гим се све више осећала погреба за организованијим свакодневним транспортом за снабдевање јединица на фронгу. Зато је наређено да се при бригадама формирају бојне и групне коморе које су формиране од 18. до 21. новембра.[442)]Седма Српска бригада, у го време, још није располагала ниједним могорним возилом, чак ни за курирску службу. Транспорг се обављао запрегама и говарном стоком.

По договору команди јединица НОВЈ и Црвене армије, прегруписали су снаге и 93. дивизије Црвене армије - пук пешадије, артиљерије и пук „кађуша" - добила је задагак да нападне Јемничку железничку сганицу, три кш исгочно од Пожеге, и пресече саобраћајницу према Ужицу и непријагељу онемогући остваривање плана. Истога дана Чегрнаеста бригада добила је наређење да се са просгорије Косјерића пребаци у село Средње Добрије[443]и дејствује на линији Лорет - с. Тучково. Остале две бригаде 23. српске дивизије имале су задатак да демонстрагивно нападну: СедманаЉубићу,аДевегабригада на Видовском тунелу,[444]>с цијЂем да вежу непријагел>ске снаге на загеченим положајима и шгите бок јединица у нападу на рејон Пожеге.

Тек после ових наређења, јединице 23. ударне дивизије, међу којима и Седма бригада полазе у офанзивна

441) А VII, к.1070, рег.бр. 1-26/5, 1-29/5. и 1-29/5. Опер.днев. 7 соп.бригаде.

442) Исто, рег. бр. 1-29/5.

443) С.Миладиновић: „14. српска бригада", стр. 289.

444) Зборник 1/5, док. 23.

дејства према добијеним задацима. После почетних успеха у рејону Пожеге, пред енергичним противнападима иемачких једиииица, Четрнаеста бригада и јединице Црвене армије биле су принуђене да се у поподневним часовима, 22. новембра, повуку са заузетих положаја уз велике губигке. Четрнаеста Српска бригада је у овим борбама имала 60 погинулих и рањених бораца. Губици непријаеља, такође, били су велики, али је он ипак успео да извесно време одбрани своје положаје. Истога дана, Штаб 23. дивизије предложио је привремени прекид акције у рејону Пожеге због знатних жртава јединица а малог учинка.[445)]Штаб 14. корпуса није то прихватио већ је тражио да се остане на достигнутим положајима и да појачају нападе на комуникације како би се потиснуо непријатељ са територије западне Србије-и да у садејству са јединицама Црвене армије нанесу што веће губитке.[446)]

Под заштитом мрака и уз подршку артиљерије, минобацача и митраљеза, 18. новембра, око 20,00 часова кренуле су у напад-по једна чета из сваког батаљона Седме српске бригаде. Користећи ноћ и слабу видљивост, већи део снага успео је да подиђе утврђењима и са блиског одстојања поведе борбу аутоматима и бомбама. Снажан отпор Немаца није се могао тако лако пробити. Чете Првог и Другог батаљона Седме бригаде повукле су се до поноћи, док су чете Трећег и Четвртог батаљона остале у борбеном додиру с непријатељем све до зоре 19. новембра. Није била договорена подршкасовјетскеартиљерије.

На правцима напада јединица Седме бригаде, непријатељ је имао, према расположивим подацима и 15 тешких бацача, све земаљске батеријетопова и једну противтенковску, око 30 малих минобацача, један број тешких митраљеза, а поред тога и добре утврђене положаје. И поред свега, непријатељ је имао преко 30 погинулих и више рањених. Међу борцима Седме бригаде била су три погинула и 22 рањена борца.[447)]

Међутим, у целини гледано, готово сви батаљони Седме српске бригаде показали су велику борбеност и

445) Зборник-1/15, док. 48.

446) Зборник 1/15, док. 54.

447) Погинули су Милорад Ј.Соколовић, Божидар Петровић из Пожаревца, а име трећег није утврђено нити имена рањених.

иницијативу супротстављајући се непријатељу под веома тешким ратним, па и временским условима. Али, делови Трећег батаљона Седме бригаде, с помоћником политичког комесара батаљона Ђорђем Булатовићем на челу, постигли су најбоље резултате. Једна чета Четвртог, па за њом и делови Другог батаљона пре времена су се открили и целе ноћи нису успели да пређу речицу Чемерницу.[448] Спично је било и наредног дана, 21. новембра, када је био успостављен борбени контакт с непријатељскимјединицама на њиховом положају када су три борца била рањена. У сукобу с мањом четничком групом један од бораца је погинуо. Тога дана извршена је и смена положаја између Трећег батаљона, који је преузео борбени положај код с. Вранића, и Првог батаљона који је размештен у с. Соколићима, као резерва Седме бригаде и обезбеђење Центра за обуку.

Борбе у рејону Каблара и Видовског тунела

Према наређењу команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије, издатог 25. новембра 1944. године, Штаб 14. корпуса НОВЈ, две бригаде 23. српске дивизије упућене су на следеће положаје: Девета бригада у рејонбрдо Шест - с. Табановићи-Каменица. Седма бригада Глава (к. 799) ло села Врнчана искључно. Обе бригаде су имале исти задатак: „Дејство на комуникацију Чачак-Пожега и пресецањеове комуникације, каоибочнообезбеђењесопствених снага при дејству на град Чачак."[449]

Штаб 14. корпуса НОВЈ је истовремено наредио 17. дивизији да једна њена бригада преузме положаје Седме српске бригаде и 51. пука Црвене армије на Љубићкој коси и у рејону с. Ракова. У току ноћи, 28. новембра, извршено је преузимање положаја између две бригаде (Седме српске и Друга крајишака[450]). Већ наредног дана батаљони седме српске бригаде посели су нове положаје

448) Исто.

449) Зборник 1/15, док. 65.

450) Зборник 1/15, док. 97, Оперативни дневник Друге Крајишке бригаде, 17. дивизије.

према непријатељској одбрани, тако да је Трећи батаљон био на левом крилу бригаде у рејону с. Јасика, са задатком да нападне непријатеља и освоји положаје Островица-Видовски тунел; Први батаљон, у средини - с. Каменица према немачком положају на Каблару; Четврти батаљон, десно у рејону с. Врнчани са правцем напада према западу ка с. Оровица брдо шест, и Други батаљон с. Г. Добрња као резерва бригаде. Сва три батаљона (Први, Трећи и Четврти) имали су задатак да на свом правцу напада протерају непријатеља са поменутих положаја, заузму комуникацију и онемогуће Немцима даље повлачење ка западу. Чим су батаљони посели предвиђене положаје, патроле су, по густој магли, пошле у извиђања и сукобиле се с непријатељским патролама.

После пада Краљева, 29. новембра, и очитих припрема непријатеља да евакуише Чачак-правцем Гуча--Ивањица за Санцак, штабови 23. српске дивизије НОВ и 93. дивизија Црвене армије наредили су да њихове јединице предузму офанзивна дејства да би што више уништили непријатељску живу силу и технику, а на сектору Пожеге да га одсеку и евентуално поразе.[451]

Током ноћи, 29/30. новембра, Трећи батаљон Седме српске бригаде успео је да после неколико жестоких јуриша заузме непријатељске положаје на Алаучком брду к. 548 садејствујући при том Деветој српској бригади у рејону Видовског тунела.[452] Непријатељ је желео да по сваку цену поврати изгубљене, за њега значајне положаје због чега је пред зору са Видовског тунела предузео противнапад на јединице Трећег батаљона, али без успеха. За то време Први батаљон подишао је непријатељским положајима на подручју Каблара и у току целе ноћи активним дејствима наносио му гибитке: око 50 погинулих и рањених непријатељских војника, а тројицу је заробио. Овом Батаљону успело је да, поред осталог, уништи не Јијатељска средства везе (радиостаницу и телефон), ,и није успео да протера непријагеља са поседнутих положаја. У тим борбама Први батаљон Селме бригаде имао је пет погинулих и 29 рањених бораца.[453]

451) Зборник 1/15, док. 101.

452) И. Глигоријевић: „9. српска бригада", стр. 232, 233.

453) Погинули су: Никола Димитријевић из с. Невље код Димитровграда, Андрија М.Ђорђевић из с. Трњана код Пожаревца, Вукашин

По густој магли, по хладном новембарском праскозорју, иначе слабо обучени и обувени, највише гладни - борци Седме српске бригаде наставили су дејства у духу наређења Штаба 23. ударне дивизије. Трећи батаљон Седме бригаде је већ сутрадан, 30. новембра, са Алаучког брда напао непријатеља у рејону Островица, протерао га са положаја које је ту држао и успео да се одржи упркос бројних непријатељских јуриша. Бранећи се упорно ручним бомбама, кундацима и бајонетима, у борби прса у прса, по густој магли, борци овог батаљона остали су готово без иједне ручне бомбе којих није више било ни у бојној комори. О условима и жестини борбе која се водила, најбоље говори Оперативни дневник Седме бригаде у коме се, између осталога, каже:

> „Трећи багаљон је остао скоро без иједне ручне бомбе... Борба која се води мора да се води ручним бомбама, ножем, машинкама, јер је и дању и ноћу густа магла... Мора се приметити да се већина новомобилисаних из околине Милановца и Београда истиче примером храбрости, а сви укупно се држе добро иако су већина слабо обучени и обувени... Непријатељски укупни губици 115 мртвих и 140 рањених. Заплењен један „шарац," већа количина муниције и другог материјала..." [454]

Истога дана Први батаљон Седме бригаде напао је Каблар са више страна,али га није могао заузети, јер је непријатељ био добро утврђен а у помоћ му је дошао и блиндирани воз, па је успео да се одржи. Борбе су биле огорчене. У саставу Првог батаљона Седме бригаде борила се и једна чета њеног Четвртог батаљона-обезбеђујући напад Првог батаљона на Каблар и штитећи га од непријатеља из правца Ораовице. У овим борбама, Седма српска бригада имала је пет погинулих и 24 рањена борца - сви из Првог батаљона. [455]

В. Ивковић из с. Шљивовика код Сврљига, Владимир Трипковић из с. Трепча код Чачка и Александар Пешић, имена рањеника нису утврђена.

454) А VII, к. 1070, рег.бр. 1-30/5, Операт.днев. 7. српске бригаде.

455) Погинули су: Борисав Ђ.Јаничијевић из с. Студене, Ђорђе Новаковић из с. Кривеља, Радомир М. Ристић из с. М.Лаоле, Слободан Живковић с. Мериелат; имена рањених нису могла бити установљена.

Борбе за Каблар настављене су и 1. децембра 1944. године. Јединице Седме српске бригаде у духу примљених наређења, у току ноћи, напале су непријатељске положаје садејствујући тако јединицама Девете српске бригаде која је, такође, нападала Видовски тунел. За борбе које су у то време вођење у рејону Каблара- који је и као географски објекат био повољан за непријатељску одбрану - може се рећи да су биле веома жестоке, често прса у прса. Изразито оштре борбе водио је Трећи батаљон Седме бригаде који је највише и угрожавао комуникације које је користио непријатељ, спустивши се до саме пруге. Непријатељ је извео неколико противнапада потпомогнут тенковима, блиндираним возом и артиљеријом - због чега је Трећи батаљон морао да пређе у одбрану, а затим да повуче неке своје делове испред железничке пруге. Са својих положаја на Каблару Први батаљон Седме српске бригаде упорно је нападао на знатно јаче непријатељске снаге. Три ноћи је Први батаљон јуришао на непријатељска утврђења на Каблару и није их могао заузети, али је непријатељу нанео велике губитке који се процењују на око 80 погинулих и 110 рањених војника. Губици Седме српске бригаде износили су два погинула и 15 рањених бораца.[456]

По наређењу Штаба[457] 23. српске дивизије Штаб Седме бригаде упутио је из резерве свој Други батаљон да смени Други батаљон Девете бригаде у рејону Јововца (к. 535) и одатле предузме нападе с циљем да заузме Каблар и Видовски тунел. За време ових дејстава остали делови Седме бригаде имала су задатак да нападају бочно према Рујаку и Граорини, одржавајући тесну везу лево с Деветом српском бригадом, а десно с деловима Четрнаесте бригаде.[458]

Непријатељ је, 2. децембра, испољио велику активност. Најжешће противнападе усмерио је на положаје Трећег батаљона Седме бригаде, и то из три различита правца - снагом у јачини од око 1000 војника, и то:

456) Погинули су: Паун Јанковић из с. Кривеља и Љубица Т. Јанковић из с. Орешковца код Пожаревца.

457) Зборник 1/15, док. 112.

458) А VII, к. 1070, рег.бр. 1-30/5 и 1-31/5; Оперативни дневник 7. српске бригаде, Зборник 1/15, док. 112.

са правца Видовски тунел, Маслачко гробље и Каблар. У четворочасовној жестокој борби, која се често водила блиском борбом прса у прса, Трећи батаљон Седме српске бригаде био је принуђен да се повуче са Алаучког брда. Остали батаљони Седме бригаде, мада уз велике напоре, одолели су противнападима непријатеља и успели да очувају своје положаје. У току ноћи, 2/3. децембра, Седма српска бригада напалаје и то веома успешно непријатељске положаје. Борбе су вођене у лошим временским условима, по магли, али је непријатељ био жестоко тучен, просто је кошен као „снопље" аутоматским оружјем, али је ипак ишао напред. Бацачемјеуништен непријатељски штаб који је био смештен у једној кући. Заплењене су знатне количине ратне опреме, један „шарац" (четри ихје уништено), шест сандука муниције, 25 мина за тешки и 40 за лаки минобацач, већи број пушака, 150 ручних бомби, затим шињела, ћебади, хране и другог ратног материјала. Уништена је и једна радио - станица.

У тим борбама Седма бригада имала је осам погинулих и 40 рањених бораца.

Трећег децембра 1944. год., Седма бригада водилаје последње борбе у ширем рејону Каблара. Њен Други и Трећи батаљон нападали су Маслачко гробље, Алаучко брдо, Островицу и приморали немачке снаге да се повуку кад су минирали положаје и поставили бројну заштитницу на Видовском тунелу. За то време Први батаљон Седме бригаде, са својих положаја, дејствовао је бацачима и митраљезима, док је Четврти батаљон бранио заузете положаје од поноћи до сутрадан до подне када га је непријатељ потиснуо. ЈТевокрилна непријатељска колона с правца Каблара била је уништена, али је деснокрилна с правца Ораховице изненадила Четврти батаљон, па се морао у „паничном нереду" повући испред непријатеља који се кретао из правца Чачка, односно Ораховице.[459] Према ондашњим проценама, непријатељ је имао око 60 погинулих и 75 рањених. С друге стране, губици Седме српске бригаде износили су четири погинула, 10 рањених и 12 несталих борца. Међутим, за четири дана борби у рејону Каблара, Седма српска бригада имала је око 24 погинула, 128рањенихи 17 несталих бораца, или -укупно

459) А VII, к. 1070, рег.бр. 1-30/5,1-31/5,Операт.днев.7.бригаде.

избачено из строја 159 бораца. Истовремено, Немци су имали око 425 погинулих и 575 рањених војника и официра. У архивским материјалима није пронађен податак колико је непријатељ имао губитака на Каблару.

Рад КПЈ и СКОЈ-а у Седмој бригади

Као што се може видети из бригадног партијског извештаја, од 18. новембра 1944. године, у Седмој српској бригади било је 19 партијских јединица са 185 чланова КПЈ или 5,3% од укупног броја бораца у овој бригади (приликом формирања тај однос је износио 17%). Истовремено у бригади било је 209 чланова СКОЈ-а или 6%, у односу на 21% од првобитног броја стања бригаде.[460] Оваква разлика у процентима, пре свега, одраз је масовног прилива нових бораца који су били претежно из крајева где НОП није био развијен.[461]>Новомобилисани утицали су на пораст бројног стања у бригади, али је број организованих људи споро растао. Социјални састав партијског чланства у Седмој српској бригади, до краја 1944. године, задржао се на 75% радника - печалбара (углавном из средине из које је бригада поникла), земљорадника 15%, интелектуалца и осталих 5%.[462)]

У партијском извештају са седнице Дивизијског комитета 23. српске ударне дивизије, говорећи о евиденцији чланства КПЈ и СКОЈ-а пише: „... у бригади има 177 чланова и 27 кандидата КПЈ и 296 скојевца."[463)] Дакле, последњи извештај показује да је смањен број чланова КПЈ у јединицама Седме српске бригаде за осам (у последњих 25 дана погинуло је неколико чланова КПЈ), али је приказано 27 кандидата.

460) А ЦК СКОПКС, бр. 765, Парт.јединица: 13 четних, 5 штапских (бригада и 4 батаљона), једна за пратећи и извиђачки вод за комору и друге приштапске јединице.

461) Баш тих дана у наставном центру у с. Соколићу код Чачка. 7. бригада добила је око 2000 новомобилисаних, после краће обуке распоређивани у борбене батаљоне.

462) А ЦК СКС-ПКС, бр. 765.

463) А ЦК СКС-ПКС, бр. 765, тач. 2. у Извештају бригадног комитета СКОЈ 7. бриг. од 10.12.1944. каже да је бригада имала око 800 омладинаца, а 265 чланова СКОЈ-а.

Кадровска питања, посебно проблеми понашања у борби и колективу, стручно усавршавање у војним питањима, попуна и снабдевање, здравствено збрињавање и лечење, идеолошко-политички рад и забавни живот-била су питања на којима се углавном ангажовала организација КПЈ у јединицама Седме српске бригаде. Бригадни комитет често је расправљао о персоналним питањима - размештају кадрова, нарочито после губитака у борби,[464] али и онда када су појединци померани по казни.[465] У садржају рада бригадног комитета и батаљонских бироа било је и питање свакодневне помоћи Бригадном комитету СКОЈ-а и скојевској организацији у батаљонима и четама, тим више што је идејни програм СКОЈ-а био исто што и програм Комунистичке партије. С обзиром на старосну структуру борачког састава (75% било је младих), скојевци су представљали снагу на коју се Партија ослањала.

Међутим, њима су недостајала организаторска и радна искуства и споро су се уклапали у програм и реализацију свих активности.[466] Комунистичка партија увек је инсистирала на политичком значају моралног лика припадника НОВ. Било је недопустиво да борац становништву, односно сељацима било шта узме против њихове воље. Исто тако, веома строго су осуђивани иако ретки случајеви интимних односа бораца са партизанкама или девојкама у селима, затим крађе и слично. Дешавало се да партизанскајединица док бивакује, на пример, у воћњаку пуном зрелих плодова, ни зрно не узме, али се, међутим дешавало да због ситне крађе прекршиоци буду изведени пред суд и стрељани.[467]

У бригади је с великим ентузијазмом подстицана партијско-политичка изградња чланова КПЈ и СКОЈ-а, као што је подстицана храброст и одважност свих бораца и руководиоца. Најчешће је примењивана добро-

464) Скоро није било борбе у којој није избачено из стројаједан или више руководилаца на чије место су постављани други.

465) А VII. к. 1070, рег. бр. 1-7/5, Днев. 7. бриг. рег. бр. 1-10/5 за 28.4.: А ЦК СКС-Г1КС бр. 555 „Извештај ОК Пирот за 8.4. 1944."

466) А ЦК СКС-ПКС бр. 718 „Парт.извешт. Штаба 7. бриг.од 28. II. 1944.

467) А VII, к.1070, рег.бр. 1-9/5 и 1-11/5, „Операт.днев." за 15.4 и 15. и 17. 5. 1944. када су четворица осуђена- на смрт.

вољност **у извршавању задатака.Стварано је такмичарско расположење међу организацијама, појединцима, војним јединицама, а за најбоље су, постепено, увођене похвале, награде и друга признања.**[468)]

Бригадна партијска организација настојала је да оствари увид и у материјално обезбеђење јединица бригаде при чему је сагледавала проблеме, узроке и последице, изналазила најцелисходнија кадровска и друга решења. И поред свега што се на том плану чинило,глад нијебила ретка, а одећа и обућа представљали су велики проблем, нарочито у хладним, зимским данима. Боравак у рову и под ведрим небом знатно је отежавао услове живота бораца, али се није битно одразио на стање здравља и морал бораца. У честим борбама увек је било рањеника, а због лоших услова живота и борби и доста болесника. Здравствених радника било је мало, често и без потребне стручне спреме, пољске болнице без нужних лекова и инструментарија, није било транспортних средстава за превоз нити смештајног простора и постељине за рањенике и болеснике. Проблем је био тешко решив и за партијске организације и за штабове бригада и батаљона. И поред најбоље бриге, повећавала се смртност у бригади.

У извештају Седме српске бригаде, од 10. децембра 1944. године, где се говори о раду и политичком деловању скојевских организација батаљона и њихових руководстава-каже се да је постојало 16 актива са укупно 265 чланова СКОЈ-а и 800 омладинаца са којима се радило по одговарајућем програму СКОЈ-а.

Док је Седма српска бригада још увек водила жестоке борбе у рејону Каблара и Видовског тунела, З.децембра, уследило је ново наређење Штаба 23. српске ударне дивизије-да њене бригаде заузму положаје које је до тада имала 28. дивизија НОВ на просторији Лозница-Љубовија. У духу тог наређења, Седма српска бригада се, 4. децембра, концентрисала на простору с. Прањани и његове околине, док је Девета бригада истога дана пребацила своје батаљоне у област Теочина и Брајићима -северно од Прањана-и концентрисала се на сектору

468) Уздизање на веће дужности, похвале, одликовања, упућивање на курсеве (А ЦК СКС-ПКС бр. 765).

с. Брђани - с. Милановац, док се Четрнаеста српска бригада нашла у рејону села Горње Добриње. Следећег дана, 5. децембра, Седма српска бригада се ујутру пребацила правцем Прањани-Леушићи-Брајићи-Планиница и разместила се на простору северно од Струганика према Лајковцу, да би се наредног дана нашла у Ваљеву.[469]

Време боравка у Ваљеву Седма српска бригада искористилаје за сређивање и попуну јединица. Вод за везу, на пример, добио је нова средства за везу: две запреге и шест товарних коња за транспортовање опреме. И овомфриликом у Вељеву, као у свим сличним приликама, одржавани су теоретски часови опште војне, политичке или обуке из области рада и дисциплине, културно-забавне приредбе, спровођење хигијенских послова бораца и јединица и слично. Трећи батаљон Седме бригаде је, на пример, у сали Дома културе организовао приредбу његове културно-просветне екипе која је у потпуности успела. Одлуком Главног штаба НОВ и ПО Србије, од 12. децембра, дотадашњи политички комесар бригаде Ђура Златковић Милић и заменик команданта бригаде Радослав Митровић Шумадинац предали су дужности у бригади и упућени први Окружном комитету комунистичке партије Пирот,[470]а други ОК КПЈ Лесковац. За новог заменика команданта бригаде именован је Мишо Мартиновић, дотадашњи командант Трећег батаљона, Седме српске бригаде а дужности политичког комесара преузео је Станко Дамљановић.

Борбе у долини Дрине на подручју Зворника и Љубовије

У операцијама дуж Западне Мораве немачке снаге, иако уз велике губитке у живој сили и ратној техници, успеле су да се пробију према Дрини - делом снага за Вишеград, а делом правцем Рогачица-Зворник-Бијељина-Брчко.[471]

469) Зборник 1/15, док. 127.

470) Главни штаб Србије (перс.одељење) бр. 168 од 12.12.1944.Г. АЦКСКС, УК Пирот бр. 38.

471) Губици у људству у октобру и новембру 1944.Г., на целом подручју К де Југославије југоистока износили су 50000, а од тога само

Прва брдска немачка дивизија добила је задатак да у долини Дрине прихвати снаге Групе армија „Е" које су се извлачиле из правца Ужице-Љубовија-Зворник-Брчко. Још крајем новембра отпочео је прелаз једног дела Групе армија „Е" преко Дрине код Зворника. До 30. новембра прешли су Дрину преко оправљеног мостакод Љубовије и упутили се према Зворнику делови 1. брдске дивизије (који су се повлачили са 34. армијским корпусом), главнина 21. ловачког пука, делови 11. ваздухопловно-пољске дивизије, 7. СС дивизија „Принц Еуген" и друге. Осмог децембра 1944. године на дринском фронту нашле су се три немачке дивизије које су сачињавале 34. армијски корпус са специјалном наменом. Распоред јединица тог корпуса био је следећи: 11. ваздухопловно -пољска дивизијаЈачине 8-9000људи, кретала се друмом - левом обалом Дрине, делови 117 пешадијске дивизије у с. Ваљевици - преко Дрине, која је у свом саставу имала 10000 војника, делови 7. СС „Принц Еуген" дивизије били су размештени на читавом простору од Пожеге према Љубовији-да штите одступницу преосталим деловима Групе армије „Е", а након тога да минирају комуникативне објекте за собом. На сектору Љубовија-Зворник, 6. децембра, пристигла су три њена батаљона. Први се разместио на 8. кп од Љубовије према Зворнику.[472] Ови делови, по свему, обезбеђивали су мост испод Љубовије који је поправљен 29. новембра 1944. године.[473]>Први пук дивизије „Принц Еуген," највероватније, са 104. ловачком дивизијом био је у саставу борбене групе „Шулц" и остао у Ужицу као заштитница. Група се 12. децембра повукла у Биоск у намери да се преко Вишеграда прикључи Корпусу коме је припадала.[474]>

На сектору Љубовија-Рогачица (према јединицама 23. дивизије) непријатељ се утврдио и бранио линију у непосредној близини комуникације која води десном обалом Дрине узводно: Лазин вис-Немић камен-Луки-

јединице Групе армије „Е" изгубиле су „најмање" 35000 војника. Према признању ове К-де, материјални губици се не могу сагледати у пуном обиму - (Зборник ХП/4, д. 186).

472) Зборник 1/15, док. 157.

473) Зборник 1/15, док. 178.

474) Зборник ХП/4, „Извод из Рат. дневника Команде Групе армија „Е" од у., 14. и 15. 12. 1944, Зборник 1/15, док. 187.

ћи-Доње Кошље-Бачевац. Овај сектор посео је снагама јачине око једне дивизије. Тако су делови 7. СС дивизије „Принц Еуген" држали положаје између Рогачице и Д. Кошље, док је **артиљерија** била распоређена код Љубовије и преко реке **Дрине у** с. Тегаре.[475]

11према наређењу **Врховног** штаба НОВ и ПОЈ, од 7. децембра 1944. године, у Ваљеву је формиран Штаб Јужне оперативне групе НОВ-у са командантом Кочом Поповићем на челу^ У састав ове оперативне групе, пор>е'д осталих, ушле. су и јединице 14. корпуса међу којимћ и 23. срлска дИвизија. У основи задатка Јужне оперативне групе, поред осталог, уграђена је следећа замисао: са „сектора Ужица на средњи и доњи ток Дрине форсирати Дрину, Пресећи комуникације Зворник-Бијељина- Брч ко, с тежњом уништења дринске непријатељске групације или одбацивање ка југу, приморавајући је на повлачење према Власеници ка Сарајеву.[476)]Операције за форсирање р. Дрине вођене су, од 10. до 24. децембра 1944. године, када су се дејства свих бригада 23. дивизије пренеле из Србије на супротну обалу Дрине. На основу наређења Штаба 23. српске дивизије, седма бригада, 7. децембра у 22.00 часа, кренула је правцем Ваљево -Седлари-Балиновић-Вујиновача-Матићи-Водица-Горње Кошље-Провалија-Озорци-с. Савковићи. Све јединице Седме бригаде поселе **су одговорајуће положаје:**

Први батаљон у рејону **с. Врхпол»а к.** 326, **к.** 376 и к. 531 с нападним правцем **Цапарић-Милосавићи-Латковићи;**

Четврти - на положајима у **рејону Мраморја;**

Други у рејону с. Росуљево-**Јелишане;**

Трећи батаљон - Горње Кошље-као **бригадна резерва;**

Штаб бригаде - делом у с. Савковићима, а делом у с. Лукићима. Бригадно превијалиште у с.Озорцима.[477)]

Са ових положаја бригада је требало да пресече непријатељу комуникацију између Љубовије и Рогачице у рејону Градац-Дрлаче на луку велике окуке Дрине. Десно

4 75) Зборник 1/15, док. 178.

476) Зборник 1/15, док. 202.

477) Оперативни дневник 7. бригаде, А VII, к. 1070, рег. бр. 1-31/5.

је била 14. бригада са којом је требало обезбедити везу и координирати борбу, а лево 45. дивизија у рејону Рогачице. Девета бригада имала је задатак да поседне положаје на простору Скадар-Лелци-Царина. На сектору 23. српске дивизије непријатељ се утврдио на линији Немић камен-Ридово-Латковићи -Врхпоље-Тадићи-Росуљево. Седма српска бригада је била усмерена на његове утврђене положаје на сектору села Озорача, а четрнаеста бригада на сектору Љубовије.[478]»

У реализацији борбених задатака, батаљони Седме бригаде кренули су, 9/10. децембра, и то Први батаљон је са Главице и Цапарића напао непријатеља у с. Латаковићима. Непријатељ је чврсто остао на својим добро утврђеним положајима и сви покушаји батаљона да га протера-остали су без успеха. Четврти батаљон је, пак, сутрадан, 10. децембра, напао од 9,00 до 16,30 часова немачку колону са положаја у рејону с. Живковића-Костића-Гуњада. Други батаљон је посео положаје у рејону с. Ковачевића и пошто је очистио од мина косу на к.401, онда је бацачима и митраљезима тукао Немце који су скелама прелазили преко Дрине, као и непријатељску колону од 60 камиона која се кретала од Рогачице према Љубовији. Колона је заустављена и изложена снажној ватри. Други и Трећи батаљон зауставили су продор непријатељске колоне од око 100 моторних возила код села Тадића.

Међутим, непријатељска претходница од око 200 војника из правца Рогачице, потггомогнута усташама који су се пребацили чамцима на десну обалу Дрине, и захваљујући магли изненадили и блокирали, у једној усамљеној кући на коти 401, Прву чету Другог батаљона, која није имала добро обезбеђење. Када је уочила да је у окружењу, чета је уз велике напоре успела да се извуче уз знатне губитке. Спасавајући свог тешко рањеног комесара, погинуо је командир Првог вода Стојан Пешић из села Шетке и помоћник политичког комесара чете - новодошли друг из околине Београда чије име није евидентирано. Кад су у Штабу батаљона сазнали у каквој се опасности нашла Прва чета, командант Другог бата-

478) Зборник 1/15, д.178 и 180.

љона с једном четом похита:о је у помоћ и у тој борби био тешко рањен.[479]>

Напад непријатеља на спој Другог и Четвртог батаљона требало је да осдободи пролаз из Рогачице према Љубовији моторизованој колони од око 100 возила. Пред мрак, овој колони ипак је пошло за руком да се, под (заштитом снажне ватре пешадијских оружаних војника, Лтребаци преко Дрине на месту где је имао добро утврђене положаје. Непријатељ је, 10. децембра,имао14 убијених и 48 рањених војника, оштећен тенк и један камион запаљен. Истовремено, Седма српска бригада поред поменутих, имала је још три погинула и шест рањених бораца.[480]>

У духу наређења Штаба 23. дивизије за општи напад на непријатеља, Седма српска бригада је, 11. децембра, на свом сектору садејствовала нападима Девете и Четрнаеста бригаде на Љубовији у циљу да непријатеља разбије на утврђеним положајима, а затим да поседне комуникације којима се непријатељ извлачио долином Дрине. Први и Други батаљон успели су да се спусте до саме пруте, а четврти у село Живковиће (к. 456). Међутим, непријатељ је предузео противнапад из два правца: од ЈТатковића Главица-к. 666, Мрамор-Жута стена са око 100 усташа и нешто Немаца. И од Врхпоља са к. 457 преко Латковића. Први налет непријатељског батаљона, Седма српска бригада је одбила. Али, убрзо затим непријатељ је добио појачање, па је предвече из правца Немић камена (к.797) поново напао Први батаљон Седме бригаде у с. Милосевцима и спустио се у с. Латковића и угрозио га с леђа. Друга непријатељска група напала је од Врхпоља (к. 457) преко Латковића, а четврти батаљон у селу Живковића. Први батаљон је био разбијен и пошто му је претила опасност да буде одсечен, морао је да остави своју комору и део бригадне коморе, који су пали

479) Прилог Александра Видановић, политичког комесараПрве чете Другог батаљона. Рањени су: Аца Видановић, брат и сестра Жика и Милица Марковић, из Васиља, код Књажевца и Бошко Адамовић, командант Другог батаљона.

480) А VII, к.1070, рег.бр. 1-31/5. Операт.днев. 7. бригаде. Дана 10. и 12. децембра погииули су Сгојан Р. Лепојевић, политички комесар 3/4. батаљона, из с. Црвене Јабуке, Стаменко Златановић из села Гроцке, а име трећег погинулог није утврђено.

непријатељу у руке, после чега се повукао. На повољније положаје повукао се и Четврти батаљон и посео линију: Озорци - Бошковац - Забрђе.

Да би средио стање у Првом батаљону и повратио изгубљене положаје, Штаб Седме српске бригаде послао је из села Горње Кошље резерву (Трећи батаљон) који је енергичном интервенцијом потиснуо непријатеља и батаљони су посели положаје к. 412 - с. Росуљево-к. 401. Четврти батаљон по.вучен је у резерву-у село Торник. Други батаљон је целог дана (11. 12.) водио борбе против непријатеља на котама 401. и 393.[481]»

Према процени, непријатељје имао 20 погинулих и 30 рањених.

Из Седме бригаде тога дана погинуло је 8, рањено 18. а нестало 30 бораца.[482]'

Ни четвртог дана борби (12. 12.) на прилазима Дрине није реализован задатак - пресецање непријатељске саобраћајнице низ долину реке Дрине. Од пола ноћи (12. 12.), Други батаљон Седме бригаде напао је и разбио у селу Росуљеву, посадну јединицу непријатеља у јачини једне чете и натерао је у хладну Дрину. У њеним таласи.ма изгубила је животе већина војника ове чете, а само мањи део успео је да се сплавовима пребаци на другу обалу. Док су трајале борбе око Росуљева, више возила на путу за Љубовију вратило се за Рогачицу. Саобраћај је био прекинут. Томе је допринео и Четврти батаљон Седме бригаде који се са коте 456 спустио на друм у намери да прекине саобраћај. Трећи батаљон је, за то време, из рејона села Милосаваца нападао село Врхпоље, а Први батаљон је имао задатак да у рејону с. Поповића, нападне непријатеља са коте 1027, да заузме важну коту 401 и задржи је обезбеђујући бок суседној Деветој српској бригади из правца Рогачице која је нападала Немић камен. Појачања која је непријатељ покушао да пребаци преко Дрине, спречавао је Други батаљон Седме бригаде тукући по чамцима који су превозили војнике. Међутим, у току дана непријатељ је снагама из Рогачице жестоко напао

481) А VII, к.1070, рег.бр. 1-31/5, Зборник 1/15, док. 178, Операг.дневник срп. бригаде.

482) Установљено је име само погинулог борца: Стојана Р., Стаменковића из Црвене Јабуке.

положаје Седме српске бригаде и успео да их заузме. Седма бригадаје, у неколико снажних противнапада успела, истога дана, да поврати изгубљене положаје и с њих наставила да угрожава и успорава покрете немачких колона. Анализа борби вођених у овом дану показала је да се борбеношћу посебно истакао Други батаљон Седме српске бригаде. Према очуваним подацима о чему говори и Оперативни дневник бригаде, види се да је непријатељ имасу75 погинулих, 120 рањених, један уништени камион са^Злгним материјалом и једна путничка кола. Од 15 погинулих и 33 рањена борца Седме српске бригаде тога дана идентификовано је само једно име.[483)]

Жестина окршаја ни следећег дана, 13. децембра, није јењавала. Целог дана су се батаљони Седме бригаде борили против непријатељских јединица које су надирале премаЉубовији и Зворнику. Али, ништасебитно нијемењало у положајима противничких војски. Око 10,00 часова непријатељ је жестоким нападом са три стране, не обазирући се на велике губитке, успео да потисне Други батаљон са положаја: к.409 и 393. Први батаљон ни овога дана није успео да заузме село Латковиће к. 457, да дође изнад гробља села Врхпоља-нападајући добро утврђене непријатељске положаје. Снажним противнападом Немци су потисли Трећи батаљон, али га нису збацили с Главице (к. 666 и с. к. 659). Јединице Девете српске бригаде (на левом крилу), у садејству Другог батаљона Седме српске бригаде, напале су непријатеља у рејону Немић камен и после борби целог дана нису успели да освоје његове утврђене положаје. У ствари, Немци су били свесни чињенице да је Немић камен био важан одбрамбени чвор на комуникацији Рогачица-Љубовија, што ће рећи ти положаји су обезбеђивали повлачење делова немачке Групе армија „Е." Када би пао Немић камен онда би јединице 23. српске дивизије лакше обавиле задатак на свом десном крилу. Иначе, уколико би Девета српска бригада била принуђена да напусти положаје у рејону Кика где је, ради појачања упућена и једна чета Трећег батаљона Седме бригаде, били би угрожени Други и Трећи

483) Установљено је само име погинулог Животија Д. Ивановића из села Ловаца код Светозарева који је погинуо код села Дрлаче, Оперативни дневник 7. српске бригаде, А VII, к.1070, рег.бр. 1-31/5.

батаљон којн су задржавали непријатељску колону из Рогачице. Опасност је била тим већа што се колони од 100 возила код села Тадића придружило нешто тенкова. Охрабрен овим покретима механизације, непријатељ је снажно напао из с. Росуљева, Врхпоља и Ридова, „у неколико праваца," и потиснуо батаљоне Седме српске бригаде. Моторизована колона са тенковима и око 1000 пешака, у 18,00 часова, пошла је у пробој. Око 20,00 часова Други и Четврти батаљон повукли су се испред нападача на положаје: к. 859 (Јеловићи) - к.734 к. 906 с. Поповићи к. 1027. У последњем моменту Трећа чета Четвртог батаљона са к. 456, у краткотрајном, али жестоком сукобу, убила је-колико се могло проценити, преко 100 непријатељских војника и официра једне велике колоне.

Са новопоседнутих положаја батаљони Седме бригаде вршили су противнападе и у току ноћи успели да потисну непријатеља са Главице (к. 666). Ту је посебно дошло до изражаја еластичност у извођењу борбених дејстава и примена меневра, избегавајући фронталне борбе и одсутну одбрану, због чега је непријатељ трпео велике губитке. УОперативномдневнику Седмесрпскебригаде записано је да је у борбама које су, 13. децембра, водили батаљони Седме бригаде погинуло 180, а рањено 240 Немаца, али су дате и наше драгоцене жртве од 15 погинулих и 52 рањена борца бригаде. [484]>

У повлачењу према северу, непријатељу је пошло за руком да се, 14. децембра, задржи на просторији Љубовије - Врхпоље-Бачевац. Његова заштитница налазила се у Бачевцу, што је требало да значи да је напустио Рогачицу и журио да се до наређеног дана, 15. децембра, са свим снагама повуче и пребаци преко Дрине код Зворника. Осећајући да непријатељ измиче, Штаб 23. српске дивизије је наредио потчињеним јединицама енергичан напад у 03,00 часа, 15. децембра, с циљем да одсече зачеље непријатељске колоне и да га по могућству уништи. [485]>

484) А VII, к.1070, рег.бр. 1-32/5, Оперативни дневник 7. бригаде. За погинуле 15. 11. утврђена су имена само: Јакова Ж. Ђукића из Мтаденовца, Борисава Ч. Игњатовића није утврђено одакле је, Стевана Б. Илића из Гроцке.

485) Зборник 1/15, док. 175.

Седма бригада добила је задатак да са два батаљона затвори простор код Јовића к. 931, а друга два батаљона са Главице к.666 и Цапарића да енергичним нападима ликвидирају гарнизон у с. Врхпољу, а затим даједан батаљон усмери према с. Рогати и заједно са деловима Девете српске бригаде разбије непријатељске јединице у Роготи и Грабовици, а један батаљон дуж комуникације ка Росуљеву и Бачевцу да покуша да уништи непријатељску групу источно од Врхпоља. Пошто батаљони изврше своје шхатке, Штаб бригаде ће их оријентисати, према непријатељу с. Росуљеву и Бачевцу.[486] Међутим, у току ноћи, 14. децембра, непријатељске заштитнице повукле су се испред положаја Седме српске бригаде, а да ниједан њен батаљон то није приметио. Истога дана, непријатељ је у времену од 10,00 до 13,00 часова напао на Трећи и Четврти батаљон и потиснуо их с положаја: Главица (к. 666) Живковићи-Јовићи. Ови снажни напади били су комбиновани с вештим убацивањем више „трупова" у позадину бригаде иначе покретљивих и добро наоружаних мањих јединица.[487] У једној веома критичној ситуацији нашао се и начелник Штаба бригаде због чега је Штаб бригаде морао да интервенише и пружи му помоћ. Уборбаматогадананепријатељјеимао, прематадашњим проценама, 35 погинулих и 50 рањених војника, а Седма српске бригада седам рањених бораца.[488]

Седма српска бригада у свему поступила је по наређењу Штаба 23. српске дивизије и већ у јутарњим часовима, 15. децембра, њени батаљони кренули су на извршење задатака али се непријатељ неопажено извукао на саобраћајнице поред р. Дрине. Приметивши веће групе усташа код с. Тегара - преко Дрине, Други и Четврти батаљон Седме бригаде започели су митраљеском и минобацачком ватром жесток двобој у коме је према проценама убијено 20 и рањено 25 непријатељских војника. Истога дана у Штаб бригаде стигла је вест да је Рогачица ослобођена. Око 16,00 часова Четрнаеста бригада ушла је без борбе у Љубовију пошто се непријатељ повукао на леву обалу Дрине и порушио гвоздени мост за собом. Мо-

486) Исто.
487) Прилози Београдске секције Седме бригаде (код аутора).
488) А VII, к. 1070, рег. бр. 1-32/5, Операт. днев.7. српске бригаде.

стобран непрнјатеља на просторији Љубовије ликвидиран је 16. децембра.[489]

Батаљони Седме српске бригаде, 16. децембра 1944. године, нашли су се уз десну обалу Дрине, и то: Први батаљон у рејону с. Доње Кошље и Равном Брду, Други на простору с. Дрлача, Трећи у рејону с. Врхпоља и Матковића, и Четврти батаљон у с. Лукићи и Живковићи. Са ових положаја (као и претходног дана) делови бригаде тукли су минобацачима и митраљезима усташе у рејону с. Тегаре - преко реке Дрине.[490]

Пошто претходне операције за Дрину нису дале очекиване резултате - да спрече извлачење Немаца ради јачања сремског фронта - Штаб Јужне оперативне групе НОВЈ захтевао је да јединице 14. корпуса да форсирају Дрину и разбију непријатеља на просторији Ковиљача -Зворник-Дрињача.[491]У борбама на прилазима Београду и за долину Западне Мораве, јединице 23. српске ударне дивизијестекле су драгоцено борбено искуство борећи се са бројчано и технички јачим непријатељским формацијама. У исто време оне су своје формацијске структуре прилагођавале оваквом начину вођења рата. Међутим, у форсирању Дрине наше јединице суочиле су се с новом непознаницом - савлађивање већих водених препрека у условима набујале, хладне, а уз то добро брањене реке, када је међу борцима било највише непливача, када није било техничких пловила нити стручних јединица за изградњу пловних објеката и мостова.[492]

Штаб 23. српске дивизије наредио је Седмој бригади да се са три своја батаљона оријентише према Рогачици која је већ била ослобођена, а једним батаљоном према Љубовији из бојазни да Немци не покушају нов пробој из правцаБајинеБаште,[493]јер се претпостављало да се на десној обали Дрине налазе заостале немачке групе. У вези с тим, Трећи и Четврти батаљон усмерили су се према Рогачици, Први према Љубовији, а Други у с. Доњем Кошљу, као бригадна резерва Штаб бригаде преместио се из с. Симића у с. Савковиће.

489) Иван Глигоријевић „Девета српска", стр. 242.
490) А VII, к.1070, рег.бр. 1-33/5, Оперативни дневник7.бригаде.
491) Зборник 1/15, док. бр. 186.
492) Зборник 1/15, д. 203, збор. 1У/31, д.65, и 68.
493) Зборник 1/16, док. 203.

Штаб 23. дивизије је исто тако, 17. децембра, упутио своју Четрнаесту бригаду да помогне 45. дивизији при разбијању непријатељске групе на простору Амајић - Мали Зворник, а Девету бригаду у рејон Извор-Шанац-Врбани Рашак-Бубњава, да припреми прелазак преко Дрине. Седма српска бригада остала је на истим положајима са задатком да припрема скеле, сплавове и пронађе чамце за пребацивање на леву обалуДрине.[494)]Инжињерскабригада Врховног штаба ипак је, уз напоре направила понзонску Cl$<y, и обезбедила јединицама прелаз преко Дрине.

У извештају 14. корпуса НОВЈ, од 17. децембра, Штабу Јужне оперативне групе у вези с форсирањем Дрине, између осталога, каже се:

> „... Мост на Дрини северно од Љубовије распон око 150 т , а порушена му је средина у дужини око 60 т. „За оправку овога моста потребне би биле челичне жице-ужад да би се могао направити висећи мост. Како потребног материјала ни челичне плетене жице нема 23. дивизија није у стању да мост код Љубовије оправи. За пребацивање преко Дрине дивизија имаједан чамац капацитета 15 људи и један други за 4-5 људи..." [4951]

За неколико дана Седма српска бригада, у неколико наврата, слалајесвоје извиђачке делове преко Дрине и нападала четнике и усташе у рејону с. Тегаре. Сви борбени конт акти с непријатељем показали су да се главнина немачких снага повукла у правцу Бијељине-Брчког, а да су остале слабе снаге Немаца, четника и љотићеваца,што је олакшавалоосновни задатакбригаде-форсирањеДрине. За то време су се њене јединице одмарале, организационо сређивале и припремале за предсгојеће задатке.

Приближавајући се одредишту за форсирање реке, неки батаљони су извршили покрет на месту прелаза реке, па је, 20. децембра, Први батаљон из с. Доње Кошље прешао у Поднемиће, Други из с. Дрлаче у с. Рготу, док су Трећи и Четврти батаљон остали по распореду од претходног дана. Са ових положаја бригада је већ сутра-

494) Зборник 1/15, д.186 и 203; 36. 1/31, д. 65 и 68.
495) Зборник 1У/31, д. 65.

лан упутила преко Дрине извиђаче који су напали усташе 15 кш ол с. Тегаре. Око 16,00 часова, испод с. Врхпоље, дошло је до сукоба у којем је Трећи батаљон одбио напад око 200 усташа. Погинула су четворица усташа, а 12 рањено. Трећи батаљон имао је једног борца рањеног и два убијена коња.[496)]

Док су се делови Седме српске бригаде примицали месту форсирања Дрине, северније од Малог Зворника, 24. бригада 45. дивизије, у садејству делова 39. дивизије, 20.децембра,ослободила је Зворник и поново се повукла на десну обалуДриненасектор Ј1озница-Бања Ковиљача. Према извештају Штаба, 17. дивизија, од 19. децембра, комуникацијом Зворник-Козлук-Брањево-кретала се колона од око 200 моторних возила, највише камиона и запрежних кола. У ствари, то су биле јединице 11. СС пука 7. СС дивизије „Принц Еуген" који је својевремено обезбеђивао одступницу 34. армијског корпуса из Ужица. Ове исте снаге већ сутрадан, 20 децембра, достигле су Бијељину, разбиле блокаду и ослободиле заштитне делове 11. ваздухопловне-пољске дивизије, нешто четника, зеленокадроваца и усташа Трећег горског здруга („Босански планинци"). [497)]До пола дана, 20. децембра 1944. године, у Зворнику налазили су се делови 7. СС дивизије „Принц Еуген" дивизије, Трећи батаљон 21. ловачког пука 11. ваздухопловнопољске дивизије и Борбена група „Скендербег." [498)]

По наређењу Штаба 23. српске дивизије, Седма бригда је, 22. децембра, кренула десном обалом Дрине ка Зворнику до с. Читлука и Чулине и у том маршу прешла око 37кт пуга. Сутрадан препешачила је још 15 кт до Малог Зворника, где је било погодно место за прелаз преко реке.[499)]Накнадним наређењем Штаба23. српскедивизије, наложено је да се Седма бригада пребаци на леву обалу Дрине, са своја два батаљона, и што пре поседне рејон Глумине - Гуштери и одатле садејствује јединицама Четрнаесте српске бригаде као деснокрилном суседу

496) А VII, к.1070, рег.бр. 1-33/5, Зборник 1/15, д.203, Оперативни дневник 7. српске бригаде.

497) Зборник 1У/31, док. 70.

498) Зборник 1У/31, док. 72.

499) Зборник 1/15, док. 203.

против четника. Штаб бригаде је друга два батаљона разместио у с. Грабавци и Зворнику. Лево од Седме српске бригаде, са просторије Снагово-Каменица, дејствовала је Девета бригада, такође, против четника.[500]

До мрака, 23. децембра, преко два понтона Дрину су прешди Први и Трећи батаљон и одмах упућени на положаје. Коњи су превожени обичним чамцем. Ноћу, 23/24. децембра, реку су прешли на исти начин Други и Четврти батаљон, ахутрадан и позадински делови. Ни у једном очуваном документу није нађен податак да се неко од бораца бригаде удавио или погинуо приликом прелаза преко Дрине, што доказује да је у том тренутку лева обала реке, на месту прелаза, била незаштићена и веома слабо брањена.[501]

На дан 24. децембра, борбени распоред Седме бригаде налазио се на левој обали реке Дрине, и то: Трећи батаљон на падинама Глумине где је у 13,00 часова сменио делове Четрнаесте бригаде који су били окренути према Зиданима к. 813., Први у рејону Гуштера према Цапардима к. 421, а Други и Четврти батаљон у Јардану и Зворнику као резерва 23. српске дивизије. Четврти батаљон вршио је обезбеђење Зворника, а Други, након два дана, дао је једну чету да у Козлуку прати дивизијску интендантуру ради пленидбе магацина хране четника и усташа. Оваквим распоредом,јединица 23. српске дивизије биле су усмерене против четничких снага (велики број виших официра бивше југбсловенске војске и гро четника из Црне Горе, Србије и Санџака) око 10000 људи, које су сапростора Цапарди-Марковац-Подборогово покушавали да се пробију према Брчком и споје се с немачким јединицама.[502]»

Борбе које је 23. дивизија водила, а са њом и Седма српска бригада на прилазима Дрине и за њено форсирање, од 8. до 24. децембра 1944. године, потврђује чињеницу да су се јединице Седме српске бригаде бориле против веома увежбаног, искусног противника који је знао и могао да води борбе и утврђује положаје у најразличитијим условима и правилима ратне вештине. Непријатељ је.

500) Зборник 1У/31, док. 68. и 72.
501) Зборник 1/15. док. 203, А VII, к.1070, рег. бр. 1/35/5.
502) А VII, к.1070, рег. бр. 1-34/5, Операт.днев. 7. бригаде.

поред тога, располагао моћним наоружањем и ратном техником - тенковима, борним колима, артиљеријом разног калибра, речју, с довољним бројем аутоматског оружја и муниције. Међутим, бригаде 23. дивизије имале су једва по неколико „џомбула" и противтенковских пушака, по батаљонима, за борбу против немачких тенкова и борних кола, са ефектом који је био мали како по домету тако и по пробојној моћи. Али, и поред тога нешто што је посебно важно, морал бораца био је фактор који је надокнађивао остале мањкавости у јединицама ослободилачке војске. Батаљони Седме српске бригаде успели су да угрозе највиталније саобраћајнице којима се служио непријатељ, а каткад и да натерају непријатеља у таласе Дрине. Што су се понекада батаљони морали повлачити са заузетих положаја и допустити пролаз немачким јединицама долином Дрине, то су најчешће условљавали бројни фактори. Треба узети у обзир и чињеницу да је командни кадар у бригади знатним делом био млад и неискусан и још увек се тешко сналазио у сложенијим ратним окршајима. Зато је Штаб 23. српске дивизије, поред настојања да постигне што бољи успех у борбама, инсистирао да се организују и курсеви обуке за командни кадар. Успутне поуке и савети нису могли да замене систематску обуку. Исто тако и политичко руководство није било довољно теоретски изграђено, а била је потребна организована идејно-политичка обука допуњавана културно-забавним активностима.

Потребе као и пораст новодошлог (мобилисаног) људства у јединице захтевао је, поред осталог, знатно веће ангажовање око снабдевања и организовања транспорта. Као што се види из Оперативног дневника Седме српске бригаде,још 18. новембра 1944. године, почелоје, а 21. истог месеца завршено формирање Бојне и Трупне коморе у бригади.[503] За ове транспортне потребе, Штаб 23. дивизије је Седмој српској бригади доделио 68 двопрежних запрега, 22 коња са чезама и 40 запрежних кола за чију вучу су коњи накнадно набављени.[504]

По преласку реке Дрине, теренске прилике за брзо и ефикасно кретање и маневрисање јединица створиле су

503) А VII, к.1070. рег.бр. 1-29/5, Операт. дневник 7. бригаде.
504) Исто, рег. бр. 1-28/5.

много тешкоћа. Запреге су биле везане за путеве, а путева није било на правцима кретања свих батаљона. Штаб 14. корпуса НОВЈ је сгога, 29. децембра 1944. године, наредио потчињеним јединицама да реорганизују своје коморе и интендантуре:

> „... дружите се у потпуности прописане формације од стране Главног штаба НОВ и ПО Србије. Интендантуре и коморе батаљона имају бити искључиво на товарној стоци. Сва друга превозна средства, као кола, чезе и моторна возила, имају се изузети из батаљона и употребити за интендантуре штабова бригада и дивизија...[505]

У то време Седма српска бригада у свом саставу имала је 3767 бораца и старешина и 283 грла стоке од којих 29 јахаћих, 118 товарних и 136 запрежних коња.[506] Све је то требало хранити и опремати под изузетно лошим условима.

Опремљеност и исхрана војника била је веома слаба. Проучавањем архивске грађе стиче се утисак да Седма српска бригада, током читавог постојања и боравка на делу територије Србије, није имала толико проблема са исхраном као на прилазима Дрине. О томе се у Оперативном дневнику Седме бригаде, за 13. децембар, између осталог, каже:

> „Снабдевеност јединица је слаба. Од 4000 бораца колико је бригада, 75% бораца је слабо или никако обучена (30% су потпуно боси). Снабдевеност је поред осталог слаба и због тога што је попуњеност бригаде стоком сведена на 300 уместо 1200 грла коња. Глад је врло честа појава."[507]

Слаба храна, а још слабија одевеност на положајима и оштри мраз, представљали су озбиљан проблем код свих јединица Седме српске бригаде, а дошло је и до појаве самовољног напуштања јединица, мада то није била карактеристика ових јединица. Убрзо по форсирању Дрине због пасивности краја, лоших путева и још веће

505) Зборник 1/31, д.126, А VII, к.1070, бр. 1-2.

506) А VII, к.1070, рег. бр. 1-40/5. Стање на дан 15. 1. 1944, Операт. дневник 7. бригаде.

507) А VII, к.1070. рег.бр. 1-32/5, Оператив. дневник 7. бригаде.

удаљености од изворишних база, снабдевање је постало изузетно отежано за јединице Седме бригаде. То је довело и до компликација у политичком и војничком раду јединица због ангажованости бораца на положајима. Само у допунским батаљонима редовно су се одржавали војнички и политички часови.

Први пут се у извештају Штаба 23. дивизије, упућеном Штабу 14. корпуса, констатује да се обавештајна служба постепено развијала уз све недостатке које је показивала, јер људи обавештајци и службе при јединицама нису поседовали довољно стручног знања за нове сложене услове, нити су имали потребна техничка средства која су била нужна за то. Од свега што су извиђачи и обавештајци јединица 23. дивизије имали, била је, пре свега, храброст и упорност људи да се домогу што већег броја тачних података о снагама, распореду и намерама непријатеља. За успешно обављање задатака обавештајци су, поред припремљености претходно морали да упознају терен на коме делују и људе на том терену, и да од њих траже праве информације. Међутим, бригада се борила увек на новом подручју, те су обавештајне службе увек морале изнова да успостављају контакте с људима и проучавају тренутно стање непријатеља. Оне су повремено остваривале контакте и с људима који су били заведени непријатељском пропагандом, што је чинило рад обавештајне службе веома деликатним и изузетно одговорним.

Са проширивањем ратних зона и продирањем према подручју источне Босне-а у вези с тим и извршавање борбених задатака у све сложенијим условима-улога правовременог и тачног информисања које су вршили обавештајци, било је од пресудног значаја за успех при нападу на непријатеља на најосетљивијим местима, а истовремено оно је чувало од изненађења и губитака својих јединица. Све ове чињенице говориле су у прилог потребе јачања обавештајних служби у јединицама које су - под условима у којима су деловале и у источној Босни и даље ка западу - тешко долазиле до потребних података, али и информације до којих су долазили биле су увек драгоцене.

За време колико је трајала борба за Дрину, Седма српска бригада имала је око 40 погинулих, 116 рањених и 30 несталих бораца. Према непотпуним подацима, не-

пријатељ је имао око 356 погинулих и 534 рањена као и три заробљена непријатељска војника.

Анализирајући резултате борби вођених пред крај децембра 1944. године, Штаб 14. корпуса НОВЈ констатовао је да је, 24. децембра, очишћена „читава долина реке Дрине до Јање," и да је непријатељ потиснут према Бијељини и Брчком-уз знатне губитке, али у критичком осврту на исход операције, поред осталог, истиче се и следеће:

> „Исход борбе и њихових резултата нису задовољавајући, нарочито последњих дана на простору Зворник-ј&Гзлук-Јања, где су се непријатељу са врло погодних положаја могли нанети велики и огромни губици. Планским дејством наших јачих снага на простору од Јање доЧелопекамогла се пресећи одступница непријатељу и постајала је могућност за потпуним уништењем његових делова или у најгорем случају да им се онемогући пролаз овим правцем на север већ да се приморају на повлачење преко Власенице за Сарајево, са чиме би били изложени губицима на толиком другом путу за срем и непосредно потпомагање фронта тамо...[508]

У ствари, могло би се рећи да није у потпуности био реализован оперативни план дејстава Штаба Јужне оперативне групе према коме је 17. и 28. дивизија НОВЈ требало - на сектору Бијељина - Јања до Саве, а на југу на линији Куријачица - с. Бањића - с. Прибој - да униште бијељинску непријатељску групу, а 45. 38. и 23. дивизија под командом Штаба 14. корпуса на просторији Козлук - Зворник, Дрињача, јужно од Куријачице и села Прибоја на обема обалама Дрине, уништи зворничку непријатељску групу.[509]

508) Зборник 1У/31, док. 147.
509) Зборник 1У/31, док. 73.